

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen

Versie 1, 11/12/2008: Romeinse tijd

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Onderzoeksbalans archeologie in Vlaanderen
Versie 1, 11/12/2008: Romeinse tijd

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 238

EDITORS

Alain Vanderhoeven, Marleen Martens & An Lentacker

JAAR VAN UITGAVE

2022

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Peter De Wilde

OMSLAGILLUSTRATIE

Een nis van een keldermuur van een 2de-3de-eeuwse stadswoning,
opgegraven in 1998 aan het Vrijthof te Tongeren.
Copyright Onroerend Erfgoed

agentschap Onroerend Erfgoed
Havenlaan 88 bus 5
1000 Brussel
T +32 2 553 16 50
info@onroerenderfgoed.be
www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.
This work is licensed under the Free Open Data Licence v1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

<https://doi.org/10.55465/ESRQ8007>
ISSN 1371-4678
D/2022/3241/291

EDITORIAAL

In 2008 lanceerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) – één van de voorlopers van het huidige agentschap Onroerend Erfgoed - een 'Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed' voor archeologisch, landschappelijk en bouwkundig erfgoed. Deze onderzoeksbalans werd gerealiseerd in overleg en nauwe samenwerking met specialisten uit de onroerenderfgoedsector en nam de vorm aan van een website. Dit instrument is in zeer beperkte mate actueel gehouden, waardoor het momenteel slechts bruikbaar is als vertrekpunt voor onderzoek tot 2007/2008. Er is zeker wat archeologie betreft nood aan een geactualiseerde versie. Sinds 2008 is de webtechnologie geëvolueerd en wordt de software van de onderzoeksbalans niet meer ondersteund waardoor we ons genoodzaakt zien deze van het web te halen ten laatste tegen eind 2020. Om de stand van zaken anno 2008 niet te laten verloren gaan, zal het agentschap de hoofdstukken van de onderzoeksbalanswebsite omvormen tot digitale rapporten die het agentschap zal ontsluiten op de OAR.

Onderstaande chronologische en thematische hoofdstukken zullen apart ontsloten worden via de OAR.

1. Paleolithicum
2. Mesolithicum
3. Neolithicum - Vroege landbouwers
4. Bronstijd/IJzertijd
5. Romeinse tijd
6. Vroege en Volle Middeleeuwen
7. Late Middeleeuwen en Moderne Tijden
8. Maritieme archeologie
9. Natuurwetenschappelijk Onderzoek
10. Dateringsonderzoek
11. Conservatie
12. Methoden en Technieken

Deze rapporten zijn inhoudelijk identieke versies van de hoofdstukken zoals ze ontsloten waren op de website van de Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed.

Momenteel worden voor de discipline archeologie voorbereidingen getroffen richting een zogenaamde 'Onderzoeksbalans 2.0'. We integreren die in de inventaris onroerend erfgoed. Daar is een module voorzien voor thematische teksten.

Parallel met de Onderzoeksbalans ontwikkelde het VIOE ook de Bibliografie Onroerend Erfgoed: een online zoekmachine met bibliografische referenties over Onroerend Erfgoed in Vlaanderen. Die bibliografie is van onschatbare waarde voor het onderzoek naar Onroerend Erfgoed in Vlaanderen. We zorgen er voor dat ook deze bibliografie niet verloren gaat. Ze zal voor eind 2020 beschikbaar gesteld worden via een andere toepassing.

Brussel, 24/05/2019

INHOUD

1	INLEIDING.....	7
2	EVALUATIE VAN HET GEKEND ERFGOED	8
3	STAND VAN ZAKEN VAN DE ONTSLUITING VAN HET ONDERZOEK	9
4	CHRONOLOGIE	11
5	ARCHEODISTRICTEN.....	13
6	BRONNEN.....	14
6.1	LITERAIRE BRONNEN.....	14
6.1.1	GEOGRAFISCHE EN ETNOGRAFISCHE TEKSTEN EN UITWEIDINGEN.....	14
6.1.2	HISTORISCHE TEKSTEN	16
6.1.3	VARIA.....	18
6.1.4	BIBLIOGRAFISCHE ORIËTERING	19
6.2	EPIGRAFISCHE BRONNEN.....	20
6.3	NUMISMATISCHE BRONNEN.....	22
6.4	ARCHEOLOGISCHE BRONNEN	24
6.4.1	WEGENNET	24
6.4.2	MILITAIRE NEDERZETTINGEN	27
6.4.3	STEDEN.....	36
6.4.4	<i>VICI</i>	51
6.4.5	<i>VILLAE</i>	57
6.4.6	DE LANDELIJKE NEDERZETTINGEN IN INHEEMSE TRADITIE	65
6.4.7	BEGRAVING	84
6.4.8	STEENBOUW	106
6.4.9	HOUTBOUW	107
6.4.10	SCULPTUUR	116
6.4.11	MUURSCHILDERINGEN, MOZAÏEKEN EN <i>OPUS SECTILE</i>	117
6.4.12	VOORWERPEN IN AARDEWERK.....	121
6.4.13	GLAS	132
6.4.14	METAAL.....	135
6.4.15	VOORWERPEN IN STEEN	140
6.4.16	ORGANISCH MATERIAAL	142
7	ASPECTEN VAN DE SAMENLEVING	144
7.1	POLITIEK-INSTITUTIONEEL	144
7.1.1	GEBEURTENISSEN.....	144
7.1.2	INSTELLINGEN	146
7.2	SOCIAAL-ECONOMISCH.....	148
7.2.1	LANDBOUW	148
7.2.2	AMBACHTELIJKE ACTIVITEITEN	149
7.2.3	HANDEL.....	161
7.3	RELIGIE	164
8	ROMANISATIE	172
8.1	INLEIDING.....	172
8.2	EEN BONDIGE HISTORIOGRAFIE VAN HET ROMANISATIEPARADIGMA.....	173
8.2.1	‘NOS ANCÊTRES LES GAULOIS’. HET ONTSTAAN VAN EEN NORMATIEF EN KOLONIAAL GEÏNSPIREERD ROMANISATIECONCEPT	173
8.2.2	‘BECOMING ROMAN’ (WOOLF 1997). ROMANISATIE IN EEN NIEUW PERSPECTIEF	174
8.2.3	THE ‘DEATH’ OF ROMANISATION.....	175
8.3	DE CONTINENTALE ONDERZOEKSLIJN	176
8.4	‘UNE CHASSÉ-CROISÉ CULTUREL ENTRE ROME ET LA GAULE’ (DE LAET 1984). HET ROMANISATIEDISCOURS IN VLAANDEREN SINDS 1960.....	177
9	BIBLIOGRAFIE.....	179

1 INLEIDING

A. VANDERHOEVEN

Hieronder volgt een eerste aanzet van een onderzoeksbalans voor de archeologie van de Romeinse periode in Vlaanderen. We baseren ons daarvoor op de publicaties die per provincie sinds het verschijnen van hun respectievelijke oudheidkundige repertoria zijn uitgegeven. Daardoor is de periode waarvan we het overzicht houden wel ongelijkmatig over de provincies verdeeld. Het repertorium van Oost-Vlaanderen verscheen immers al in 1962¹, de repertoria van Brabant en West-Vlaanderen verschenen in 1963², het deel van Antwerpen werd in 1965 gepubliceerd³, de delen van Limburg en Tongeren in respectievelijk 1968 en 1975⁴. Daarom probeert deze balans ook aan te sluiten bij de meest recente *status quaestionis* voor onze streken, in 1975 opgenomen in de reeks 'Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt'⁵. Globaal maken we de stand van zaken op van het onderzoek van de voorbije 30 à 40 jaar.

Deze balans bestaat uit drie onderdelen. In een eerste onderdeel worden achtereenvolgens algemene inleidingen geschreven over de chronologische en ruimtelijke afbakeningen en indelingen, over het aantal bekende vindplaatsen en over het aantal gepubliceerde vindplaatsen en onderzoeken. Voor het aantal bekende vindplaatsen baseren we ons op de CAI. Dat betekent geenszins dat deze aantallen ons iets kunnen bijbrengen over de stand van het onderzoek. De CAI is immers gebaseerd op literatuurstudie en vondstmeldingen. Maar een zeer klein aantal van de aldus opgenomen vindplaatsen is ook volledig opgegraven volgens de criteria die modern onderzoek vereisen. Nog minder van dergelijke opgravingen zijn via een volledig opgravingsverslag kenbaar. Voor het aantal gepubliceerde vindplaatsen en onderzoeken gaan we uit van het hierboven beschreven bibliografisch overzicht dat aansluit op de oudheidkundige repertoria en de *status quaestionis* in 'Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt'. In een tweede onderdeel wordt per bronnencategorie ingeschat wat aan gegevens beschikbaar is. Daarbij is ook enige aandacht besteed aan de niet-archeologische bronnen (literaire, epigrafische en numismatische). De archeologische bronnen worden onderverdeeld in sporen enerzijds en vondsten anderzijds. In een derde onderdeel overlopen we de stand van onze kennis met betrekking tot de diverse aspecten van de provinciaal-Romeinse samenleving, zoals die a.h.v. de bronnen bestudeerd kunnen worden. De opsplitsing in zoveel deelaspecten is om praktische redenen gebeurd. In principe kan men op die manier redelijk snel het overzicht van de stand van zaken van één of ander specialisme krijgen. Enige overlapping van de diverse hoofdstukken is daardoor onvermijdelijk. Dat geeft al aan dat onderzoek van samenlevingen in het verleden vanuit een holistisch perspectief moet gebeuren, met oog voor samenhang en wisselwerking tussen de verschillende soorten menselijke activiteiten.

Voor een goed begrip van wat hierna volgt, moeten we tot slot de lezer ervoor waarschuwen dat de bibliografie en de teksten in een te korte tijd zijn samengesteld om volledig te kunnen zijn. Vele onderdelen zijn daardoor in feite een werkdokument, een onvoltooide kladversie. Het is onze bedoeling in de komende jaren dit euvel te verhelpen door zowel de bibliografie als de hoofdstukken aan een systematische revisie te onderwerpen.

¹ Bauwens-Lesenne 1962.

² Desittere 1963; Bauwens-Lesenne 1963.

³ Bauwens-Lesenne 1965.

⁴ Bauwens-Lesenne 1968; Lesenne 1975.

⁵ Raepsaet-Charlier & Raepsaet 1975.

2 EVALUATIE VAN HET GEKEND ERFGOED

A. VANDERHOEVEN

De databank van de CAI bevat, na uitzuivering van de meervoudige invoer van dezelfde items, 2982 meldingen die op de Romeinse tijd betrekking hebben. 858 daarvan kunnen aan een vindplaats gerelateerd worden. Per periode en per archeoregio uitgesplitst ziet het overzicht er als volgt uit:

	D/P	Z	K	ZL	M	Totaal
Vroeg-Romeins	4	23	18	121	9	175
Midden-Romeins	67	119	86	278	15	565
Laat-Romeins	11	23	15	63	6	118
Totaal	82	165	119	462	30	858

Tabel 1: Aantal vindplaatsen in de CAI uit de Romeinse tijd, uitgesplitst per periode en per archeoregio (D/P = duinen en polders; Z = zandstreek; K = Kempen; ZL = zandleemstreek; M = Maasvallei).

Doordat in de meeste gevallen de vroeg-, midden- en laat-Romeinse sites elkaar overlappen of geheel samenvallen, moeten deze cijfers naar alle waarschijnlijkheid tot een derde herleid worden. Dat brengt ons op 250 à 300 bekende vindplaatsen uit de Romeinse tijd in Vlaanderen. Dit kan maar een miniem gedeelte van het totale aantal sites zijn. Bovendien is 'bekend' een relatief begrip. Het geeft alleen maar aan dat we van het bestaan van de vindplaats weet hebben. Voor vele sites zal dat ook altijd zo blijven. Vele zijn immers aan het licht gekomen en in kronieken opgenomen naar aanleiding van hun ongedocumenteerde vernieling. Maar een fractie is daadwerkelijk opgegraven, vrijwel alle zijn onvolledig onderzocht. Pas na een grondige doorlichting en uitzuivering van de databank van de CAI zal het mogelijk zijn een meer gedetailleerde stand van het opgravingswerk naar Romeins Vlaanderen op te maken.

A. VANDERHOEVEN

1. Vondstmeldingen: in de regel gaat het om meldingen van zowel toevalsvondsten als opgravingen, hoofdzakelijk in archeologische kronieken, maar ook in andere vormen van publicaties;
2. Interimverslagen: deze publicaties bieden een eerste overzicht van wat opgravingscampagnes aan nieuwe gegevens hebben opgeleverd;
3. Basisrapporten: dit is een relatief nieuw begrip. Het betreft systematische beschrijvingen en vondstlijsten van preventieve opgravingen die volgens de principes van het Verdrag van Malta georganiseerd en gefinancierd zijn;
4. Eindverslagen: dit zijn de opgravingsverslagen in oude stijl, die zich in principe niet tot een beschrijving van de resultaten van het terreinwerk beperken, maar ze ook in een breder onderzoekskader trachten te plaatsen;
5. Studies: in deze categorie zitten diverse soorten publicaties als licentiaatsverhandelingen en proefschriften, syntheseoverzichten van vondstcategorieën, perioden en regio's en materiaalstudies. Vaak gaat het om buitenlandse literatuur;
6. Vulgariserende literatuur: tentoonstellingscatalogi, brochures, overzichten, voor een breed publiek geschreven en gebaseerd op bestaande kennis. Ook hier is een belangrijk gedeelte buitenlandse literatuur.

	Limburg		Antwerpen		Brabant		West-Vlaanderen		Oost-Vlaanderen		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Vondstmeldingen	298	49	142	49	157	59	265	45	327	43	1189	47
Interimverslagen	25	4	41	14	25	9	50	8	110	15	251	10
Basisrapporten	8	1	-	0	-	0	1	+	2	+	11	+
Eindverslagen	48	8	14	5	15	6	30	5	41	6	148	6
Studies	152	25	82	28	63	24	237	40	243	32	777	31
Vulgarisatie	83	13	13	4	6	2	13	2	31	4	146	6
Totaal	614	100	292	100	266	100	596	100	754	100	2522	100

////////////////////

4 CHRONOLOGIE

A. VANDERHOEVEN

Met de Romeinse periode doen we voor het eerst intrede in een historisch gedocumenteerde fase uit de geschiedenis van onze gewesten. Dit heeft bijzondere gevolgen voor de wijze waarop de provinciaal-Romeinse archeologie haar chronologisch kader vormgeeft⁶. Aan de ene kant wordt met relatieve chronologieën gewerkt, gebaseerd op stratigrafie van sporen, typologie van vondsten en seriatie. Aan de andere kant streeft men ernaar de archeologische verschijnselen absoluut te dateren, door ze in kalenderjaren uit te drukken, met behulp van hetzij historisch, hetzij natuurwetenschappelijk gedateerde vindplaatsen.

Tijds aanduidingen binnen de Romeinse periode worden op verschillende manieren uitgedrukt:

1. in kalenderjaren, waarvan men vaak noodgedwongen de resolutie verkleint door toevoegingen als ca.;
2. in regeerperioden van keizers, waarbij men er vaak stilzwijgend in berust dat men de begin- en eindjaren niet als absoluut moet beschouwen. Zo moet een Augusteïsche datering niet letterlijk als de periode vanaf 27 v.Chr. tot 14 n.Chr. geïnterpreteerd worden;
3. in (delen van) eeuwen, in uitgeschreven vorm (bv. eerste helft van de 2de eeuw of derde kwart van de 1ste eeuw) of met een symbool (bv. IIA of Ic).
4. in perioden: vroeg-Romeins en laat-Romeins of vroege keizertijd, midden keizertijd en late keizertijd. Over de afbakening van deze perioden heerst geen eensgezindheid. Een systeem dat de begrippen vroeg en laat hanteert zou de Romeinse tijd in twee gelijke perioden moeten verdelen, een systeem dat vroeg, midden en laat gebruikt hoort deze periode in drie gelijke delen te verdelen. Met vroeg bedoelt men soms de 1ste eeuw, soms alleen de eerste driekwart van die eeuw (de zgn. preflavische tijd), met midden de 2de en 3de eeuw en met laat de 4de eeuw en het begin van de 5de eeuw. Voor het kustgebied wordt de breuk tussen het vroege of hoge keizerrijk en het late keizerrijk door Thoen rond 270 n.Chr. gesitueerd, het einde van de burgerlijke aanwezigheid in de kustvlakte⁷.

Waar de Romeinse periode met de voorafgaande en eropvolgende perioden aansluit, ondervindt men hinder van het verschil in zgn. resolutie van dateringen. Bij gebrek aan voldoende historisch of natuurwetenschappelijke dateringen in kalenderjaren ervaart men de ontwikkelingen in de late ijzertijd of in de Frankische periode als trager dan in de Romeinse tijd. Er is dan sprake van maatschappelijke ontwikkelingen die in perioden van enkele decennia, van kwart- of zelfs van halve eeuwen moeten worden uitgedrukt, terwijl de dateringen waarmee men de Romeinse periode laat beginnen (58/51 v.Chr.) of laat eindigen (bv. 406 n.Chr.) door het gebruik van kalenderjaren de indruk wekken dat het om éénmalige gebeurtenissen gaat. Dit geeft aan deze zogenaamde overgangsperioden ongewild een apart karakter, waardoor men meer oog heeft voor discontinuïteit dan voor continuïteit. Eén van de verdiensten van het archeologisch onderzoek van de voorbije decennia is nu juist dat men traditionele, op typo-chronologie gebaseerde indelingen in perioden doorbroken heeft⁸. Zo ontdekte men dat heel wat maatschappelijke ontwikkelingen in onze streken al voor de Romeinse tijd ingezet waren of erna voortduurden⁹.

Datering van Romeinse sites in Vlaanderen gebeurt hoofdzakelijk aan de hand van aardewerk. Binnen deze vondstcategorie neemt terra sigillata een bevoorrechte positie in. Dit kan de verkeerde indruk wekken als zou dit materiaal, waar in de loop der jaren veel studiewerk aan is verricht, een zekere basis

⁶ Lucas 2005, 95-113.

⁷ Thoen 1987b, 58.

⁸ Derks 1998, 2-9.

⁹ Roymans 1996a.

voor dateringen garanderen. Discussie in de recente literatuur maakt evenwel duidelijk dat zelfs voor de versierde vormen nog ruimte voor interpretatie bestaat¹⁰. Sporen aan de hand van terra sigillata dateren berust op het opbouwen van een relatieve chronologie van de site enerzijds en het verbinden daarvan met historisch, numismatisch of natuurwetenschappelijk gedateerde vindplaatsen en hun vondsten anderzijds. Het systeem van zgn. typesites en hun dateringen wordt echter voortdurend bijgesteld¹¹. Recente overzichten van gedateerde vindplaatsen van terra sigillata vindt men onder meer bij Ettlinger *et al.*¹², Polak¹³ en Willis¹⁴. Meestal gaat het om legerplaatsen met een in de tijd afgebakende bezetting. Voor een overzicht van onafhankelijk op munten gebaseerde dateringen van de legerplaatsen van de Obergermanisch-Rätische Limes, zie Kortüm¹⁵. SFECAG. Actes du congrès de Langres (2007) is gewijd aan de methodologische aspecten van het dateren van en met aardewerk.

Van groot belang voor de chronologie van de Vlaamse sites zijn de pogingen die sinds de jaren 1990 aan de UCL worden ondernomen om de chronologische waarde van aardewerktypes en aardewerkensembles te vergroten. Dat gebeurt aan de hand van vondstcontexten van de *vici* van Braives en Liberchies en van andere vindplaatsen. Enerzijds worden voor deze sites aardewerkhorizonten gedefinieerd, anderzijds probeert men de typochronologieën van het gewoon aardewerk, naar analogie met de terra sigillata, te verfijnen¹⁶. Een beperkt aantal contexten van Vlaamse sites is op vergelijkbare wijze aangepakt¹⁷. Ook voor het glas is voor onze streken recent aan het concept van horizonten gewerkt¹⁸. Voor het Menapisch en Nervisch gebied is vanuit numismatisch oogpunt uitvoerig op de datering van de in beide *civitates* gelegen vindplaatsen ingegaan door van Heesch¹⁹.

Enkele decennia geleden had men grote verwachtingen van nauwkeurig stratigrafisch opgegraven complexe nederzettingen, met name steden²⁰. Inmiddels is gebleken dat grote hoeveelheden materiaal zich in éénmalig of veelvuldig verplaatste contexten bevinden en bijgevolg minder tot typochronologische verfijning kunnen bijdragen. Dat maakt de waarde van de naar verhouding eerder schaarse gesloten vondstensembles des te groter, al kunnen zelfs dergelijke contexten geheel bestaan uit materiaal dat ouder is dan de periode waarin het stratigrafisch is aangetroffen²¹.

Om het dateringsschema van de Romeinse periode te verbeteren is men in de eerste plaats aangewezen op de verdere ontwikkeling van de door de UCL voor onze streken begonnen methode en de toepassing ervan op het gehele Vlaamse grondgebied. Dit betekent dat men meer gesloten vondstensembles zal moeten uitwerken en publiceren en vondsthorizonten zal moeten definiëren. Zowel graf- als nederzettingensembles horen daarbij betrokken te worden. Op beide types van vindplaatsen circuleren immers tot op zeker hoogte verschillend samengestelde materiële culturen. Voorts is nood aan een numismatische studie van de *civitas Tungrorum* vanuit chronologisch standpunt, als aanvulling van het werk dat voor de *civitates* van de *Menapii* en *Nervii* is geleverd. Op het gebied van de natuurwetenschappelijke methoden heeft de Romeinse periode waarschijnlijk het meest baat bij een uitbreiding van dendrochronologisch en paleomagnetisch onderzoek.

¹⁰ zie bv. Pferdehirt 1986 en Eschbaumer & Faber 1988.

¹¹ Schallmayer 1987.

¹² Ettlinger *et al.* 1990.

¹³ Polak 2000, 407-414.

¹⁴ Willis 2005.

¹⁵ Kortüm 1998.

¹⁶ Deru 1996; Deru & Vilvorder 1997; Vilvorder 2001. Zie ook Hanut 2001; Hanut & Henrotay 2006, Hanut *et al.* 2000.

¹⁷ De Mulder *et al.* 2001a; Thoen & Hanut 2001a; Martens *et al.* 2002a.

¹⁸ Hanut 2006a.

¹⁹ Van Heesch 1998.

²⁰ Zie bv. Brulet 1992a-b en Deru 1996, 163.

²¹ Zie bv. Düerkop 2003.

5 ARCHEODISTRICTEN

A. VANDERHOEVEN

Zoals voor de andere perioden is het Vlaamse grondgebied ook voor de Romeinse tijd in 5 archeodistricten ingedeeld. Deze indeling is op bodemkunde en landschap gebaseerd. De landschappelijke situatie verschilt in principe niet met die van de voorgaande, prehistorische perioden, zij het dan dat aan het begin van de Romeinse tijd de oorspronkelijke natuurlandschappen in vele opzichten al in cultuurlandschappen waren omgezet. Dat proces voltrok zich niet alleen sociaal en economisch, doordat de omgeving in toenemende mate voor permanente menselijke bewoning en menselijke consumptie werd ingericht, maar ook cultureel en ideologisch, doordat aan het landschap meer en meer geschiedenis is gegeven, in de vorm van markeringen, cultusplaatsen en andere kunstmatige inrichtingen.

Het heeft geen zin hier de natuurlijke eigenschappen van de omgeving in de diverse archeodistricten nogmaals uiteen te zetten. Het volstaat te verwijzen naar de hoofdstukken die de prehistorische perioden behandelen²². Voor de Romeinse tijd komt daar als nieuwigheid bij dat de gebieden deel uitmaakten van drie verschillende *civitates* of bestuursindelingen: de *civitas Menapiorum*, de *civitas Nerviorum* en de *civitas Tungrorum*. Nog steeds worden de nederzettingsstructuren en de patronen waarin zij in het landschap verspreid liggen, op de eerste plaats door de landschappelijke omstandigheden bepaald. Maar daarnaast heeft de invloed van een staatsbestuur ook gevolgen voor de wijze waarop het landschap wordt ingericht. Administratieve grenzen bepalen tot waar bepaalde invloeden kunnen en mogen uitgaan. Grondbezit is aan individuele personen gebonden en niet aan gemeenschappen. Bepaalde ingrepen in het landschap worden door buiten dat landschap gelegen factoren bepaald. Te denken valt aan de aanleg van sommige wegen, de inplanting van sommige centrale plaatsen, de wijze waarop land wordt ingedeeld.

De wisselwerkingen tussen de natuurlijke en (pre)historische geaardheid van regio's en de externe, Romeinse invloeden en de uitkomsten die zij voor gevolg hebben, zijn pas recent onder de aandacht gekomen. Het heeft onze voorstelling van het romaniseringsproces nu al grondig beïnvloed. Waar vroeger de uitkomst, of tenminste toch de beoogde uitkomst van dat proces als een min of meer uniform geheel werd beschouwd, spreekt men nu van verschillende provinciaal-Romeinse culturen²³. Globalisering, lokalisering en glocalisering maken sinds enkele jaren ook deel uit van de woordenschat van de provinciaal-Romeinse archeologen. De Vlaamse archeoregio's in de discussies daarover laten opnemen zal één van de uitdagingen van het archeologisch onderzoek en de archeologische monumentenzorg in onze streken zijn.

²² Annaert *et al.* 2008; De Bie *et al.* 2008; Van Gils *et al.* 2010; Van Montfort *et al.* 2011.

²³ Woolf 1998; Roymans 1996a.

6 BRONNEN

6.1 LITERAIRE BRONNEN

R. NOUWEN

Ieder historisch onderzoek wordt in belangrijke mate bepaald door de beschikbaarheid en de kwaliteit van geschreven bronnen. Voor een belangrijk deel van het geschiedkundig onderzoek bieden teksten het raam waarbinnen het historisch verloop zich ontwikkelt. Ook voor de Romeinse geschiedenis is de literaire overlevering, en in het bijzonder de antieke historiografie, van wezenlijk belang²⁴. Maar die teksten stellen ons voor heel wat problemen. Op het vlak van de geografische en etnografische beschrijving van onze contreien zijn slechts een relatief beperkt aantal auteurs uit de antieke oudheid actief geweest. Bovendien hadden zij hun kennis vaak niet uit de eerste hand, waardoor wij met deze bronnen erg omzichtig moeten omgaan. Op het vlak van de geschiedschrijving zien wij een vergelijkbare situatie. Voor de vroegste geschiedenis van de Lage Landen zijn de literaire bronnen erg fragmentarisch. Zij bieden globaal genomen wat summiere aanwijzingen, losse flarden uit een groter geheel. De beperkte literaire overlevering laat dus geen consistente reconstructie van het historisch gebeuren toe. Dat betekent dat zelfs de geringste verwijzing in een of andere tekst van belang kan zijn.

Bovendien hadden deze auteurs een totaal andere visie op geschiedschrijving dan wij. Geschiedschrijving, bij voorkeur van de eigen tijd, was een vorm van literatuur, waarbij verhaal en dramatische opbouw even belangrijk waren als historische correctheid. Een juiste chronologie, bronnenverwijzingen, volledigheid van de feiten of een gefundeerde bewijsvoering waren van ondergeschikt belang. Toch neemt dit niet weg dat de literaire bronnen van onschatbare waarde zijn. Indien zij niet steeds het historisch kader leveren waarbinnen de archeologische vondsten kunnen worden gesitueerd, dan helpen zij toch vaak deze correct te interpreteren en zo tot een consistent verhaal te komen.

In de volgende pagina's zullen wij aandacht schenken aan de antieke literaire bronnen in zover zij betrekking hebben op de Lage Landen in de context van het Romeinse Rijk. Dat betekent dat wij een overzicht zullen bieden van de belangrijkste auteurs enerzijds en de toegang tot hun geschriften anderzijds. Dat overzicht blijft echter maar een beknopte introductie die een kritische benadering van de verschillende auteurs en hun historische methode uiteraard onmogelijk maakt.

6.1.1 Geografische en etnografische teksten en uitweidingen

De Griekse historicus Herodotus (ca. 484 - ca. 425 v.Chr.) spreekt als eerste van *Keltoi* en duidt daarmee de bewoners ten noorden van de Alpen aan (Herodotus, *Historiae*, II, 33 & IV, 49). Eén van de vroegste geschriften over Gallië is waarschijnlijk het reisverslag *Ta peri tou okeanou* van Pytheas van Massilia (4de eeuw v.C.) geweest (Pytheas, *FgrHist*, 11a.). Deze ontdekkingsreiziger is langs de volledige kust van Europa van Spanje tot Germanië gevaren en heeft de streken en volkeren in zijn reisverslag beschreven. Zijn werk bleef echter alleen dankzij andere auteurs zoals Polybius en Plinius bewaard. Jammer genoeg ging ook de volledige *Geographika* van Eratosthenes (ca. 276 - ca. 194 v.Chr.), die ook de etnografie en de geografie van West- en Noord-Europa behandelde, verloren. De term *Galli* of Galliërs, gebruikt door de Romeinen, slaat meer specifiek op de Keltische bevolking in Noord-Italië en het latere Romeinse Gallië tot aan de huidige Frans-Belgische grens. De Germanen werden voor het eerst vermeld door Posidonius van Apamaea (ca. 135 - ca. 50 v.Chr.), van wie het oeuvre fragmentarisch bewaard bleef (Posidonius, *FgrHist*, 87, F22). Hij was een vooraanstaand etnograaf en beschreef de Galliërs in belangrijke mate op grond van persoonlijke ervaringen, opgedaan tijdens zijn reizen die hem tenminste tot in *Gallia Narbonensis* brachten. De Germanen verschijnen als een groep

²⁴ Petit 1969, 72; Bengtson 1975, 64.

Waar de grens liep tussen het Keltische en het Germaanse gebied is niet duidelijk. De Rijn vormde volgens de antieke auteurs de grens tussen de Kelten en de Germanen, maar nergens treedt ze op als een scheidslijn in de materiële nalatenschap tussen de twee culturen. De Lage Landen en de hoger gelegen Rijnstreek vormden zo tijdens de 1ste eeuw v.Chr. een overgangszone tussen het Keltische en het Germaanse kerngebied. Eén van de voornaamste bronnen voor de studie van de Keltische en Germaanse samenlevingen zijn de *Commentarii de bello Gallico* van C. Iulius Caesar (100 - 44 v.Chr.). In boek I biedt Caesar bij wijze van inleiding een beknopte geografische beschrijving van Gallië. De auteur stelt aan de lezer het oorlogstoneel voor. In boek IV weidt Caesar uit over de zeden en gewoonten van de *Suebi*, een Germaans volk dat zijn woonplaats aan de overzijde van de Rijn had. De levenswijze van de Germanen plaatst hij in boek VI tegenover die van de Galliërs. Deze confrontatie vormt een belangwekkende volkskundige uitweiding, die aantoont dat Caesar een expert in Gallische aangelegenheden was geworden. Boek V tenslotte bevat een korte excursie over de geografie en de etnografie van dat voor de Romeinen onbekende eiland *Britannia*.

Zowat 150 jaar na Caesar schreef P. Cornelius Tacitus (ca. 55/56 - ca. 125? n.Chr.) *De origine et situ Germanorum* ook wel kortweg *Germania* genoemd. Dit traktaat maakt deel uit van een erg oude etnografische traditie en is bovendien het enig volledig bewaard gebleven opstel over één welbepaald volk. Deze historicus en volkskundige had de excursie van Caesar gelezen (Tacitus, *Germania*, 28, 1). Bij Tacitus waren de Germanen echter niet langer wilde barbaren, wel een voorbeeld voor de decadente Romeinen. *Ab urbe condita* van Titus Livius (59 v.Chr. - 17 n.Chr.) is voor de geschiedenis van de Gallische volkeren een belangrijke bron. De bewaarde passages hebben vooral betrekking op de Galliërs in Noord-Italië en de Alpenvolkeren. Mogelijk belangrijke teksten van Livius met betrekking tot onze contreien (Livius, *Epitomè*, 104-108), waarvan slechts enkele kleine passages bewaard bleven, gingen verloren net zoals teksten van Appianus, G. Plinius Secundus minor en Aufidius Bassus. Pomponius Mela (1ste eeuw n.Chr.) was een Romeins aardrijkskundige die vooral werkte tijdens de regering van keizer Claudius. In het derde boek van *De Choreographia* komt Gallië en aansluitend de volkeren van Noord-Europa aan bod.

De geografische beschrijving van de nieuwe Gallische provincies na de organisatie van keizer Augustus vinden wij terug in de *Naturalis historia* van C. Plinius Secundus maior (23 - 79 n.Chr.). Deze wetenschapper vermeldt ook talrijke wetenswaardigheden. Zij zijn echter verspreid in zijn werk en weinig systematisch. De *Commentarii* van Agrippa waren voor hem een belangrijke bron (Plinius, *Naturalis historia*, 3, 16-17). Claudius Ptolemaeus (ca. 100 - 174 n.Chr.) schreef een omvangrijk aardrijkskundig handboek dat *Cosmographia* wordt genoemd. Deze auteur verzamelde zijn gegevens tijdens de eerste helft van de 2de eeuw n.Chr. Zijn werk bestond onder meer uit tabellen van steden, rivieren en streken, waarachter hij de lengtegraad en de breedtegraad liet volgen. Tijdens de laat-

pagina 15 van 275

6.1.2 Historische teksten

In de geschiedenis van de Lage Landen vormen de Gallische oorlogen een voornaam keerpunt. De belangrijkste bron voor deze oorlogen zijn de *Commentarii de bello Gallico* van C. Iulius Caesar. Ze zijn een feitenverslag en ogen zeer objectief zoals het voor ambtelijke rapporten betaamt. De lezer mag echter niet vergeten dat deze *commentarii* door de proconsul en veldheer zelf werden opgesteld in een politiek bijzonder moeilijke periode en dat zij bijgevolg met zeer veel kritische zin moeten worden gelezen. Slechts de eerste zeven boeken van dit verslag zijn van de hand van Caesar zelf. Het achtste boek werd geredigeerd door zijn naaste medewerker en trouwe secondant Aulus Hirtius (1ste eeuw v.Chr.), maar haalt duidelijk niet het niveau van diens grote voorbeeld. De *commentarii* van Caesar, geschreven kort na de gebeurtenissen, vormen weliswaar de bekendste, maar beslist niet de enige historische bron voor de Gallische oorlogen. De geschriften van contemporaine historici zijn grotendeels verloren gegaan. Dat is jammer omdat onder hen zich fervente tegenstanders van Caesar bevonden. Te vermelden zijn onder meer G. Asinius Pollio (76 v.Chr. - 5 n.Chr.) en Q. Aelius Tubero (ca. 74 v.Chr. - ?). Ze bleven bekend via latere auteurs die hen hebben geconsulteerd. Ze zouden zeker toegelaten hebben het beeld van Caesar op een meer genuanceerde wijze te schetsen. Voor de eerste reflecties van historici moeten wij wachten tot Titus Livius (59 v.Chr. - 17 n.Chr.). Zijn beschrijving van de Gallische oorlogen in de boeken CIV-CVIII van *Ab urbe condita* bleef echter niet bewaard en is ons slechts bekend via de *periochae*, een soort samenvattingen en uittreksels voor praktisch gebruik. Hierin vindt de lezer slechts beknopte vermeldingen van de gebeurtenissen. Uit deze *periochae* blijkt ook dat de auteur klaarblijkelijk vrij veel aandacht heeft geschonken aan de Augusteïsche politiek in Gallië en Germanië. De boeken V en XXI bevatten het meeste informatie over de Kelten in het algemeen. Veel duidelijker is de houding van Livius ten aanzien van de burens van Rome. Hieruit spreekt een duidelijke Romeinse superioriteit ten aanzien van andere volkeren. In dat opzicht is Livius exemplarisch voor andere auteurs.

C. Velleius Paterculus (20 of 19 v.Chr. - na 31 n.Chr.) bekleedde onder Tiberius hoge militaire commando's in Germanië en Pannonië. Dit schept zekere verwachtingen. Als bron voor de Gallische oorlogen is zijn *Historia Romana*, de geschiedenis van Rome, echter nauwelijks waardevol. Maar eigenlijk was dit conflict in zijn historisch verhaal ook niet zo belangrijk. Hij schonk erg veel aandacht aan de contemporaine geschiedenis. Dat betekent dat hij vanaf de regering van Augustus als bron voor geschiedenis van de Lage Landen veel belangrijker is. Hij was daarbij een groot bewonderaar van Tiberius. De lofprijzingen van Velleius Paterculus moeten met de nodige kritische zin worden gelezen.

De *Historia Augusta* (4de eeuw n.Chr.) bestaat uit een verzameling van dertig biografieën van Romeinse keizers en usurpatoren vanaf Hadrianus tot Numerianus (117 - 284) en bestrijkt zo nagenoeg de volledige 2de en 3de eeuw. De traditie schrijft deze biografieën toe aan zes verschillende auteurs. Verspreid over de verschillende levensbeschrijvingen vindt de lezer geregeld informatie over de geschiedenis van de Gallische en Germaanse provincies. Gelet op de problematiek van de betrouwbaarheid van de *Historia Augusta* moet men hier erg omzichtig mee omgaan.

6.1.3 Varia

Belangrijk voor de geschiedenis van het Romeinse Rijk en van de Gallische en Germaanse provincies in het bijzonder is de confrontatie tussen heidendom en christendom. Hiervan vindt men ook reflecties terug in de historiografie die echter weinig systematisch zijn. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. Sulpicius Severus (ca. 363 - tussen 420 en 425 n.Chr.) vermeldt in zijn *Chronicon* dat het christendom zich slechts laat en langzaam in Gallië verspreidde. Volgens de bisschop van Lyon Irenaeus (ca. 115 - ca. 202 n.Chr.) in *Adversus haereses* zouden er op het einde van de 2de eeuw in Germanië christelijke gemeenschappen geweest zijn. De vroegchristelijke schrijver L. Caecilius Firmianus Lactantius (ca. 250 - 320 n.Chr.) verwijst in *De mortibus persecutorum* naar de vervolging van christenen in Gallië. Uit de brieven van Paulinus van Nola (ca. 354 - 431 n.Chr.) weten wij dat Victricius, de bisschop van Rouen (ca. 330 - ca. 407), tijdens het 3de kwart van de 4de eeuw bij de *Nervii* en de *Morini* aan actieve missionering deed. Het zijn slechts enkele voorbeelden die evenwel aantonen dat dit facet van de antieke 'geschiedschrijving' niet mag worden verwaarloosd.

Naast de geografische, etnografische en historische traktaten, treft men ook geregeld verwijzingen in literaire teksten aan die relevant zijn voor de geschiedenis van onze contreien tijdens de Romeinse tijd. Enkele sprekende voorbeelden kunnen hier volstaan. Een goed begrip van de Gallische oorlogen in het kader van de Romeinse politiek is niet mogelijk zonder de brieven en redevoeringen van M. Tullius Cicero (106 - 43 v.Chr.), afwisselend politiek tegenstander en bondgenoot van Caesar. Hij liet een

2022

In relatie tot de Augusteïsche politiek in onze contreien moeten wij ook rekening houden met de literaire werken van onder meer Albius Tibullus (ca. 50 - 19 v.Chr.), Q. Horatius Flaccus (65 - 8 v.Chr.) en P. Vergilius Maro (70 - 19 v.Chr.), waarin geregeld verwijzingen hiernaar voorkomen. Zij illustreren niet enkel de imperiale politiek van het Augusteïsche bewind, maar refereren geregeld ook op een directe wijze aan de gebeurtenissen in onze regio. Hoewel onze contreien wat lijken te verdwijnen uit de literatuur van de eeuwen die volgen, duiken hier en daar toch interessante feiten op. Zo spreekt de dichter M. Valerius Martialis (ca. 40 - ca. 102 n.Chr.) bijvoorbeeld van Menapische hammen en vette ganzen van de *Morini* waarmee hij de economische relatie tussen de Vlaamse kunst en Rome gedeeltelijk gestalte geeft (Martialis, 13, 54, 2).

6.1.4 Bibliografische oriëntering

Een toegankelijk overzicht van de antieke literatuur en geschiedschrijving vindt de lezer bij G.J.M. Bartelink (1978), P. Gerbrandy (2007). Voor een bespreking van de auteurs die de Kelten en de Germanen behandelden, verwijzen wij specifiek naar G. Dobesch (1991).

Tenslotte zijn er verscheidene interessante websites waarop de lezer de teksten zowel in de oorspronkelijke taal als in vertaling kan terugvinden. Wij vermelden hier onder meer *Lacus Curtius* (<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/home.html>), *Library of Ancient Texts Online* (<http://sites.google.com/site/ancienttexts/Home>), *The Perseus Digital Library* (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>) en *The Latin Library* (<http://www.thelatinlibrary.com/>). De teksten van *Lacus Curtius* stammen voornamelijk uit de Loeb-edities.

Volgende bronnenpublicaties verzamelen de belangrijkste teksten: E. Cougny (1878/1892), A. Riese (1892), A.W. Byvanck (1931/1935/1947), H. Klingelhöfer (1955), V. Ehrenberg en A.H.M. Jones (1970), P.M. Duval (1971), L. Lerat (1977), K. Chisholm en J. Ferguson (1981), C. Goudineau (1990, studie met talrijke teksten in Franse vertaling), L.K. Poppi (1991) en J. Sabben-Clare (1995).

6.2 EPIGRAFISCHE BRONNEN

R. NOUWEN

De epigrafische bronnen of opschriften zijn de teksten die in een welbepaalde periode op duurzame materialen werden aangebracht, zoals steen, brons, keramiek, enz. De epigrafie als wetenschappelijke discipline publiceert en bestudeert deze teksten. In de antieke oudheid waren opschriften op steen of brons een belangrijke vorm van publicatie. Dit heeft tot gevolg dat in vergelijking met andere historische perioden er een zeer groot aantal opschriften bewaard bleef. Dit aantal groeit via het archeologische onderzoek nog voortdurend aan. Daarom is het bijhouden van de epigrafische vondsten een belangrijke opdracht.²⁵ De epigrafische teksten vormen ook voor het historisch onderzoek van België een belangrijke bron. Het betreft enerzijds de opschriften die binnen het grondgebied van België zelf werden gevonden, anderzijds de opschriften die overal op het grondgebied van het voormalige *Imperium Romanum* werden gevonden, en die op de geschiedenis van Romeins België betrekking hebben. Deze epigrafische bronnen zijn onmisbaar voor de politieke, militaire, economische, sociale, godsdienstige en culturele geschiedenis van de Lage Landen. Het is zeker niet overdreven te stellen dat keizer Augustus de grondlegger was van de Romeinse epigrafische cultuur en dit op het niveau van het hele Romeinse rijk²⁶. Hij was de eerste staatsman die inscripties aanwendde voor het uitdragen van een boodschap, voor het voeren van een doelgerichte communicatie. Het medium groeide bovendien uit tot een uitstekend communicatiemiddel. Vijf eeuwen keizerrijk leverden circa driehonderduizend inscripties op tegen slechts drieduizend voor de republiek. De regering van Augustus vormde het keerpunt.

De inhoud van deze teksten is zeer divers: wetteksten, grafscripten, ereopschriften, wijdingen, *diplomata militaria*, mijlpalen, enz. De relatie met de Lage Landen en specifiek Vlaanderen ligt niet steeds voor de hand en is vaak van indirecte aard. Een goed voorbeeld van een dergelijke epigrafisch overgeleverde tekst zijn de *Res Gestae Divi Augusti* die via drie inscripties bewaard bleef.²⁷ De tekst is niet alleen een van de belangrijkste politieke documenten uit de Romeinse geschiedenis. Bovendien laat deze toe de politiek van keizer Augustus ten aanzien van Gallië en specifiek ten aanzien van onze gewesten te evalueren. Naast dergelijke bijzondere opschriften is er een hele reeks andere inscripties te vermelden die vooral binnen het archeologische onderzoek een belangrijke rol spelen. Het gaat hier specifiek om *instrumenti domestici*, stempels op vaatwerk en dakpannen, graffiti en aanverwante op talloze objecten enz.²⁸

De basis voor de studie van de epigrafische bronnen wordt gevormd door de de grote corpora. Een gedetailleerde bibliografie hiervan vindt de lezer in enkele bijzondere inleidingen.²⁹ Een eerste inleiding, specifiek met betrekking tot de Belgische opschriften, vindt de lezer bij van de Weerd.³⁰ Deze corpora zijn doorgaans geografisch georganiseerd. Voor de Latijnse epigrafie is het *CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum* onontbeerlijk.³¹ De publicatie van dit monumentale werk startte onder leiding van Mommsen in 1863. Het bevat 16 delen, waarvan sommige onderverdeeld zijn in meerdere fascikels. De opschriften met betrekking tot *Gallia Belgica* vindt de lezer in deel XIII, tussen 1899 en 1943 samengesteld door Hirschfeld, Zangmeister *et al.*³² Een oriënterende aanvullende bibliografie wordt aangeboden door de website van *Bibliotheca Classica Selecta*.³³ Een belangrijke aanvulling op

²⁵ Zie hierover o.m. Sandys 1927; Cagnat 1914; Petit 1969; Meyer 1973; Bengtson 1975; Lassère 2007. Zie ook als eerste inleiding <http://en.wikipedia.org/wiki/Epigraphy> met een interessante reeks externe links.

²⁶ Hierover in het bijzonder Alföldy 1991.

²⁷ Zie bv. Gagé 1950. Vertaling Gay 1998.

²⁸ Zie bv. CIL, XIII: *Inscriptiones instrumentum domestici*.

²⁹ Cagnat 1914; Sandys 1927; Petit 1969; Meyer 1973; Bengtson 1975; Lassère 2007.

³⁰ van de Weerd 1944, 132-156.

³¹ Zie als inleiding http://en.wikipedia.org/wiki/Corpus_Inscriptionum_Latinum. De website van het CIL is http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html

³² Hirschfeld, Zangmeister *et al.* 1899/1943.

³³ <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/EpiD2.html>

Pas in 1985 werden de inscripties van België op een systematische wijze verzameld en becommentarieerd door Deman en Raepsaet-Charlier.⁴⁵ In 2002 volgde een heruitgave, waarbij de data tot 1984 werden geactualiseerd.⁴⁶ Hieraan werden vijftientig nieuwe opschriften toegevoegd, waarvan enkele van groot belang voor de geschiedenis van België tijdens de Romeinse periode. Voor de epigrafie in België is dit een standaardwerk. De opschriften met betrekking tot de *civitates* van de *Tungri*, de *Nervii* en de *Menapii* die buiten het grondgebied van het huidige België werden gevonden, werden wel buiten beschouwing gelaten. Zij bleven verspreid over de verschillende delen van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* en een belangrijk aantal separate studies. Een systematische verzameling van de opschriften met betrekking tot de *Tungri* geeft Nouwen.⁴⁷ Voor de *Nervii* en de *Menapii* dient dit nog te gebeuren. Sedert het verschijnen van Deman & Raepsaet-Charlier 2002 kwamen in België slechts weinig opschriften nog aan het licht. In Namen moet het funeraire opschrift van Brarurco, zoon van Hunatto, worden vermeld.⁴⁸ In Tienen werd tijdens het archeologisch onderzoek een wijopschrift op een bronzen plaatje ter ere van de god Mithras terug gevonden.⁴⁹

⁴⁹ Martens 2004a, 38; 2006, 100-101; 2007a, 42.

6.3 NUMISMATISCHE BRONNEN

J. VAN HEESCH

De munt wordt in Gallië geïntroduceerd door de Keltische volkeren in de eerste helft van de 3de eeuw v.Chr.⁵⁰ In hoeverre de munteconomie al ontwikkeld was bij de verovering van onze gewesten door Julius Caesar, is nog steeds een onopgelost probleem⁵¹. Naast gouden munten worden in Vlaanderen zoals elders in België ook Keltische zilver-, potin- (een koper-tinlegering) en bronsmunten teruggevonden die vermoedelijk werden uitgegeven tussen 50 v.Chr. en de regering van keizer Augustus (27 v.Chr. - 14 n.Chr.). De Menapiërs hadden geen eigen muntslag. De Nerviërs vervaardigden naast goudmunten ook potin- en bronsmunten met op de voorzijde een motief dat op een tak (de zgn. 'au rameau'-munten) lijkt. Van de *Tungri* kennen we een zeer merkwaardige reeks kleine zilvermunten met het opschrift Annaroveci (persoonsnaam); zij dateren mogelijk nog uit de tijd van keizer Augustus of net ervoor. De *Tungri* liggen mogelijk ook aan de basis van de eerste *Avaucia*-muntreeks, die wordt gekenmerkt door het opschrift *Avaucia* (vermoedelijk een persoonsnaam). Deze bronsmunten werden massaal nagebootst in militaire milieus en we vinden ze dan ook met honderden terug in militaire en burgerlijke nederzettingen tot ver over de Rijn⁵².

Met de definitieve reorganisatie van het Romeinse rijk door keizer Augustus, het systematiseren van de *civitas*structuur alsook door de grote militaire aanwezigheid langsheen en over de Rijn, wordt ons gebied opgenomen in de Romeinse geldeconomie en worden Romeinse munten in steeds grotere aantallen aangetroffen in de nederzettingen.

Het Romeinse muntsysteem omvat in de eerste eeuwen o.a. de volgende denominaties: de gouden *aureus*, de zilveren *denarius*, de geelkoperen *sestertius*, de geelkoperen *dupondius* en de koperen *as*. In muntschatten worden voornamelijk de kostbaarste denominaties, zoals *aurei* en *denarii*, teruggevonden; in opgravingen treffen we voornamelijk het minder waardevolle bronsgeld aan.

Op monetair vlak kunnen we de Romeinse tijd in drie periodes onderverdelen:

(1) De vroeg-Romeinse tijd (Caesar/Augustus - Nero): gekenmerkt door het naast elkaar voorkomen van lokale (Keltische) en Romeinse munten. De munten worden voornamelijk teruggevonden in de grotere *vici* en Tongeren;

(2) De midden-Romeinse tijd (Flaviërs - ca. 250 n.Chr.): gekenmerkt door een enorme toename van het muntverkeer en het definitief verdwijnen van de lokale munten uit de circulatie. Rond 240 wordt de zilveren *denarius* vervangen door een dubbele *denarius* of *antoninianus* (eerder ingevoerd in 215, maar zonder succes). Het aantal vindplaatsen met muntvondsten neemt spectaculair toe en munten in rurale nederzettingen vormen geen uitzondering;

(3) De laat-Romeinse tijd (ca. 250 - 5de eeuw): gekenmerkt door een enorme toename van de vondstaantallen, te verklaren door het voortschrijdende fiduciaire karakter van de munten en de geldontwaarding die daarop volgde. Daarnaast zien we ook een geleidelijke decentralisering van de Romeinse muntslag met de opening van een muntatelier in Keulen (in 257 n.Chr.) en later in Trier, dat munt blijft slaan tot ca. 425 n.Chr.⁵³ Naast officieel rijksgeld circuleren tussen 270 en 400 ook enorme hoeveelheden lokaal vervaardigde nabootsing van het Romeinse geld⁵⁴. Zij getuigen soms van een gebrekkige bevoorrading, maar reflecteren eveneens de geweldige uitbreiding van de geldeconomie in onze gewesten.

Het gebruik van kleingeld is voornamelijk een fenomeen van stedelijke (Tongeren) en secundaire nederzettingen, o.a. gekenmerkt door een gespecialiseerde beroepsstructuur. Het is dan ook niet

⁵⁰ Sills 2003; Scheers 1977.

⁵¹ Van Heesch 2006.

⁵² Van den Berg 2001; Scheers 1996.

⁵³ Kent 1994.

⁵⁴ Lallemand 1980; van Heesch 1988.

Tussen 1960 en 1987 werden haast alle munten die in Belgische opgravingen gevonden werden ter identificatie toevertrouwd aan het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België (KBR), waar Jacqueline Lallemant en Marcel Thirion een vondsteninventaris aanlegden van Keltische, Romeinse en Merovingische munten⁵⁵. Dit project werd ook na de federalisering van België verdergezet door J. Lallemant en later door Johan van Heesch (eveneens Penningkabinet van de KBR). De vondsten werden allemaal opgenomen in het register, dat zich nog steeds in de KBR bevindt en waarin ongeveer 100.000 munten uit Wallonië en Vlaanderen staan beschreven. In 1987 werd begonnen met de opname van de vondsten in een databank, die op dit ogenblik ongeveer 22.000 muntbeschrijvingen bevat. Door de voortschrijdende verzelfstandiging van de gemeenschappen en de gewesten, het gebrek aan mankracht in het Penningkabinet en de enorme toename van het aantal vondsten door het toenemend gebruik van de metaaldetector is de verdere uitbouw van deze inventaris bedreigd en een samenwerkingsakkoord tussen de verschillende deelgebieden en de federale instelling dringt zich op.

De meeste muntvondsten uit Vlaamse bodem werden nog niet gepubliceerd en duizenden munten wachten op restauratie en beschrijving in de depots van de opgravingsdienst en in de musea. Met het oog op de toekomst zouden enerzijds de nog niet gereinigde en niet geïdentificeerde muntvondsten moeten verwerkt en gepubliceerd worden (online of in boekvorm). Daarnaast zou het wenselijk zijn meer systematisch onderzoek te doen naar de circulatieduur van de munten. Voor dat laatste zijn gedetailleerde contextpublicaties een *conditio sine qua non*. Ook het toenemende vondstmateriaal dat door vrijetijdsarcheologen wordt bovengehaald, zou moeten geregistreerd en verwerkt worden door beroepsarcheologen/-numismaten. Andere onderzoekstopics die nog onvoldoende onderzocht werden, zijn de muntcirculatie buiten de secundaire nederzettingen, de muntcirculatie in de overgangperiodes zoals die tussen 270 en 320 n.Chr. en in de 5de eeuw. Een verder geïnstitutionaliseerde samenwerking met de federale instellingen, zoals de Koninklijke Bibliotheek van

⁶⁶ Doyen 2008.

België, waar het Penningkabinet is ondergebracht en waar één van de meest complete numismatische bibliotheken ter wereld aanwezig is, dringt zich op.

6.4 ARCHEOLOGISCHE BRONNEN

6.4.1 Wegennet

A. VANDERHOEVEN EN S. VANHOUTTE

In dit hoofdstuk komen op de eerste plaats de materiële, door vooronderzoek van luchtfoto's en kaarten, terreinprospectie en opgraving aan het licht gebrachte resten van Romeinse wegen in Vlaanderen aan bod. Voor de vrij schaarse, geschreven bronnen uit de oudheid die met het wegnnet verband houden, verwijzen we naar de hoofdstukken 6.1 en 6.2. Uitgangspunt voor de studie van de Romeinse wegen in Vlaanderen zijn nog steeds de syntheses die Mertens, nu inmiddels een halve eeuw geleden, aan dit thema gewijd heeft⁶⁷. Van ervoor dateert het voor die tijd vooruitstrevende in 1882 gepubliceerde basiswerk van V. Gauchez, dat een uitvoerig gedetailleerde stand bracht van de kennis van de 19de eeuw over het Romeinse wegnnet in Noord-Gallië⁶⁸. Omstreeks het midden van de vorige eeuw, m.n. in de naoorlogse jaren, heeft Mertens echter het overzicht van de Romeinse hoofdwegen in België ingrijpend geactualiseerd, niet alleen aan de hand van kaarten en luchtfoto's, maar ook in combinatie met de resultaten van op talrijke plekken door hem aangelegde nieuwe proefsleuven.

Sindsdien heeft nog maar één onderzoek van regionale omvang naar het Romeinse wegnnet in Vlaanderen plaatsgevonden. Het betrof een door het FWO gefinancierd onderzoeksproject van de UGent naar het landgebruik in de *civitas Menapiorum*, waarin het wegnnet een centrale plaats innam⁶⁹. Voor het eerst bleef de aandacht niet tot hoofdwegen beperkt, maar stond ook het netwerk van secundaire verbindingen en zijn articulatie met het nederzettingspatroon en de landindeling in de belangstelling. Naast een globale studie van de *civitas* en een intensiever onderzoek van het noordelijke deel ervan werden drie microregio's stelselmatig onderzocht, waarbij naast de klassieke methoden, de studie van kaarten en luchtfoto's, de terreinprospecties en proefsleuven, ook GIS-toepassingen werden aangewend. De drie microregio's waren de omgeving van Kruishoutem-Nokere, van Merendree en van Sint-Gillis-Waas⁷⁰.

Voor twee subregio's van dezelfde *civitas* was voordien al een samenvattend beeld van de bekende en vermoede wegen geschetst: het kustgebied⁷¹ en de regio tussen de Schelde en de Leie⁷². In de *civitas Nerviorum* kreeg het wegnnet in de regio tussen de Schelde en de Dender met de omgeving van de *vicus* van Velzeke bijzondere aandacht⁷³. L. Van Durme en M. Rogge (1996) onderzochten daarbij ook de rol van het wegnnet voor de romanisering en germanisering van onze gewesten. In de *civitas Tungrorum* is het sinds het werk van Mertens in de jaren 1950 en 1960 van de vorige eeuw bij incidentele waarnemingen gebleven, al verdient één studie naar de Romeinse weg in de Belgisch Limburgse Maasvallei hier onder de

⁶⁷ Mertens 1955, 1957; Mertens & Despy-Meyer 1968.

⁶⁸ Gauchez 1882.

⁶⁹ Vermeulen *et al.* 1997, 1998b; Vermeulen 2004.

⁷⁰ Vermeulen 2001a; Vermeulen & Hageman 2001; Wiedemann *et al.* 2001.

⁷¹ Thoen 1978a, 72-77; Dewilde 2000; Thoen & Vanhoutte 2004.

⁷² Vermeulen 1992a, 155-163.

⁷³ Rogge 1971. Zie ook Van Durme & Rogge 1996.

In de loop der jaren zijn naar aanleiding van het nederzettingsonderzoek in enkele *vici* en inheems-Romeinse landelijke nederzettingen min of meer lange trajecten van wegen vlakdekkend opgegraven. Vermeldenswaard zijn de wegen in de *vici* van Asse⁷⁵, Grobbendonk⁷⁶, Kontich⁷⁷ en Tienen⁷⁸ in de *civitas Tungrorum* en in de *vicus* van Velzeke⁷⁹ in de *civitas Nerviorum*. De wellicht beroemdste Romeinse weg van ons land, de heirbaan van Boulogne naar Keulen, op de waterscheiding tussen Schelde- en Maasbekken gelegen, werd recent éénmaal op het zuidwestgrafveld van Tongeren⁸⁰ en éénmaal tussen Tongeren en Maastricht⁸¹ aangesneden. De verbindingsweg tussen Tongeren en Tienen werd ter hoogte van de vermoedelijke kruising met het Tongerse aquaduct tijdens de aanleg van een gasleiding doorsneden⁸². Dezelfde gasleiding doorsneed ook een tot nu toe onbekende verbinding tussen de *vici* van Elewijt en Kester in de *civitas Nerviorum*⁸³.

De voorbije jaren is door het toenemende onderzoek van landelijke nederzettingen duidelijk geworden dat de Romeinse periode in Vlaanderen een spectaculaire stijging van de mobiliteit heeft gekend. Door de grotere omvang van de vlakgravingen werden wegtracés ook gemakkelijker teruggevonden en herkend. Immers, de aanleg is vaak niet gekenmerkt door een klassiek wegpakket van natuursteen. In de zandstreek bv., een gebied vrij arm aan natuurlijke gesteenten, werden de wegen maar sporadisch met steenpuin of steengruis verhard. Vooral in de nabijheid van de nederzettingen gebeurde dit, waar de wegbermen met zoden, afval en organisch materiaal werden verstevigd. Uit de al onderzochte wegtracés blijkt dat de traditionele grachten langs weerszijden van het wegtracé dikwijls alleen maar in de nabijheid van een woonkern werden aangelegd. In vele gevallen resten van het wegtracé zelfs

⁹¹ Verbrugge & De Langhe 2008.

alleen nog maar enkele karrensporen. Op vrijwel elke opgraving van enige omvang verschijnen tertiaire verkeerswegen en karrensporen zoals bv. te Zerkegem⁹² en Roksem⁹³.

Belangrijk is nog te vermelden dat met grote omzichtigheid moet omgesprongen worden met het 'heirweg'-toponiem⁹⁴. H. Thoen⁹⁵ maakte dit al duidelijk voor de Antwerpse Heirweg. Vele heirwegen blijken in de eerste plaats typische middeleeuwse wegen te zijn, waarvan bepaalde stukken kunnen teruggaan op oudere wegracés, zoals het tracé van de Steenstraat tussen Aartrijke en Brugge, maar ook richting Izenberge en Hondshoote⁹⁶.

Naar aanleiding van tentoonstellingen of themanummers in tijdschriften werden overzichten van delen of het geheel van het Romeinse wegennet in Vlaanderen gepubliceerd. Dat gebeurde éénmaal voor de weg van Boulogne naar Keulen⁹⁷ en diverse malen voor het wegennet in het algemeen⁹⁸. In het themanummer Meulemeester 2004, dat samengesteld werd naar aanleiding van een tijdelijke tentoonstelling in Oudenburg rond het wegennet, wordt niet alleen het wegennet in Vlaanderen algemeen behandeld⁹⁹ maar wordt ook dieper ingegaan op dat van de kustvlakte en de rand van de Zandstreek¹⁰⁰. In deze bijdrage wordt een overzicht gegeven van de historiek van het onderzoek en wordt ingezoomd op de drie Romeinse wegen die het gebied doorkruisen, Zandstraat, Steenstraat en Zeeweg, en de rol van het castellum van Oudenburg in dit netwerk. Verder werd éénmaal een kort overzicht gegeven van de wegen die door West-Vlaanderen liepen¹⁰¹.

Uit het bovenstaande blijkt dat er met betrekking tot het Romeinse weggennet in Vlaanderen nog heel wat werk te verzetten blijft. Wanneer in de toekomst delen van dit net bij preventief onderzoek aangesneden dreigen te worden, zal aandacht moeten besteed worden aan:

1. de keuze van inplanting van de wegen (hun ligging ten opzichte van de plaatselijke topografie in de Romeinse tijd, de wijze waarop beek- en rivierdalen overschreden worden, enz.);
2. de technische uitvoering van het uitzetten van het wegtracé (zijn er sporen van stichtingsrituelen? Van waaruit was het terrein te overzien? Zijn er sporen die op het uitzetten van het wegtracé wijzen? Enz.);
3. de technische uitvoering van de aanleg van het wegtracé (al dan niet vooraf ontzoden van het terrein, drainagegreppels, opbouw van het wegdek, sporen van houten bekistingen of vlechtwerk, van uitgegraven tracés, van gemetselde keermuurtjes, m.n. aan de rand van het wegdek, bemonstering, identificatie en herkomstbepaling van de gebruikte bouwmaterialen, enz.);
4. sporen van aan het wegennet gerelateerde infrastructuur (waterleidingen en portieken in of nabij nederzettingen, articulatie met perceleringen in de landelijke omgeving, overbruggingen van beken en rivieren, enz.);
5. sporen van gebruik en slijtage (rituele deposities op bijzondere plekken, karrensporen en hun onderlinge afstand, door mens en natuur veroorzaakte erosieprocessen, holle wegen, enz.);

⁹² De Cock *et al.* 1987.

⁹³ De Meulemeester & Dewilde 1987, 227.

⁹⁴ Thoen & Vanhoutte 2004.

⁹⁵ Thoen 1993.

⁹⁶ Dewilde 2000; Roumegoux & Termote 1993.

⁹⁷ Stuart & De Grooth 1987.

⁹⁸ Meulemeester 2004; Rogge 2001, 2004; Rogge & Sas 2006.

⁹⁹ Rogge 2004.

¹⁰⁰ Thoen & Vanhoutte 2004.

¹⁰¹ Van Doorselaer & De Cock 2005, 54-58.

van de grachten immers twee aanlegfasen. Geen van beide grachten kan evenwel aan de dendrochronologische dateringen van het wallichaam en poortgebouw gekoppeld worden¹⁰⁶.

Voor de Augusteïsche periode beschikken we over meer vindplaatsen¹⁰⁷. Hun militaire aard blijft echter ter discussie staan. Hierbij kan onder andere verwezen worden naar de publicaties van Wightman en Mertens die de militaire oorsprong van verschillende Romeinse sites in het vroege Romeinse Gallië onderzochten¹⁰⁸. De belangrijkste vindplaats is ongetwijfeld Tongeren. Het blijft evenwel een onuitgemaakte zaak of deze nederzetting als een legerplaats uit de tijd van de verplaatsing van de Romeinse troepen van het Gallische binnenland naar de Rijn omstreeks 15 v.Chr., als een bevoorradingskamp uit de tijd van de Overrijnse campagnes vanaf 12 v.Chr. tot 16 n.Chr. of als *civitas*hoofdplaats van de *Tungri* omstreeks 10 v.Chr. werd aangelegd. De eerste twee visies stonden in de jaren 1960 tot 1980 centraal¹⁰⁹, de laatste visie wordt ingegeven door het recentere stadsonderzoek¹¹⁰. Uit dezelfde tijd dateert het vermoedelijke legerkamp van Velzeke, dat evenwel maar in zeer beperkte mate onderzocht kon worden. De drie brede spitsgrachten die in 1976 werden ontdekt, lijnen mogelijk een kamp af met de vorm van een onregelmatige rechthoek¹¹¹. Een gelijkaardig tijdelijk kampement werd vermoedelijk aangesneden in Kooigem (gem. Kortrijk en Zwevegem). Hier werd op de site Kooigem-Bos, een strategische plaats op een hoogte, in 1982¹¹² en in 1990¹¹³ de mogelijke verdedigingsstructuur met spitsgracht en aarden wal van een vroeg-Romeinse legerplaats ontdekt, die uit de Augusteïsche periode lijkt te dateren¹¹⁴. Twee vindplaatsen, met een hardnekkige traditie van het vermoeden van een vroeg-Romeinse legerplaats zijn verder Asse¹¹⁵ en Elewijt¹¹⁶. Voor de site van Wange vermoeden de opgravers eveneens een vroeg-Romeinse militaire aanwezigheid¹¹⁷. In Wervik werd recentelijk tijdens proefsleuvenonderzoek een spitsgracht aangetroffen die mogelijk hoort bij een vroeg-Romeins militair kamp¹¹⁸. Kester, een toponiem dat verwijst naar *castrum*, wordt soms als de mogelijke locatie van een vroeg-Romeinse versterking gepresenteerd¹¹⁹.

De regering van Tiberius (14 - 37) lijkt in de noord-Gallische en neder-Rijnse regio op militair gebied een eerder kalme periode geweest te zijn. Daarin komt verandering met Calligula (37 - 41) en vooral Claudius (41 - 54)¹²⁰. Uit hun regeringsjaren dateert een versnelde uitbouw van de Rijnlimes en de organisatie van expedities naar *Britannia*. Tot nu toe zijn in Vlaanderen geen sporen aangetroffen die met deze verhoogde militaire activiteiten in verband zijn te brengen. De Batavenopstand, de gewelddadige gebeurtenis die in onze streken de vroeg-Romeinse tijd afsluit, heeft wel sporen nagelaten in de vorm van een brandlaag in Tongeren¹²¹.

DE MIDDEN-ROMEINSE PERIODE (CA. 70 - 275)

Voor de periode van ca. 70 tot ca. 170 n.Chr. is er op het grondgebied van het huidige Vlaanderen geen enkele nederzetting bekend die met zekerheid als militair kan gekarakteriseerd worden. Het is een

¹⁰⁶ Vanvinckenroye 1992, 1994, 1995, 2001.

¹⁰⁷ Schönberger 1985; Wells 1972.

¹⁰⁸ Wightman 1977; Mertens 1983a.

¹⁰⁹ Mertens 1983c, 1984, 1985; Nouwen 1997a; Thoen 1991a; Vanvinckenroye 1985, 1992a, 1994a.

¹¹⁰ Vanderhoeven 1996, 2001, 2007; Vanderhoeven & Vanderhoeven 2004; Vanderhoeven *et al.* 1993a.

¹¹¹ Meulemeester 2008; Rogge 1980; Rogge *et al.* 1990, 1996, 2004.

¹¹² Rogge 1982a.

¹¹³ Van Doorselaer 1992.

¹¹⁴ Termote 1992a.

¹¹⁵ Graff & Lenoir 1980; Mertens 1983a; Schönberger 1985; Vanderhoeven 1968.

¹¹⁶ Mertens 1983a-b; Schönberger 1985; Vanderhoeven 1968.

¹¹⁷ Opsteijn & Lodewijckx 1998, 2000.

¹¹⁸ Verbrugge & De Langhe 2008.

¹¹⁹ Roobaert 2003.

¹²⁰ De Laet 1966a.

¹²¹ Nouwen 1997a; Vanvinckenroye 1985; Vanderhoeven 2007.

Het *castellum* van Maldegem-Vake getuigt van deze onrustige periode. Dit kamp werd door luchtfotografie ontdekt en van 1984 tot 1992 door de Universiteit van Gent opgegraven, waarbij ongeveer een derde van het kampareaal werd onderzocht. Het kamp had een vierkant grondplan met zijdes van 157,5 m. Zowel het verdedigingssysteem als de binnenbebouwing volgde de traditionele kamparchitectuur. Het verdedigingssysteem bestond uit een dubbele spitsgracht, een aarden wal met palissade en vier toegangspoorten. In het binnengedeelte werden drie barakken, tien waterputten, enkele werkplaatsen en een *latrina* onderzocht¹²². Door gedetailleerde studie van de grondplannen was het mogelijk om nog enkele bijkomende gebouwen te onderscheiden, met name twee barakken en enkele centraal gelegen gebouwen¹²³. De munten plaatsen het kamp aan het begin van de jaren '70 van de 2de eeuw n.Chr. Dendrochronologisch onderzoek bevestigt deze datering¹²⁴. Archeologische en bodemkundige gegevens tonen aan dat het kamp maar kortstondig was bewoond, hooguit enkele seizoenen¹²⁵. In het kamp was een gemengde eenheid gelegerd waarvan de aard en de herkomst nog stof voor debat vormen¹²⁶. Volgens Thoen betrof het een Tongerse eenheid¹²⁷. Richtinggevend in deze hypothese zijn de aangetroffen rolkeien die verzameld werden in een oud Maasterras tussen Maastricht en Luik¹²⁸. Op basis van een historische bron kan het kamp gelinkt worden met de invallen van de Chauken in de jaren 172-174 n.Chr. Het kamp kan beschouwd worden als interventiekamp tegen deze invallen¹²⁹. Thoen 1991a geeft daarbij een overzicht van de algemene militaire situatie in westelijk België op dat moment. In discussies over het *castellum* van Maldegem-Vake wordt dikwijls verwezen naar Aardenburg (Nl.) waar rond 175-180 n.Chr. een versterking in steen met een rechthoekig grondplan van 150 op 240 m werd opgericht. Daar werden de restanten van een verdedigingsmuur met ronde torens, een poortgebouw met eveneens ronde torens, een stafgebouw, barakken en bestrating opgegraven¹³⁰. Het *castellum* van Aardenburg maakte deel uit van een vroege vorm van kustverdediging, waar vermoedelijk pas ca. 200 Oudenburg in werd betrokken. Ook enkele vlootbases van de *classis Germanica*, gelegen aan de Zeeuwse en Zuid-Hollandse kust, maakten deel uit van deze kustverdediging¹³¹.

¹²² Thoen 1991b.

¹²³ Dhaeze in voorbereiding.

¹²⁴ Dhaeze in voorbereiding.

¹²⁵ Thoen & Langohr 1996.

¹²⁶ Dhaeze in voorbereiding.

¹²⁷ Thoen 1999a; Trimpe Burger 1992.

¹²⁸ Dhaeze & De Paepe 2004; Fobe & De Geyter 1986.

¹²⁹ Thoen 1991b.

¹³⁰ Trimpe Burger 1973, 1992.

¹³¹ Dhaeze in druk; Hessing 1997.

¹³² Mostaert 2000.

¹³³ Mostaert 2007.

Het archeologisch onderzoek in Oudenburg startte in 1956. Op basis van toponymische, topografische en historische bronnen was al langer door onderzoekers gesuggereerd dat hier de resten moesten te vinden zijn van een Romeins fort¹³⁷. Een belangrijke informatiebron is het 11de-eeuwse traktaat van een geestelijke uit de Sint-Pietersabdij van Oudenburg¹³⁸. Het was Mertens die de aanwezigheid van het Romeins *castellum* in het stadscentrum door middel van sleuvenonderzoek aantoonde. In 1956-1957 en 1960 vonden deze eerste opgravingscampagnes plaats. Hij lokaliseerde de contouren van het stenen fort en onderzocht de noordoostelijke hoektoren en de noordelijke toren van de westelijke toegangspoort¹³⁹. Aanvullend onderzoek ter hoogte van het *castellum* vond plaats in 1970 met een paar dwarssleuven op de westrand van het kamp. Pas tijdens de campagnes van 1976 en 1977 werd onderzoek uitgevoerd naar de binnenbebouwing van het *castellum* op een terrein dat door zijn voormalige functie als gemeentelijk kerkhof een deels verstoord bodemarchief opleverde¹⁴⁰. Deze campagnes *intra muros* werden niet in detail gepubliceerd, maar bleven beperkt tot korte besprekingen en overzichtsartikels¹⁴¹.

Gezien de gunstige ligging van Brugge t.o.v. het Romeinse land- en waterwegennet werd in het verleden enkele malen gestipuleerd dat ook hier op één of meerdere momenten militaire bezetting is

¹⁴³ Vanhoutte 2006b-c, 2007a-b-c, 2008, in druk.

Volgens Rogge zouden de Gallische keizers ook langs de weg Kortrijk-Velzeke-Tienen-Tongeren versterkte baanposten en *burgi* hebben laten oprichten met als doel de vruchtbare leemstreek te vrijwaren van aanvallen¹⁵⁶. Tijdens de opgraving van de Gallo-Romeinse *villa* van Velzeke-Steenbeke kwam de noordelijke hoek van een versterking, bestaande uit twee evenwijdige grachten en een aarden wal met palissade, aan het licht. Het verdedigingssysteem vertoont veel gelijkenissen met sommige *burgi* aan de weg Bavay-Keulen. De archaeologica lieten toe de versterking in het derde kwart van de 3de eeuw te dateren¹⁵⁷. Een gelijkaardige versterking uit dezelfde periode werd ontdekt in de zuidoostelijke sector van de *vicus* Velzeke. Er werden sporen van een dubbele gracht, een aarden wal met palissade aan de buitenzijde en de fundering van een steenbouw opgegraven¹⁵⁸. In Overhespen werd in de onmiddellijke nabijheid van de weg Tienen-Tongeren een deel van een defensief grachtensysteem aangesneden. Hoewel goed dateerbare vondsten ontbreken, plaatst Lodewijckx deze versterking in de 3de eeuw¹⁵⁹.

In de militaire sfeer hoort ook de grote vierkante structuur op de site Knesselare-Kouter thuis. Deze structuur was ingeplant vlakbij de Romeinse weg van Aalter naar Aardenburg. Ze had zijdes van 35,5 m, was omgeven door een omkering in hout en had een monumentale toegangspoort in het midden van één van de zijdes. De ruimte vóór de toegangspoort werd afgeschermd door een soort *clavicula*. Behalve enkele palenclusters, werden in de binnenruimte echter geen sporen aangetroffen. Twee 14C-dateringen plaatsen de site ergens tussen 225 en 325 n.Chr. De combinatie van elementen die thuishoren in de Romeinse militaire kamparchitectuur met elementen uit de inheemse architectuur maakt het tot een ongewone site waarvoor geen parallellen voorhanden zijn. De afwezigheid van spitsgrachten duidt aan dat we hier niet met een volwaardig Romeins kamp te maken hebben. De Clercq interpreteert deze site als een versterking die niet door het leger maar door een inheemse groep werd gebouwd. De Clercq laat in het midden of dit een door de overheid gesteunde militie dan wel

¹⁶³ De Clercq & Van Dierendonck 2008.

DE LAAT-ROMEINSE PERIODE (CA. 275 - 400)

De belangrijkste laat-Romeinse militaire site in Vlaanderen is het *castellum* van Oudenburg. Het fort werd vermoedelijk ingeschakeld in de *Litus Saxonicum*, een grootschalig verdedigingssysteem langs de Britse en Gallische kusten, gekend uit de *Notitia Dignitatum*. Het grondplan van het 4de-eeuwse fort, zijn topografische positie en verschillende vondsten die een nauwe link vertonen met de Zuid-Engelse forten van deze linie laten dit vermoeden¹⁶⁷. J. Mertens voerde verschillende argumenten aan om Oudenburg te vereenzelvigen met de *Portus Eptiacus* uit de *Notitia Dignitatum*. In het vermelde fort waren de *Milites Nerviorum* gelegerd¹⁶⁸. Door anderen wordt deze identificatie echter verworpen¹⁶⁹. Hoe dan ook, het staat buiten kijf dat Oudenburg een belangrijke plaats moet hebben bekleed in het verdedigingssysteem langs de Gallische kust¹⁷⁰. De resultaten van het onderzoek van J. Mertens in de jaren 1950, 1960 en 1970 werden dan ook opgenomen in verschillende buitenlandse publicaties¹⁷¹. Hoogstwaarschijnlijk staat het einde van het *castellum* van Oudenburg in verband met de crisis die zich voordeed in Noord-Gallië in de periode 406-410.

In 1963-1964 en 1968 werden door J. Mertens zo'n 400 m ten westen van het *castellum* 216 graven van een militair inhumatiegrafveld (grafveld A) uit de tweede helft van de 4de eeuw en het begin van de 5de eeuw blootgelegd, waardoor we een beeld hebben van de laat-Romeinse inwoners van het fort¹⁷². Al in 1962 waren bij een nieuwbouw enkele graven van een zuidelijker gelegen, iets ouder grafveld aangesneden (grafveld B)¹⁷³. Een gezichtsurne van Britse herkomst uit één van de graven van grafveld B werd recentelijk nog onder de loep genomen¹⁷⁴. Beide sites brachten inwoners van de laatste fasen van het kamp aan het licht, die hier in vol ornaat begraven lagen, vergezeld van rijke grafgiften. Grafveld A werd volledig gepubliceerd door Mertens en Van Impe¹⁷⁵. De dierenresten gevonden in de graven werden bestudeerd door Gautier¹⁷⁶, de munten door Lallemand¹⁷⁷.

¹⁷⁷ Lallemand 1966.

Onder de graven werden de resten aangetroffen van een burgerlijke nederzetting uit het Hoge Keizerrijk¹⁷⁸. Tijdens de opgravingscampagne ter hoogte van de zuidwesthoek van het *castellum* die voor de laat-Romeinse periode twee stenen fortfasen aantoonde, werd ook een noodonderzoek uitgevoerd op de noordoosthoek van het *castellum* (2003-voorjaar 2004) ter gelegenheid van de plannen voor een nieuw huisvestingsproject¹⁷⁹. De laatste uitgebroken restanten van de noordoostelijke hoektoren en van de verdedigingsmuur en de rand van de binnenbebouwing werden er aangesneden. De recente opgravingscampagnes zorgden voor een nauwkeuriger situering van de verdedigingsmuur, wat resulteert in fortafmetingen van ca. 153 op 176 m of een fortoppervlakte van ca. 2,7 ha.

Vanaf het begin van de 4de eeuw werd naast de bescherming van de kust en het herstel van de Rijn-limes ook werk gemaakt van de verdediging in de diepte. Langs de belangrijkste heirbanen werden militaire posten opgericht. Dit was bijvoorbeeld het geval voor de weg Boulogne-Cassel-Kortrijk-Velzeke-Tongeren. In Kortrijk werd er vermoedelijk in het begin van de 4de eeuw een groot stenen *castellum* gebouwd¹⁸⁰. In de *Notitia Dignitatum* vinden we immers de vermelding terug van een troepenafdeling *Cortoriacenses*. Over de vraag of we onder *Cortoriacenses* een te Kortrijk gevestigde legereenheid of een in het Kortrijkse geronselde groep soldaten moeten verstaan, is men het niet eens¹⁸¹. Een overzicht van de laat-Romeinse vondsten die in de loop van de 20ste eeuw in Kortrijk werden aangetroffen, geeft aanwijzingen voor de lokalisatie en de datering van de laat-Romeinse bewoning¹⁸². Het 4de-eeuwse Cortoriacum kan vermoedelijk gesitueerd worden op een naar de Leie afhellend zandlemig terrein, tussen de Leie en de monding van de Groeninge- en Klakkaersbeek¹⁸³. Despriet wijst er echter op dat het eventuele militaire karakter of het bestaan van een *castellum* hiermee nog niet bevestigd is¹⁸⁴. Op andere strategische punten langs de weg Boulogne-Tongeren werden kleine sperforten (*burgi*) opgericht, zoals te Velzeke, Asse, Elewijt en Overhespen¹⁸⁵. Ooghe, Debrabandere en Despriet opperen op basis van Romeins bouw materiaal in de funderingen van de Romaanse voorloper van de Sint-Salvatorskerk en de vondst van twee laat-Romeinse muntschatten uit de 4de eeuw de hypothese dat er ook een laat-Romeinse vesting heeft bestaan in Harelbeke. Net zoals in Kortrijk zou deze dan later zijn uitgegroeid tot een grafelijke nederzetting, maar 5 kilometer van elkaar verwijderd¹⁸⁶.

Behalve het wegnnet werd ook het rivierennet betrokken in de verdediging in de diepte. Er zijn concrete aanwijzingen van toponymische (Casterbant, Castelbant) en archeologische aard (4de-eeuwse munten en radjessigillata) om aan te nemen dat er ter hoogte van de samenvloeiing van de Leie met de Schelde te Gent een *castellum* was ingeplant, meer bepaald op de plaats waar de latere Sint-Baafsabdij werd gebouwd¹⁸⁷.

Vermelden we ten slotte nog de in 1940 opgegraven pre-Romaanse fase van de Sint-Pieterskerk te Torhout. De opgravers interpreteerden deze structuur als een Karolingische centraalbouw. Op basis van vormelijke overeenkomsten met laat-Romeinse wachttorens, gevonden aan de Engelse Kust, en op basis van enkele dakpanfragmenten herinterpreteerde Cools ze als een laat-Romeinse wachttorens¹⁸⁸. Tot op heden ontbreken concrete bewijzen, maar in 1991 werd in een kleine proefsleuf even buiten de kerk vastgesteld dat de substructies van de zogenaamde Karolingische centraalbouw

¹⁷⁸ Creus 1975; Mertens & Van Impe 1971.

¹⁷⁹ Patrouille 2004.

¹⁸⁰ Despriet 2008a; Rogge 1996b.

¹⁸¹ Maddens 1990; Mertens 1980a.

¹⁸² Rogge 1996a.

¹⁸³ Despriet 2008a; Despriet 1991.

¹⁸⁴ Despriet 1991.

¹⁸⁵ Rogge 1996b.

¹⁸⁶ Ooghe *et al.* 1979, 33.

¹⁸⁷ De Laet 1969a; Verhulst 1972.

¹⁸⁸ Cools 1986, 1988.

ook een prosopografisch onderzoek uit te voeren naar de hulptroepen uit de *civitas Nerviorum* en de *civitas Menapiorum*.

De interactie tussen civiele en militaire organisatievormen in de midden keizertijd is grotendeels onontgonnen terrein. Wellicht wordt het testen van nieuwe hypothesen bemoeilijkt door een visie die militair en civiel te strikt gescheiden wil houden¹⁹⁹. Dat belet oog te hebben voor sporen van militaire aanwezigheid in burgerlijke nederzetting als steden en *vici*, zoals misschien het geval was met het *horreum* nabij de *civitas*hoofdplaats Tongeren. Het belemmert wellicht ook de interpretatie van *militaria* in op het eerste gezicht niet-militaire contexten. Gerichte prospecties in bepaalde regio's zouden ons op het spoor van militaire sites kunnen brengen. Zo zou het interessant zijn om de werkhypothese van Cools betreffende de kustverdediging door prospecties te verifiëren²⁰⁰. Het zou raadzaam zijn om de door hem voorgestelde prospectiegebieden, als daar zijn het Plateau van Izenberge, het randgebied van het Houtland en de zuidrand van de Scheldemonding nader te onderzoeken.

De Germaanse invallen en de Romeinse reacties daarop, nog incidenteel in de tweede helft van de 2de eeuw, maar grootschalig in de 3de eeuw, zijn voor het Menapisch en Nervisch gebied voor zover mogelijk al eens in kaart gebracht (zie supra). Voor het gebied van de *Tungri* moet dit nog gebeuren. Hoe dan ook geldt voor heel Vlaanderen dat we rekening moeten houden met een nog grotendeels onbekend bodemarchief dat ons de Romeinse reacties op die vroege invallen zou leren kennen. Dit geldt evenzeer voor de late keizertijd. De versterkte stad Tongeren en het *castellum* van Oudenburg zijn geen geïsoleerde sites, maar liggen ingebed in een fijnmazig netwerk van verdedigingswerken, dat zich weliswaar in belangrijke mate buiten het Vlaams gebied bevindt, maar zich ook tot in onze gewesten moet uitstrekken.

Tot slot zouden we grote baat hebben bij een systematische studie van de *militaria* die ongetwijfeld in de talloze collecties van metaaldetectoramateurs aanwezig zijn. Een inventaris en lokalisering van deze vondsten, naar het voorbeeld van het Bataafse gebied²⁰¹ zou ons op het spoor van heel wat militaire aspecten van de samenleving kunnen zetten. De enkele *militaria* die de voorbije jaren gepubliceerd werden zijn maar het topje van de ijsberg²⁰².

6.4.3 Steden

A. VANDERHOEVEN

In 1975 verscheen het bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren²⁰³, waarin de gehele tot dan toe gepubliceerde kennis over de enige Romeinse stad van Vlaanderen verzameld is. Het archeologisch onderzoek dat er sindsdien heeft plaatsgevonden kende, vanuit organisatorisch standpunt bekeken, drie erg verschillende periodes.

Van ca. 1975 tot ca. 1985 vond, zoals al decennia lang de praktijk was, maar met tussenpauzen archeologisch onderzoek plaats, hetzij door het Provinciaal Gallo-Romeins Museum, hetzij door de Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO). De financiering ervan gebeurde uitsluitend met de eigen middelen van deze instellingen. In die tijd ging de aandacht hoofdzakelijk uit naar de publieke gebouwen van de stad en naar de grafvelden. Vermoedelijk werden maar enkele procenten van het in deze periode bedreigde Tongerse bodemarchief gered. De schrikbarende omstandigheden waarin in

¹⁹⁹ Vanderhoeven 2008.

²⁰⁰ Cools 1985.

²⁰¹ Nicolay 2007.

²⁰² Hensen 2000, 2001; Léva 1965; Nouwen 1987; Uhlmann 1964; Van Impe & Creemers 1991; Vanvinckenroye 1997.

²⁰³ Lesenne 1975; Mertens 1975a; Smeesters 1976b.

het midden van de jaren 1980 voor het eerste delen van de oudste bewoningshorizonten vlakdekkend blootlegden, wekken de indruk dat zij iets jonger zijn (ca. 10 v.Chr.), dat zij militair van aard zijn, maar niet noodzakelijkerwijs tot een fort behoorden. Het is ook mogelijk dat het Romeinse leger er aanwezig was om de *civitas*hoofdplaats van de *Tungri* aan te leggen²⁰⁸. Recent stelt Rombaut op grond van historisch-geografische overwegingen voor om Tongeren toch met het door Caesar vermelde *Atuatuca* van de Eburonen te identificeren²⁰⁹. Overigens is sinds het opstarten van de noodopgravingen midden jaren 1980 duidelijk geworden dat de Tongerse bodem resten van diverse prehistorische nederzettingen herbergt, maar die hebben natuurlijk geen enkele band met de Romeinse stad²¹⁰. Vooral in de noordelijke helft van de stad, waar zich pakketten verplaatst tertiair zand op de lössafzettingen bevinden, zijn deze resten veelvuldig aangetroffen.

Hieronder zal nog blijken dat van de vele noodopgravingen uit de voorbije decennia maar een fractie uitgewerkt en gepubliceerd is. Voor een grondige evaluatie van de oudste archeologische resten van Tongeren is de uitwerking van het al gedane veldwerk van het grootste belang. Voorts zal men bij het uitschrijven van opgravingsstrategieën voor nieuw veldwerk het onderzoek van de oudste niveau's de hoogste prioriteit moeten geven. Het zijn immers deze niveaus die het meest door latere graaactiviteiten zijn aangetast en door hun diepte het moeilijkst toegankelijk zijn. Om dezelfde redenen zal men op toekomstige opgravingen gericht moeten blijven zoeken naar voor-Romeinse bewoningssporen, m.n. door in de noordelijke zandlagen prehistorische artefacten in 3D in te meten of deze lagen bloksgewijs uit te zeven.

DE PUBLIEKE BOUWWERKEN

Het stratennet van Romeins Tongeren is waarschijnlijk één van de oudste publieke werken van de *civitas*hoofdplaats van de *Tungri* geweest. De reconstructie van dit net in de vorm van een zgn. dambordplan, is omstreeks het midden van de vorige eeuw tot stand gekomen²¹¹. Sindsdien zijn al dan niet toevallig nog delen van het stratenstelsel door opgravingen aangesneden. Deze eerder incidentele waarnemingen hebben aangetoond dat heel wat aspecten van de Tongerse verkeersinfrastructuur slecht gekend zijn. De opgravingen aan de Kielenstraat in de periode 1985-1995 maakten duidelijk dat de straten van in de militaire ontstaansfase van de stad bestonden²¹². Oversnijdingen met oudere greppels, hier en op het opgravingsterrein aan het Vrijthof²¹³, moeten ons er echter waakzaam voor maken dat de exacte datering van de aanleg niet bekend is en van sector tot sector zou kunnen verschillen. Diverse waarnemingen in de zuidwestsector van de stad suggereren dat het dambordpatroon zich tot in deze zone heeft uitgestrekt²¹⁴. Tot nu toe had men de indruk dat het zich tot de noordoostsector beperkte. Nieuw zijn ook de vaststellingen van houten structuren en greppels aan weerszijden van de straten die mogelijk met systemen van watervoorziening en -afvoer verband kunnen houden²¹⁵. Opgravingen aan de Kielenstraat en aan het Vrijthof hebben ten slotte enkele malen sporen van de afwerking van de straatranden aan het licht gebracht. Het gaat om houten beschoeiingen van de oudste wegdekken en stenen, gemetselde randen van de jongere²¹⁶.

Onze kennis van het Romeinse stratennet van Tongeren vertoont dan ook indrukwekkende hiaten. Wanneer zich in de toekomst gelegenheid tot terreinwerk voordoet zal dan ook bijzondere aandacht uit moeten gaan naar sporen van de aanleg van het stratennet in de vorm van bv. meetpaaltjes, naar de karrensporen, naar de identificatie van de gebruikte grondstoffen voor zowel fundering als wegdek

²⁰⁸ Vanderhoeven 1996, 2001, 2002b; Vanderhoeven & Vanderhoeven 2004; Vanderhoeven & Vynckier 1996b; Vanderhoeven *et al.* 2001; Van Heesch 1987, 1996.

²⁰⁹ Rombaut 2006.

²¹⁰ Vynckier *et al.* 1994, 1995.

²¹¹ Lesenne 1975, 72-74.

²¹² Vanderhoeven *et al.* 1993a.

²¹³ Bellens & Vanderhoeven 1999; Bellens *et al.* 2000, 2002a-b.

²¹⁴ Vanderhoeven 2007, 311-313; Vanderhoeven *et al.* 1999b, 2003.

²¹⁵ Vanderhoeven 1996, 2001, 2007, 320-321; Vanderhoeven *et al.* 1999b.

²¹⁶ Vanderhoeven *et al.* 1993a; Bellens & Vanderhoeven 1999; Bellens *et al.* 2000, 2002a-b.

In 1975 startten de restauratiewerken aan de 2de-eeuwse stadsmuur²²⁸. Alle aandacht ging naar de dringende instandhoudings- en restauratiewerken van het monument, waarvan op vele plaatsen de funderingen bedreigd waren en waarvan de muren zelf erg aan erosie leden. Men heeft niet van de gelegenheid geprofiteerd om een archeologisch onderzoek naar de bouwwijze van de muur in te laten. Enige aandacht ging naar mogelijk oudere sporen, maar die hebben weinig kunnen bijdragen tot de datering van de aanleg²²⁹. In 1995 werd de tot dan in een museumkelder onder het Vrijthof bewaarde toren van de 4de-eeuwse stadsmuur in een park voor bezoekers toegankelijk gemaakt. Een begeleidend archeologisch onderzoek kon nieuwe gegevens over de stadsmuur, maar ook over sporen van een oudere Romeinse stadswoning en van de *monasterium*muren uit de 10de en de 12de eeuw aan het licht brengen²³⁰. Zowel de 2de- als de 4de-eeuwse stadsmuur komen verder regelmatig aan

²³⁰ Vanderhoeven & Vynckier 1995a.

bod in overzichten van de Romeinse stad en algemene werken over de Romeinse tijd in onze streken²³¹.

Ondanks deze geïsoleerde waarnemingen moeten we vaststellen dat de huidige kennis van de stadsmuren van Romeins Tongeren niet veel verschilt van die van een halve eeuw geleden. Er is dringend behoefte aan meer kennis over deze grootse publieke monumenten, gebaseerd op zowel terreinwerk, materiaalstudie als vergelijkend onderzoek. Een nieuwe en nauwkeurige inmeting van de bouwwerken, zowel van de bovengronds zichtbare als van de eventueel middels proefsleuven op te sporen ondergrondse delen is nodig. Het inzetten van tijd en middelen om weg-, riolerings- en andere bouwwerkzaamheden die de muren aantasten te begeleiden zou al een hele vooruitgang betekenen. De voorbije jaren heeft men herhaalde kansen (moeten) laten liggen. We hebben onderzoek nodig naar de opbouw van zowel de diverse soorten funderingen als van het opgaand metselwerk. Te denken valt aan de bijzondere funderingswijze van de 2de-eeuwse muur in de Jekervallei en aan de wijze waarop de muur in droge en vaak fel hellende trajecten onderbouwd is en aan de paalfunderingen van de 4de-eeuwse muur. Voor de bovengrondse delen is een onderzoek naar de bouwwijze van de stadsmuren en zijn poorten en torens nodig. Er is ook nog maar weinig geweten over de technische uitvoering en de gebruikte grondstoffen. Nog nooit heeft men een gedegen inschatting gemaakt van de hoeveelheden hout, steen en mortel die voor de realisatie van de enorme constructies nodig waren. Dat kan alleen door een uitgebreide bemonstering van de bouwmaterialen en specifiek voor de 4de-eeuwse muur van *spolia*. Tot slot zijn de Romeinse stadsmuren nog altijd niet nauwkeurig gedateerd. Dat zou kunnen verholpen worden door gericht naar oudere sporen te peilen en door de inzet van natuurwetenschappelijke dateringsmethoden (14C en dendrochronologie).

Voor de stad Tongeren van stenen omwallingen voorzien was, moeten aarden wal- en grachtsystemen de grenzen van de nederzetting bepaald hebben. De voorbije decennia zijn diverse spitsgrachten aangesneden, vaak in de buurt van de latere stadsmuren²³². Het is op dit ogenblik niet duidelijk tot hoeveel omwallingen de diverse waargenomen gracht- en walsystemen behoord hebben. Ook staat hun exacte datering niet vast. Voor alle bedreigde terreinen nabij de stenen stadsmuren en nabij plaatsen waar in het verleden spitsgrachten zijn waargenomen dient in geval van noodopgravingen bijzondere aandacht naar deze sporen te gaan.

De tot nu toe enige met zekerheid geïdentificeerde Romeinse tempel van Tongeren werd in de jaren 1960 in moeilijke omstandigheden met de aanleg van parallelle sleuven in kaart gebracht²³³. Hoewel van deze opgraving nooit een eindverslag is verschenen, hebben velen er nadien aandacht aan besteed, vaak in het kader van een onderzoek naar cultusplaatsen of een overzichtswerk van tempelcomplexen²³⁴. Het is dan ook van groot belang de oude opgravingsgegevens volledig uit te werken en te publiceren. Een groot gedeelte van dit werk is in de voorbije jaren uitgevoerd in het kader van een Europees project CARE²³⁵. Tevens werd in die tijd een bijkomende sleuf aangelegd met als doel de bewaringstoestand van het niet in de jaren 1960 opgegraven bodemarchief na te gaan. Ook daarvan is op dit ogenblik nog geen rapport beschikbaar. Volledigheidshalve dient hier een tweede, nog hypothetische tempel aan de Hasseltsetraat vermeld te worden. Daar werd tijdens werken een monumentale podiumfundering verwijderd, waarvan de contouren zo goed als mogelijk door Mertens werden opgetekend²³⁶.

Midden jaren 1970 vond een aanvullend onderzoek van de *horrea* in de Tongerse zuidwestsector plaats. Het vergrootte op ingrijpende wijze de bekende plattegrond van de magazijnen en voegde een

²³¹ Bechert & Willems 1995; Mariën 1980; Nouwen 1993b, 1997a; Severijns 1988; Smeesters 1975; Vanderhoeven 2007, 313; Vanvinckenroye 1985.

²³² Nouwen 1997a; Vanderhoeven 1996, 2003, 2007; Vanderhoeven & Vanderhoeven 2004; Vanderhoeven *et al.* 2007a; Vanvinckenroye 1992a, 1994a, 1995a, 1996.

²³³ Lesenne 1975, 62-63 en 66; Mertens 1977g; De Boe 1980a.

²³⁴ Cabuy 1991; Derks 1998; Fauduet 1993; Raepsaet-Charlier 2007; Trunk 1991; Van Doorselaer 1973.

²³⁵ S.n. 1997, 1999.

²³⁶ Mertens 1977g.

Ten noordoosten van de Romeinse stad strekken zich de nog bovengronds zichtbare resten van een aarden aquaduct uit. Dit bijzondere monument is nooit aan een grondig archeologisch onderzoek onderworpen. Sinds de identificatie als aquaduct en enkele incidentele waarnemingen van grondwerken in het aarden lichaam in de vorige eeuw werd het nog kort in een overzicht van de Tongerse monumentale bouwwerken beschreven²³⁸. Het komt ook ter sprake in de belangrijkste voor een breed publiek geschreven publicaties over Romeins Tongeren²³⁹. In 2003 vond in opdracht van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum een systematische opmeting van het aquaduct plaats²⁴⁰. Enkele jaren later volgde een nieuwe opmeting, met als belangrijkste doel na te gaan hoe sterk de erosie is die op het monument inwerkt²⁴¹. De verontrustende uitkomsten van dit onderzoek gaven aanleiding tot het opstarten van een beschermingsprocedure. Aangezien over de datering en de constructiewijze van het aquaduct nog heel wat onzekerheid heerst, is het aan te bevelen om via de aanleg van een aantal proefsleuven en boringen gericht naar de datering en de bouwwijze onderzoek te doen. Begin- en eindpunt van het aquaduct zijn niet bekend. Het beginpunt, waar zich het brongebied moet bevinden, zal op de eerste plaats met gebruikmaking van digitale hoogtemodellen moeten opgezocht worden. Het eindpunt, waar de leiding de stad binnenkomt, kan in principe alleen door opgravingen in kaart gebracht worden. De desbetreffende percelen zijn dan ook van uitzonderlijk belang en moeten bij herbestemming aan een gronding oudheidkundig bodemonderzoek kunnen onderworpen worden.

De voorbije ca. 20 jaar is veel opgravingswerk verricht in de woonkwartieren van de Romeinse stad. Noodopgravingen van wisselende omvang vonden plaats aan de terreinen van de voormalige Rijksnormaalschool²⁴², aan de Boudewijnlaan²⁴³, de Sint-Maternuswal²⁴⁴, de Clarissenstraat 1²⁴⁵, de Kielenstraat 1²⁴⁶, de Veemarkt²⁴⁷, de Hondstraat²⁴⁸, de Koninksemsteenweg 1, de Minderbroedersstraat²⁴⁹, de 11de-Novemberwal²⁵⁰, de Hasseltsestraat²⁵¹, het Vrijthof 1²⁵², de

²⁵² Vanderhoeven & Vynckier 1995a.

Van de meeste van deze opgravingen verscheen tot nu toe alleen maar een vondstmelding, van een kleine minderheid zijn interim-, basis- en eindverslagen gepubliceerd. De systematische uitwerking en publicatie van deze opgravingen zou onze kennis van de bewoningsgeschiedenis van Romeins Tongeren op spectaculaire wijze vergroten. Daarnaast moeten we vaststellen dat de verschillende perioden uit de Romeinse bewoningsgeschiedenis ongelijkmatig vertegenwoordigd zijn. Nog steeds is het minste bekend over de oudste en jongste fasen. De oudste fasen zijn vaak moeilijk toegankelijk, de jongste dikwijls erg aangetast en opgenomen in de door vergraving en bioturbatie homogeen geworden zgn. zwarte lagen. Verder is de zuivere houtbouw uit de 1ste en 2de eeuw veel meer door latere activiteiten aangetast dan de steenbouw of gedeeltelijke steenbouw die vanaf het laatste kwart van de 1ste eeuw opkomt en de daarop volgende eeuwen alsmaar belangrijker wordt. De kans op volledige plattegronden van houtleembouw is over het algemeen groter in de zuidwestsector dan in de noordoostsector, waar de latere Romeinse bewoning intenser is geweest en waar zich ook de middeleeuwse en postmiddeleeuwse stad bevinden. De kans op volledige plattegronden uit zowel de houtbouw- als steenbouwfasen is groter buiten het middeleeuwse stadscentrum dan erbinnen. Omgekeerd is de complexiteit van de stratigrafie in het huidige centrum over het algemeen groter dan in de periferie. Vooral het areaal van het 10de-12de-eeuwse klooster en de onmiddellijke omgeving is in dit opzichte uniek. De zuidelijke sector van de stad in de vallei van de Jeker is vrijwel onbekend. Vermoedelijk bevinden de resten van de Romeinse stad zich daar op een diepte van 3 à 4 m.

²⁵³ Vanderhoeven & Vynckier 1998d, 1999b.

²⁷¹ Coquelet 2001; Vanderhoeven 2007.

DE LAAT-ROMEINSE TIJD EN DE OVERGANG NAAR DE VROEGE MIDDELEEUWEN

Eén van de minst bekende aspecten van Romeins Tongeren is het bewoningspatroon van de laatantieke stad. Nochtans maken de indrukwekkende stadsmuur, de rijke graven en een aantal vermeldingen in historische bronnen duidelijk dat Tongeren in de 4de eeuw een belangrijke stad was. Ook het noodonderzoek van de voorbije decennia laat dat vermoeden. In de gehomogeniseerde zgn. zwarte lagen, die de vroeg-Romeinse nederzettingssporen overal afdekken wordt systematisch laat-Romeins materiaal aangetroffen. Dat blijkt des te meer wanneer men ertoe overgaat deze laag systematisch te bemonsteren en uit te zeven. Bovendien tonen nauwkeurige analyses van de profielen aan dat in de zwarte lagen oude loopvlakken schuil gaan²⁷². Tot nu toe is men er echter niet in geslaagd bewoningssporen in vlakken die in de zwarte laag zijn aangelegd te herkennen.

De uitgestrektheid van de 4de-eeuwse bewoning is niet bekend. De enkele onmiskenbaar laat-Romeinse sporen die de afgelopen jaren werden opgetekend bevinden zich zowel binnen als buiten de 4de-eeuwse stadsmuur²⁷³. Recent zijn twee uitzonderlijke gebouwcomplexen uit de late keizertijd opgegraven. Het eerste is een laat-Romeinse *basilica*, naar alle waarschijnlijkheid een vroegchristelijke kerk, aangetroffen onder de huidige O.L.V.-basiliek²⁷⁴. Het tweede zijn de resten van een stadswoning op het opgravingsterrein aan de Vermeulenstraat, waar de bemonstering van de zgn. zwarte laag al laat-Romeinse vondsten had opgeleverd²⁷⁵. Beide zijn uitzonderlijk goed bewaard en bevinden zich in de oostelijke sector van de 4de-eeuwse stad, relatief dicht bij de stadspoort naar Maastricht.

Aangezien Tongeren op grond van historische bronnen als een Romeinse bisschopszetel geïdentificeerd kan worden, is de zoektocht naar sporen van een Christelijke gemeenschap uit de 4de eeuw een traditioneel onderwerp van studie. De voorbije decennia zijn op dit gebied enkele bijdragen verschenen²⁷⁶. De recente ontdekking van een laat-Romeinse *basilica* onder de huidige O.L.V.-basiliek, die mogelijk als vroegchristelijke kerk was ingericht, voegt een belangrijk element aan de discussie toe²⁷⁷.

Uiteraard is de laat-Romeinse stad Tongeren vaak opgenomen in syntheses studies over onze streken in de late oudheid. Zo gaat een hele reeks bijdragen van Brulet in op de militaire betekenis van de stad²⁷⁸.

Omdat de laat-Romeinse periode een belangrijk hiaat in onze kennis van de *civitas*hoofdplaats is, is het van groot belang de opgravingen aan de Vermeulenstraat zo snel mogelijk uit te werken en te publiceren. Dat geldt zo mogelijk nog meer voor de opgraving onder de O.L.V.-basiliek. Dit bodemarchief omvat niet alleen de best bewaarde resten van stadswoningen uit de 2de- en 3de eeuw en een 4de-eeuwse kerk. Er zijn bovendien sporen van activiteiten uit de verder onbekende overgangperiodes van het einde van de 3de eeuw naar het begin van de 4de eeuw en van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen vastgesteld.

Hoe schaars de vroeg-middeleeuwse sporen uit Tongeren ook zijn, voor een goed begrip van de betekenis die de resten van de Romeinse stad voor de toenmalige samenleving hebben gehad, verdienen zij een grondige studie. De overgangperiode van de oudheid naar de middeleeuwen staat centraal in de werken van Baillien²⁷⁹ en Geukens²⁸⁰ en wordt ook behandeld in een hele reeks andere

²⁷² Vanderhoeven & Vynckier 2008a.

²⁷³ Vanderhoeven *et al.* 1995.

²⁷⁴ Arts *et al.* 2006a-b, 2007, 2008; Baillien 1979; Geukens 1990; Van de Hove 2006a; Van den Hove *et al.* 2002, 2003; Vanderhoeven & Vynckier 1998c, 1999c.

²⁷⁵ Borgers *et al.* 2008; Vanderhoeven & Vynckier 2006g, 2008a-b.

²⁷⁶ Baillien 1979; Brennecke 1986; De Boe 1986a; Van Berkum 1986; Wankenne 1983.

²⁷⁷ Arts *et al.* 2006a-b, 2007, 2008; Van den Hove 2006a; Van den Hove *et al.* 2002; Vanderhoeven *et al.* 2002a.

²⁷⁸ Brulet 1977, 1988, 1990a-b, 1995a. Zie ook Mertens 1980a, 1983c; Vanderhoeven 2004b; Vanderhoeven *et al.* 2002a; Raepsaet-Charlier & Vanderhoeven 2004; Smeesters 1975; Van Doorselaer & Brulet 1994.

²⁷⁹ Baillien 1979.

²⁸⁰ Geukens 1990.

bijdragen²⁸¹. De voorbije jaren heeft men tweemaal ogenschijnlijk geïsoleerde Merovingische graven binnen de Romeinse stadsmuren aangetroffen. Ze konden aan de hand van grafgiften in de 6de-eeuw gedateerd worden²⁸². De vraag dringt zich op of sommige van de vondstloze inhumaties, die regelmatig binnen de Romeinse nederzetting worden opgegraven, ook tot de vroege middeleeuwen kunnen opklimmen. 14C-dateringen van de al opgegraven skeletten en bijzondere aandacht voor post-Romeinse begravingen op toekomstige noodopgravingen zijn dan ook van het grootste belang. Op het terrein van de O.L.V.-basiliek zijn inmiddels sterke aanwijzingen gevonden dat de vroegmiddeleeuwse kerkenbouw, met haar verschillende Merovingische en Karolingische fasen, naadloos op de bouwgeschiedenis van de Romeinse *basilica* aansluit. De bevindingen zijn van bovenregionale betekenis. Er zou dan ook alles in het werk moeten worden gesteld om deze complexe en rijke opgraving uit te werken en te publiceren. Logischerwijze zou dat het best kunnen in het kader van de plannen om de kelders onder de O.L.V.-basiliek als een museum in te richten.

DE GRAFVELDEN

De stedelijke necropolen ten noordoosten en ten zuidwesten van Tongeren vormen naar alle waarschijnlijkheid het grootste samenhangend Romeinse grafveldencomplex van Vlaanderen.

Maar doordat grote delen van dit complex al van in de 18de eeuw, in de 19de eeuw en de eerste helft van de 20ste eeuw door belangstellenden met de gebrekkige middelen en inzichten van die tijd opgegraven werden, is veel van de potentiële informatie verloren gegaan. Sinds het verschijnen van het repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren²⁸³ zijn diverse opgravingscampagnes op zowel het noordoostelijk als het zuidwestelijk grafveld uitgevoerd, helaas maar zelden in werkomstandigheden die gunstig genoeg waren om aan de vereisten van modern onderzoek te voldoen.

Op het noordoostelijk grafveld kon in de jaren 1980 aan de Jaminéstraat een uitgestrekte laat-Romeinse necropool opgegraven worden. De vaststellingen hebben tot de hypothese geleid dat een groot deel van de inhumaties tot een vroegchristelijke stedelijke gemeenschap zou kunnen behoord hebben²⁸⁴. Helaas werd in de haast waarmee het veldwerk werd uitgevoerd afgezien van het verzamelen van de skeletten. Aan de overkant van de Jaminéstraat was in 1995 gelegenheid om een vijftal inhumaties van dezelfde necropool te onderzoeken, ditmaal wel met belangstelling voor fysisch antropologisch onderzoek²⁸⁵. In 2002 ten slotte is in een andere sector van het noordoostelijk grafveld aan de Darenbergstraat een houten grafkamer met een rijk ensemble aan grafgiften opgegraven²⁸⁶.

Op het zuidwestelijk grafveld zijn in dezelfde periode twee grote opgravingscampagnes uitgevoerd. De eerste situeert zich hoofdzakelijk in de jaren 1970 en verliep in moeilijke omstandigheden. Voor de aanleg van de nieuwbouwwijken 'aan Paspoel' konden er in een eerste fase alleen maar langgerekte sleuven aangelegd worden, omdat de boomgaarden zo lang mogelijk gespaard moesten blijven. In een tweede fase mocht na het rooien van de bomen tijdens de aanleg van de nieuwbouwwijk dan weer alleen de aanleg van een gedeelte van de wegen en kelders archeologisch begeleid worden. Hoewel er dus geen sprake was van een vlakdekkend onderzoek van het bedreigde areaal en de overzichtsplattegrond bijgevolg lacunes moet vertonen, is dit onderzoek tot nu toe het meest omvangrijke van zijn aard en bovendien het enige waarvan we over een eindverslag beschikken²⁸⁷. In dezelfde periode is nabij het *horreum* een klein aantal graven dat tot dezelfde necropool behoort

²⁸¹ Vanvinckenroye 1985; Nouwen 1988; Vanderhoeven 2003, 2004b; Vanderhoeven *et al.* 2002a; Raepsaet-Charlier & Vanderhoeven 2004. Zie verder Heymans 1978a; Lesenne 1987; Van Laere 1985, 2001.

²⁸² Lesenne 1975, 86; Bellens & Vanderhoeven 1999; Bellens *et al.* 2002a.

²⁸³ Lesenne 1975, 81-86.

²⁸⁴ Engelen 1990c; Vanvinckenroye 1995a, met vondstmeldingen bij Lesenne 1983; Vanvinckenroye 1982, 1983 en 1990a.

²⁸⁵ Vanderhoeven *et al.* 1999b.

²⁸⁶ Vanderhoeven & Vynckier 2003a, 2006k.

²⁸⁷ Janssens 1977a; Vanvinckenroye 1984.

Samenvattende beschouwingen over (deelaspecten van) de grafvelden in het algemeen vindt men bij Nouwen²⁹¹ en Vanderhoeven *et al.*²⁹² en over de laat-Romeinse grafvelden in het bijzonder bij Brulet²⁹³, Nouwen²⁹⁴ en Vanderhoeven *et al.*²⁹⁵. Enkele bijzondere ingezamelde vondsten uit het zuidwestelijk grafveld werden door Vanvinckenroye gepubliceerd²⁹⁶. Tot slot werd recent in een tentoonstellingscatalogus van Romeinse juwelen een belangrijke selectie van oude vondsten uit de Tongerse necropolen besproken²⁹⁷. Gelet op de vele gemiste kansen uit het verleden om bedreigde delen van de Romeinse grafvelden volgens de vereisten van eigentijds onderzoek op te graven is het van absoluut belang om in de toekomst geen enkele kans meer verloren te laten gaan om bedreigde zones op te graven, anders lopen we het risico voorgoed essentiële informatie over en inzicht in de stedelijke samenleving van Romeins Tongeren te verliezen. Heel wat aspecten van de Romeinse geschiedenis van Tongeren kunnen immers alleen maar met goed gedocumenteerde grafensembles worden bestudeerd.

- Numismatiek

Na publicatie van het bibliografisch overzicht van Lesenne³⁰⁷ zijn numismatische bijdragen verschenen over de 1ste-eeuwse munten³⁰⁸ en over de Augusteïsche munten van Tongeren³⁰⁹. De vele munten van de Tongerse opgravingen uit de jaren 1985-2000 zijn door Aerts opgenomen en besproken in zijn proefschrift over het muntgebruik in *Gallia Belgica* en *Germania Inferior*³¹⁰. Een klein gedeelte van dit en nog recenter opgegraven vondstmateriaal is door Johan van Heesch al in de catalogi van opgravingsverslagen opgenomen³¹¹. Een Tongerse muntvondst komt ter sprake bij Mercken³¹². Tot slot moet hier één uitzonderlijke vondst van de jongste jaren vermeld worden. Het betreft een imitatie van een *solidus* van Valentinianus III, geplooid aangetroffen in een waterbekken op het grafveld ten westen van de Merovingische kerk onder de huidige O.L.V.-basiliek³¹³.

Voor de toekomst bestaat de grootste behoefte op numismatisch gebied wellicht uit een diachronische studie van de muntcirculatie en het muntgebruik in de Romeinse stad aan de hand van de vele gedurende de voorbije jaren stratigrafisch geregistreerde munten. Hoewel op de meeste terreinen sinds de start van de noodopgravingen omstreeks het midden van de jaren 1980 metaaldetectoren werden ingezet, kan het gebruik ervan op toekomstig onderzoek nog geïntensiveerd worden. De ervaring leert immers dat heel wat muntvondsten over het hoofd worden gezien, ondanks het gebruik van detectoren. Het is dan ook aanbevelenswaard grote hoeveelheden bodemarchief systematisch uit te zeven. Het volledig uitgezeven van de zwarte laag in de O.L.V.-basiliek bracht bv. honderden bijkomende laat-Romeinse munten aan het licht, ondanks het manueel opgraven en gebruik van een metaaldetector³¹⁴.

- Architectuur

Bouwtechnische aspecten van de Romeinse architectuur en monumentale architectuurfragmenten hebben de voorbije jaren weinig aandacht gekregen. Er zijn slechts algemene beschouwingen verschenen³¹⁵. De oude vondsten werden door Mertens op een kaart gezet en de verspreiding ervan besproken³¹⁶. Het was zijn bedoeling op die manier het nog onbekende monumentale stadscentrum op het spoor te komen. Maar de spreiding kan ook door het gebruik van vele fragmenten als *spolia* in de 4de-eeuwse stadsmuur verklaard worden. Inmiddels hebben de noodopgravingen sinds de jaren 1980 voor bijkomende vondsten gezorgd, waardoor de door Mertens vastgestelde concentratie vervaagd is. De nieuwe vondsten zijn meestal echter niet gepubliceerd. Een aan de monumentale architectuurfragmenten gewijd overzicht ontbreekt. Een gedegen onderzoek van deze fragmenten zou nochtans een belangrijke bijdrage tot studie van het romanisatie- en urbanisatieproces van de *civitas*hoofdplaats van de *Tungri* leveren. Zo blijkt bv. het oudste tot nu toe gekende zuilfragment, aangetroffen in een voor-Flavische paalkuil aan de Elisabethwal, nog van voor het midden van de 1ste eeuw te dateren³¹⁷.

- Beeldhouwwerk

Romeins beeldhouwwerk is in Tongeren vrij zeldzaam. Dat heeft mogelijk te maken met de geringe schaal waarop in het verleden in de stad opgravingswerk plaatsvond en met het feit dat beeldhouwwerk al in de laat-Romeinse tijd op grote schaal als bouw materiaal hergebruikt werd. De

³⁰⁷ Lesenne 1975, 93-98.

³⁰⁸ Van Heesch 1987.

³⁰⁹ Van Heesch 1996.

³¹⁰ Aerts 2000, 145-147.

³¹¹ Vanderhoeven *et al.* 1994, 1995, 2007a.

³¹² Mercken 1975.

³¹³ Van den Hove *et al.*, 2002, 22.

³¹⁴ Arts *et al.* 2006a-b, 2007, 2008.

³¹⁵ Vanvinckenroye 1985, Nouwen 1997a, 2005; Vanderhoeven 2007.

³¹⁶ Mertens 1977g.

³¹⁷ Vanderhoeven & Vynckier 1999a.

Hoewel de mozaïek van de Hondstraat in een interimverslag van de opgraving gedetailleerd beschreven is, is het toch aangewezen deze vloer grondiger te bestuderen, met name de technische uitvoering, de gebruikte materialen en de herkomst van de makers. Hij is immers vroeg gedateerd (einde 1ste eeuw/begin 2de eeuw) en lijkt niet te passen in de Keulse en Trierse traditie.

Een systematische inventaris, studie van de vormen en gebruikte grondstoffen is dringend gewenst. Dat is des te meer zo omdat vele fragmenten in goed gedocumenteerde contexten zijn gevonden, waardoor het mogelijk wordt een relatie met gebouwen te leggen en zo de sociale achtergrond van het gebruik van *opus sectile* te reconstrueren. De vondsten van de Kielenstraat bieden bovendien de mogelijkheid onderzoek naar de vervaardigingstechnieken te doen.

In het kader van het eind jaren 1950 gestarte publicatieprogramma van de collecties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum verschenen studies van de stempels op terra sigillata³³² en van de laat-Romeinse radstempelsigillata³³³. Vanvinckenroye publiceerde een belangrijk ensemble versierde sigillata van een opgraving aan de Bilzersteenweg³³⁴ en Wesemael bestudeerde een tot nu toe onuitgewerkte privéverzameling versierde sigillata³³⁵. Er verscheen ook een herwerkte heruitgave van de eerste editie van de publicatie van het gewone aardewerk van Tongeren³³⁶. De Belgische waar stond centraal in een artikel van Vanderhoeven & Vynckier³³⁷ en van drie aardewerkcategorieën, *mortaria*, gladwandig en ruwwandig aardewerk, verscheen een op bakselsoort ingedeeld overzicht van de hand van Willems³³⁸. Aan het te Tongeren zelf geproduceerde ruwwandige aardewerk werd aandacht besteed in een bijdrage van Martens & Willems³³⁹. Enkele bijzondere vondsten kregen een aparte bijdrage. Het betreft een nieuwe studie van de terracottastatuetten die aan het begin van de vorige eeuw aan de Hasseltsestraat waren ontdekt³⁴⁰, een rammelaar³⁴¹, een ensemble van wierookkelken³⁴² en een Italische wrijfschaal³⁴³. Alle terracottastatuetten van Tongeren werden bestudeerd in het proefschrift van De Beenhouwer³⁴⁴. Naast de al vernoemde licentiaatsverhandeling

³⁴⁴ De Beenhouwer 2005.

- Glas

De belangrijkste Romeinse nederzetting van ons land en haar archeologie werd de voorbije decennia in diverse publicaties aan het publiek getoond³⁸⁴. De archeologische kennis van de stad is ook

³⁸⁴ Bechert & Willems 1995; Burnet 2005; De Boe & Thoen 1990; Engelen 1985a; Klok & Brenders 1981; Mariën 1980; Mertens 1981a; Nouwen 1991a, 1997a, 2002; Severijns 1988; Smeesters 1977, met vermelding bij De Boe 1975a; Vanderhoeven 1988;

opgenomen in repertoria en andere bibliografische werkinstrumenten van de vakwereld³⁸⁵. Regelmatig is archeologisch onderzoek te Tongeren in tentoonstellingen aan bod gekomen³⁸⁶.

6.4.4 Vici

M. MARTENS EN K. MAGERMAN

INLEIDING

Het proces van integratie in het Romeinse Rijk, dat na de verovering van onze gebieden plaatsvond, is momenteel nog moeilijk in kaart te brengen. Wel is het duidelijk dat dit proces een intensievere exploitatie van het landschap met zich meebracht. Er werden meer gronden in gebruik genomen voor landbouw en veeteelt door *villae* en boerderijen. Er werden meer natuurlijke grondstoffen zoals hout, gesteente, klei en leem geëxploiteerd voor de bouw van huizen, de productie van gebruiksvoorwerpen, enz. Ook op cultureel en religieus gebied vond er een verandering plaats. Vanaf de Augusteïsche periode zien we dan ook een aantal landelijke centra of *vici* ontstaan.

Met een *vicus* bedoelen we een landelijke nederzetting met centrumfuncties voor de omgeving op religieus, economisch en/of administratief vlak. De huidige stand van het onderzoek laat een meer concrete definitie van dit type nederzetting niet toe³⁸⁷. De term ‘*vicus*’ heeft vooral door het langdurige gebruik zijn intrede gemaakt in het vakjargon van archeologen. We gaan hier echter niet dieper in op het probleem van de terminologie van het woord *vicus*³⁸⁸.

Momenteel worden de volgende vindplaatsen door het merendeel van archeologen als een *vicus* beschouwd:

- Asse³⁸⁹
- Elewijt³⁹⁰
- Tienen³⁹¹
- Dilsen-Stokkem³⁹²
- Grobbendonk³⁹³
- Kester³⁹⁴
- Kontich³⁹⁵

Vanderhoeven & Vynckier 1992b, 1996c, 2006i; Vanderhoeven *et al.* 1989b; Vanvinckenroye 1975, met vermelding bij Mertens 1976c; Vanvinckenroye 1985, met vermelding bij De Boe 1985a.

³⁸⁵ De Laet 1976a; Nouwen 1997e; Schlusmans 1990, 102-110.

386 Creemers 1991, 1999; Creemers & Vanderhoeven 2007; Dijkman 1994; Mailleux 1994; Massart 2004; Nouwen 1988, 1991b, 1993b; Sas & Thoen 2002; Smeesters *et al.* 1974; Vanderhoeven 1997, 2004a; Vanderhoeven & Vynckier 1991b; Vanderhoeven *et al.* 1992; Vilvorder 2004.

³⁸⁷ Magerman 2006, 139.

³⁸⁸ Picard 1986; Wightman 1985, 59-64; Hiddink 1991, 204-219; Petit & Mangin 1994, 7-15.

³⁸⁹ Graff & Lenoir 1970, 1980; De Boe 1971a, 1983a; Scheltens & De Smedt 1981; Gyselinck *et al.* 1981; Geubels 1986; Magerman & Saerens 2004; Magerman 2005, 2006, 2008; Magerman *et al.* 2007, 2008b.

³⁹⁰ Mertens 1953, 1967a, 1971, 1972a, 1974b, 1983d; Thirion 1965; Vandenberghie 1971, 1990; De Boe 1984b; De Cock 1986a; Van Impe & De Buyser 1990; Vanderhoeven & Vandenberghie 1993.

³⁹¹ Thoen 1965a; Mertens 1972b; De Boe 1972a, 1984c; Provoost 1981a; De Clerck 1983; Vanderhoeven & Vynckier 1996a, 1997; Vanderhoeven *et al.* 2002b; Martens 1999, 2001a, 2004a-b; Martens & Vanderhoeven 1998, 1999; Martens *et al.* 2000a-b, 2002b, 2003, 2005; Martens & Willems 2002; Martens & Vrancken 2008.

³⁹² Roosens 1969; Gonnissen & Vanvinckenroye 1984, 1988; Lesenne 1988a.

³⁹³ Mertens 1964b; Janssens & De Greef 1966; Janssens 1966a, 1967; Mertens & De Boe 1972, 1973; De Boe 1977, 1978, 1983b, 1984a-d, 1985b; Vervoort & Annaert 2003; Vansweefelt & Annaert 2007.

³⁹⁴ Beeckmans & Borremans 1987; Beeckmans 1988, 1991; Prové 2004; Magerman & Saerens 2005.

³⁹⁵ Van Herck 1966; Lauwers 1964, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971a-b, 1972, 1973b-c, 1975; Cuyt 1974, 1976, 1978, 1986; Verbeeck *et al.* 1986; Verbeeck & Lauwers 1987, 1988; Van Heesch 1988; Verbeeck 1987, 1988, 1990, 1993a, 2001; Annaert 1995a, 1996; Annaert & Verbeeck 1992; Annaert *et al.* 1994.

- Er zijn ook een aantal vindplaatsen waarrond nog twijfel bestaat of het om een landelijk centrum gaat:

- Van Antwerpen en Kerkhove neemt men momenteel aan dat het geen *vici* waren.

³⁹⁶ De Laet & Nenquin 1958; Mertens 1965, 1969; Thoen 1968d; Meex & Mertens 1972, 1973; Rogge 1972a, 1974, 1976, 1977, 1978, 1980, 1985a, 1987a, 1988a-b, 1994; Despriet 1971a; Jamée 1972; Thirion 1974a-b; Janssens 1977b; Braeckman *et al.* 1995, 1997b; De Mulder & Rogge 1995, 1997, 1999; De Mulder & Braeckman 1999; De Mulder *et al.* 1999, 2001b, 2002, 2003; Deschieter *et al.* 1998, 1999; Rogge *et al.* 1996, 2004; De Mulder & Smits 1999; De Mulder & Rogge 1995, 1999; De Clercq 1999a; De Mulder & De Clercq 1999; Deschieter & De Clercq 1999; Van Heesch & Deschieter 2000; Diependaele 2003; De Mulder & Deschieter 2001, 2004, 2005, 2006a-b; De Graeve 2003, 2004; Deschieter & De Mulder 1999, 2000, 2001, 2002, 2005; Meulemeester 2008.

³⁹⁸ Devliegher 1959; Mertens 1963b, 1964c, 1966b, 1968a, 1976a, 1978a, 1987a; Lallemand 1966; Mertens & Van Impe 1971; Gautier 1972; Thoen 1974b; Creus 1975; De Cock & Thoen 1983; Hollevoet 1985, 1986b, 1987a-b, 1990a-b, 1993, 1994, 2002a, 2004; Schelvis & Eryvnc 1993; Demiddele *et al.* 1994; Gilté 1993; Vanhoutte 2004, 2005a, 2006a, 2007a; Thoen & Vanhoutte 2004.

400 Thoen 1965b-c, 1967a, 1970b, 1974c, 1976b, 1978a; Dewulf 1966, 1967, 1968a, 1969a, 1972, 1974a, 1975, 1978; Mertens 1968b; Dewulf & Thoen 1976; De Clercq *et al.* 1979; Ferfers 1983; Thoen & Verbruggen 1986; Van Poucke 1987; Verlaeck 1989; Van Roeyen & Van Hove 1992; Van Hove 1993, 1996; Van Roeyen 1994, 1996a, 1999a; Baetens 1994; Merckx & Verbruggen 1996; Van Driessche 1995; Tency 2000, 2001.

⁴⁰² Despriet 1975, 1976; Goeminne 1970; Debonne 1982, 1988; Desreumaux 1988; Termote 1989, 1991, 1992b-c, 1995; Mertens 1968b; Nuijten 1990; Debonne *et al.* 1990; Nuijten & Termote 1992; Opsteyn 1992, 1996; Termote & Wouters 1992; Verbrugge 2004, 2005.

⁴⁰⁴ Cleeremans 1966; Thoen 1976c, 1977a.

⁴⁰⁶ Serrey & Rommelaere 1986, 1987; De Clercq 1996, 2001a; Vermeulen 1983.

⁴⁰⁸ De Laet 1952, 1973; De Swaef & Temmerman 1991; De Beenhouwer 1996b.

⁴¹⁰ Goeminne 1969; Thoen 1974a; Hollevoet 1986a; Laureys 1989.

een overzicht te geven van de huidige kennis over enkele al dan niet gemeenschappelijke kenmerken van *vici* in Vlaanderen. Achtereenvolgens bespreken we het ontstaan, de rol, de landschappelijke context, de morfologie, de publieke, de private en de religieuze gebouwen.

ONTSTAAN VAN DE VICI

Het gebrek aan onderzoek laat momenteel niet toe diep in te gaan op de ontstaansgeschiedenis van *vici*. Voor geen enkele van de *vici* kon een continuïteit van bewoning vastgesteld worden tussen de Laat La Tène en de vroeg-Romeinse periode⁴¹¹. De meeste *vici* ontstonden of werden gesticht op nieuwe plaatsen: langs een belangrijke weg of een kruispunt van wegen, bij een oversteekplaats van een rivier, bij een heiligdom, bij een militair kamp, in de buurt van belangrijke grondstoffen of een combinatie van deze elementen.

In de *vici* van Velzeke en Tienen werd al bewoning vastgesteld in de Augusteïsche periode. In Velzeke kwamen een aantal V-grachten aan het licht die mogelijk behoorden tot een militaire structuur. Het gaat hier wellicht om een *vicus* die ontstond bij een militair kamp⁴¹². Het onderzoek van munten geeft aan dat ook Asse, Kruishoutem en Grobbendonk waarschijnlijk in de Augusteïsche periode gesticht werden⁴¹³. Aan de zuidwestelijke rand van de *vicus* van Tienen kan een vierkant omgracht enclos (zijde 40 m) en een boerderij in verband gebracht worden met de stichting van de *vicus* in de Augusteïsche periode⁴¹⁴. De huidige stand van het onderzoek toont aan dat andere *vici* later in de 1ste eeuw ontstonden⁴¹⁵. Een centrale vraag bij het ontstaan van de *vici* is in hoeverre de Romeinse overheid een rol speelde bij de stichting van de *vici*.

ROL VAN VICI

Vici speelden een belangrijke rol in de Gallo-Romeinse samenleving. Onderzoek wijst vooral uit dat de meeste *vici* gericht waren op handel en productie voor de regio. De grootte en het belang van een *vicus* in een bepaalde periode lijkt afhankelijk van de ligging, het succes van de ambachtelijke productie en de nabijheid van andere *vici* of steden. In de leem- en zandleemstreek spelen *vici* vaak een centrale rol voor de omliggende *villae* en andere *vici*. De *vici* in de zandstreek spelen wellicht een centrale rol voor de omliggende boerderijen of nederzettingen bestaande uit meerdere boerderijen⁴¹⁶. In hoeverre sommige *vici* een rol speelden op administratief gebied is momenteel moeilijk te bestuderen, vooral omwille van het gebrek aan epigrafische bronnen en de geringe kennis van de *vici* zelf. Recent onderzoek wijst wel uit dat de meeste *vici* belangrijke ambachtelijke productiecentra waren.

In een aantal *vici* werden meerdere pottenbakkersovens opgegraven: Tienen, Asse, Elewijt en Rumst, Kontich, Grobbendonk en Wervik. Wel valt op dat geen enkele *vicus*, met uitzondering van Tienen, een continue keramiekproductie had. Waarschijnlijk speelde de aanwezigheid van geschikte klei aan de rand van de *vicus* van Tienen en zijn centrale ligging hierin een belangrijke rol. Een studie van de types en baksels van het aardewerk van de pottenbakkersateliers van de andere *vici* zou het mogelijk maken een inzicht te krijgen in het afzetgebied van deze *vici* en hun relatie met de regio. In bijna alle *vici* konden activiteiten van bronsgieters en/of ijzersmeden aangetoond worden. Metaalnijverheid vond blijkbaar plaats in een artisanale zone die vaak aan de rand van de nederzetting gelegen was⁴¹⁷. In de *vicus* van Tienen kon een grote wijk met pyroclastische ateliers, waar ook glasproductie plaatsvond, vastgesteld worden. Op één plaats in deze wijk werd een groot stenen gebouw opgegraven, met oventjes die in de verschillende fasen in verschillende lagen van de lemen vloer waren ingewerkt⁴¹⁸.

⁴¹¹ Magerman 2006, 148.

⁴¹² Rogge 1980.

⁴¹³ Magerman 2006, 148-149.

⁴¹⁴ Martens *et al.* 2002b.

⁴¹⁵ Magerman 2006, 148-149.

⁴¹⁶ Magerman 2006, 2008.

⁴¹⁷ Magerman 2006, 146.

⁴¹⁸ Martens *et al.* 2006.

Opvallend is ook de aanwezigheid van mogelijke valsmunterateliers in Rumst⁴¹⁹. In *vici* werden ongetwijfeld nog talrijke andere producten vervaardigd, waarvan het productieproces minder duidelijke sporen nalaat, zoals houten voorwerpen, textiel, voorwerpen in bot of hoorn⁴²⁰.

Naargelang de kwaliteit werden de voorwerpen geproduceerd voor de inwoners van de landbouwuutbatingen in de regio, van andere *vici* en van de stad Tongeren. Aangezien een zeer groot deel van de materiële cultuur in de *vici* werd geproduceerd, spelen deze een grote rol in het ontstaan en de creatie van de Gallo-Romeinse cultuur in dit gebied. Het is immers duidelijk dat bijvoorbeeld voor aardewerk alle producerende *vici* zowel imitaties als eigen creaties op de markt brachten van voorwerpen die onderhevig waren aan mode. Typisch Romeinse gebruiksvoorwerpen, zoals *mortaria* en wierookkelken, werden lokaal geproduceerd en wijd verspreid, zodat vaak ook de bijhorende Romeinse gebruiken in onze streken verspreid werden.

In hoeverre de bewoners van de *vici* zelf actief waren in landbouw en veeteelt is onduidelijk. Verschillende auteurs zijn van mening dat de inwoners van de *vici* als seizoensarbeiders betrokken waren in de landbouw en/of de veeteelt op naburige *villadomeinen*, waarbij ze in de *vicus* niet of enkel op kleinere schaal in de landbouw en veeteelt betrokken waren⁴²¹. Het ziet er ook naar uit dat de landbouwfunctie van een *vicus* in de loop van de tijd kon verdwijnen⁴²². Het is mogelijk dat het verdwijnen van de inheemse types van houten woningen (o.a. het type Alphen-Ekeren) een indicatie is van het einde van de agrarische activiteiten binnen in een nederzetting.

In hoeverre *vici* in onze gebieden een rol speelden in de organisatie van de voorziening van de Romeinse troepen aan de Rijn grens is nog niet onderzocht. Verdere inzichten in deze processen kunnen verkregen worden door onderzoek van de al opgegraven gegevens en bijkomend onderzoek.

LANDSCHAPPELIJKE CONTEXT

Agglomeraties met stedelijke kenmerken of *vici* komen zowel in de leemstreek voor als in de zandleemstreek en de zandstreek. Een aantal *vici* liggen in een overgangsgebied van verschillende bodemtypes. Kontich ligt in de zandstreek en Kester in de leemstreek. Asse en Velzeke bevinden zich op de overgang van zandleem naar leem. Kruishoutem, Grobbendonk en Elewijt liggen op de overgang van zand naar zandleem.

De *vici* van Asse, Kester, Elewijt, Velzeke, Kontich en Grobbendonk zijn ingeplant op een plateau. Wervik, Kortrijk, Destelbergen en Waasmunster-Pontrave liggen in de alluviale vlakte van een rivier, wellicht bij een brug of een doorwaadbare plaats. De meeste *vici* zijn gelegen in de onmiddellijke nabijheid van beken en/of rivieren. Mogelijk werden deze waterwegen gebruikt voor transport van goederen. Hun aanwezigheid kan eveneens een rol gespeeld hebben in de ontwikkeling van bepaalde ambachtelijke activiteiten zoals leerbewerking⁴²³. Van essentieel belang voor de groei van een *vicus* is de ligging langs een belangrijke Romeinse weg of de verbinding hiermee. In het kader van zijn Germanië-politiek en met het oog op de veroveringen van Brittannië liet Augustus enkele wegen aanleggen die de Kanaalkusten verbonden met de Rijn. Eén van de belangrijkste wegen verbond Boulogne met Keulen, over de *vicus* van Velzeke, mogelijke Asse, Tienen en Tongeren. In Asse werd een Y-splitsing aangetroffen waarvan de ene tak naar Elewijt liep en de andere naar Rumst. Een andere belangrijke weg vertrok vanuit Bavay, dat een belangrijk wegenknooppunt was. Deze weg, die archeologisch gezien vrij goed gekend is, liep naar het oosten over Liberchies, Baudecet, Tavieres en Braives naar Tongeren om uiteindelijk in Keulen terecht te komen.

⁴¹⁹ Van Heesch 1991, 78-81.

⁴²⁰ Magerman 2006, 146-147.

⁴²¹ Von Petrikovits 1977, 127-131; Drinkwater 1983, 179-182; Oelmann 1923, 87.

⁴²² Hiddink 1991, 216.

⁴²³ Magerman 2006, 140.

MORFOLOGIE VAN DE VICI

Ondanks het geringe onderzoek van grote oppervlakken van Vlaamse *vici* kunnen we stellen dat ze op verschillende manieren ontstaan en gegroeid zijn en dat er meerdere soorten grondplannen mogelijk waren. Het lijkt er op dat sommige *vici*, zoals waarschijnlijk Grobbendonk⁴²⁴ en Waasmunster-Pontrave⁴²⁵, gekenmerkt worden door lintbebouwing langs één weg. Indien een *vicus* ontstond rond een kruispunt van wegen werd een centrum gevormd met lintbebouwing langs deze wegen. Dit lijkt het geval voor Asse⁴²⁶, Tienen⁴²⁷ en Velzeke⁴²⁸. Aan de rand van de *vicus* werden één of meerdere grafvelden aangelegd. De meeste *vici* zijn te weinig onderzocht om hun grootte juist te kunnen inschatten. Toch kunnen we werken met een aantal hypothetische grootteordes. De grootte van kleinere *vici* varieerde vermoedelijk van 2 à 3 tot 10 à 12 ha. Elewijt, Waasmunster-Pontrave, Velzeke en Asse liggen in de categorie van 15 tot 35 ha⁴²⁹. Recente opgravingen in Tienen doen zelfs vermoeden dat deze *vicus* een oppervlakte van 60 ha had⁴³⁰.

PUBLIEKE BOUWWERKEN

De aanwezigheid van publieke bouwwerken karakteriseert een agglomeratie met een zekere centrale organisatie. Met publieke werken bedoelen we activiteiten die door en voor de gemeenschap werden uitgevoerd. De financiering ervan gebeurde doorgaans door leden van de lokale aristocratie (*ordo decurionum*), voor wie dit vaak een uiting van sociaal-politieke competitie was. Bij opgravingen in *vici* in Vlaanderen werden echter nog maar weinig structuren aangetroffen die met zekerheid als publiek gebouw te identificeren zijn. Publieke ontspanningsgebouwen, zoals theaters of amfitheaters teruggevonden in Blicquy-Ville d'Anderlecht, waren waarschijnlijk aanwezig, maar werden nog niet ontdekt⁴³¹. In Grobbendonk⁴³², Tienen⁴³³ en mogelijk ook in Velzeke⁴³⁴ en in Oudenburg⁴³⁵ werd een badgebouw aangetroffen. In Grobbendonk en Tienen werden ook mogelijke *horrea* aangetroffen⁴³⁶. In Velzeke werd een gebouw geïdentificeerd als een mogelijke baanpost⁴³⁷.

Aquaducten werden in *vici* niet met zekerheid herkend. Aan- en afvoerbuizen in hout of terracotta komen beperkt voor. Op het Grijpenveld in Tienen werd een waterleiding met houten buizen ontdekt die voorzag in de aanvoer van water naar het badgebouw, opgegraven in de Zijdelingsestraat⁴³⁸. De vondst van een bronzen reptielenkop met opengesperde muil kan duiden op de aanwezigheid van een fontein in Asse⁴³⁹. In geen enkele van de *vici* werd het eigenlijke centrum onderzocht. Het blijft vooralsnog een vraagteken hoe deze centra georganiseerd waren en of er *fora*, *basilicae* en andere typische Romeinse elementen aanwezig waren.

Een laatste structuur die tot het publieke domein lijkt te hebben behoord, is de ceremoniële ruimte uit de Augusteïsche periode op het Grijpenveld in Tienen. Het gaat om een vierkant plein, omgeven door een gracht, met binnen dit areaal een vooralsnog moeilijk te interpreteren houtbouw. We vermoeden dat zich in deze zone op bepaalde tijdstippen grote mensenmenigten verzamelden, o.a.

⁴²⁴ De Boe 1986b, 108 en 112.

⁴²⁵ Van Hove 1996, 71.

⁴²⁶ Michiels 2001, 166.

⁴²⁷ Vanderhoeven *et al.* 2002b, 134.

⁴²⁸ De Mulder 1999, 10; Rogge 2004.

⁴²⁹ Magerman 2006, 149.

⁴³⁰ Martens 2004a-b, 2007b.

⁴³¹ Magerman 2006, 143.

⁴³² De Boe 1977, 36-40; Van Dyck 1982; De Boe 1986b, 113.

⁴³³ Vanderhoeven & Vynckier 1996a, 1997.

⁴³⁴ De Mulder & Deschieter 2005, 30.

⁴³⁵ Mertens & Van Impe 1971; Creus 1975; Mertens 1987a.

⁴³⁶ De Boe 1977, 17-18; Vanderhoeven *et al.* 2002b.

⁴³⁷ Deschieter & Demulder 2005.

⁴³⁸ Martens 1999.

⁴³⁹ Michiels 2001, 135.

voor het houden van feestmaaltijden. Daarmee vertoont deze structuur, waarvan in Vlaanderen tot op heden parallellen lijken te ontbreken, grote verwantschap met de zgn. Viereckschanzen uit de ijzertijd en gelijkaardige complexen uit Frankrijk.

PRIVATE GEBOUWEN

Typisch voor *vici* zijn de zgn. Streifenhäuser, lange, smalle gebouwen die met hun korte zijde naar de straat georiënteerd zijn. Deze huizen hebben vaak een stenen sokkel en zijn verder opgetrokken in vakwerk. Deze gebouwen waren mogelijk woningen, ateliers of winkels of een combinatie van meerdere functies. Ze werden in Vlaanderen enkel aangetroffen in de *vici* van Grobbendonk en Tienen. Over de herkomst van dit huistype is niets bekend. Waarschijnlijk gaat het om een creatie uit de Gallo-Romeinse periode zelf, ontwikkeld op maat van de door de samenleving van die tijd en nederzettingenvorm gevoelde behoeften.

Naast deze zgn. *vicushuizen* werden in *vici* ook gebouwen in hout aangetroffen. In Grobbendonk en Kontich gaat het om huizen van het Alphen-Ekeren type: een tweeschepige plattegrond met een centrale rij nokbalkdragers, diep in de bodem ingeplant. Huizen van het type Oss-Ussen (langswanden bestaande uit een dubbele rij van paarsgewijs geschikte palen) werden enkel in de *vicus* van Kontich aangetroffen. Voorbeelden van woningen gebouwd op ligbalken werden tot nu toe enkel in Grobbendonk herkend. Enkel in de *vicus* van Velzeke werd met zekerheid een drieschepig type blootgelegd⁴⁴⁰. In de *vicus* Tienen werd in de Augusteïsche fase een houten gebouw van het Oss-Ussentype aangetroffen aan de rand van de nederzetting. Binnen het enclos bevond zich eveneens een inheems gebouw met centrale nokbalkdragers⁴⁴¹.

RELIGIEUZE GEBOUWEN

Het zeer beperkte onderzoek tot nog toe uitgevoerd in *vici* laat niet toe een analyse te maken van de aanwezigheid van tempels en hun respectievelijke goden in *vici*. In Grobbendonk, Kontich en Velzeke werden typische Gallo-Romeinse omgangstempels aangetroffen. Dit zijn tempels met een centrale *cella*, omgeven met een zuilengaanderij of *porticus*. Opvallend is de aanwezigheid van een Mithras-heiligdom in de *vicus* van Tienen⁴⁴².

EINDE VAN VICI

De meeste *vici* kenden een bloei vanaf de Flavische periode tot in de loop van de 2de eeuw n.Chr. In het laatste kwart van die eeuw veranderde de situatie wellicht onder de toenemende druk van de invallende volkeren en de politieke instabiliteit van het Romeinse Rijk. De *vicus* van Oudenburg bleef echter nog belangrijk tot in het derde kwart van de 3de eeuw dankzij de militaire aanwezigheid vanaf ca. 200 n.Chr. Vooral vanaf 275 n.C. verdwenen een aantal *vici* (vooral langs de meest noordelijk gelegen weg). Enkel in Asse en Tienen leek de bewoning langer stand te houden.

BESLUIT

De huidige stand van het onderzoek van de agglomeraties met stedelijke kenmerken of *vici* laat niet toe een duidelijk beeld te geven van dit soort nederzettingen in Vlaanderen. Enerzijds werd geen enkele *vicus* voldoende onderzocht om een volledig beeld te kunnen geven van de ruimtelijke structuren en de verschillende functies van de *vicus*. Anderzijds werd het opgegraven materiaal ook te weinig bestudeerd en ontsloten. Bovendien ontbreekt een syntheseonderzoek en een onderzoekskader met vraagstellingen voor deze belangrijke categorie van nederzettingen in Vlaanderen. We kunnen binnen het bestek van de onderzoeksbalans archeologie maar een beperkt aantal onderzoeksvragen poneren.

⁴⁴⁰ De Mulder & Deschietter 2004, 2005.

⁴⁴¹ Martens *et al.* 2002.

⁴⁴² Martens 1999, 2004a, 2007b.

verschillende uitkomsten leidden⁴⁴³. Alleen om pragmatische redenen houden we in deze onderzoeksbalans de traditionele indeling aan, al is het soms moeilijk een vindplaats in één of andere categorie onder te brengen, hetzij omdat nog te weinig van de site bekend is, hetzij omdat de waargenomen bewoningsstructuren zich niet als typisch voor de één of de andere nederzettingenvorm manifesteren. In principe hebben *villae* met *vici* als archeologisch herkenbare nederzettingenvorm gemeenschappelijk dat belangrijke delen van het gebouwenbestand in steen werden opgericht. De architectuur van inheems-Romeinse landelijke nederzettingen is vrijwel volledig in hout en leem gebouwd. Men paste er veel minder de uit de Romeins-mediterrane wereld geïmporteerde bouwconcepten en -technieken toe. De in dit hoofdstuk als *villa* geïnterpreteerde nederzettingen hebben een lay-out die van deze van de *vici* verschilt. Wanneer het om opgegraven delen van nederzettingen gaat laat zich dat van de plattegrond aflezen. Wanneer de sites alleen maar van prospectievondsten bekend zijn nemen de oppervlaktevondsten onvoldoende areaal in beslag om aan een *vici* te kunnen worden toegeschreven, maar leveren ze wel aanwijzingen voor steenbouw op.

Van oost naar west strekt zich in Vlaanderen in de vruchtbare leemstreek en met uitlopers in de Maasvallei en op de zandleemgronden in de Romeinse tijd een *villalandschap* uit. Het systeem van de Romeinse *villae* is met niets uit vroegere of latere perioden vergelijkbaar. Het is een organisatie van landbouwexploitaties, ingericht om voor markten te produceren. Lange tijd is men ervan overtuigd geweest dat *villae* door Romeins-mediterrane kolonisten waren bewoond. Er werd daarbij vooral aan afgezwaaid militairen uit de limeszone gedacht. De lay-out en wijze van bedrijfsvoering leken immers een fundamentele breuk met de voor-Romeinse tijd te zijn. In een recent verleden heeft men het *villasysteem* aan inheemse ontwikkelingen willen koppelen. De eigenaars (en bewoners van de *pars urbana*) kwamen uit de inheemse elites voort, de arbeidskrachten uit hun cliënteel. Het *villasysteem* werd vergeleken met de zgn. peasant societies, een maatschappijvorm met afhankelijke boeren, die voor concrete markten (d.w.z. marktplaatsen) werkten en zo het niet in de landbouw werkend deel van de bevolking van levensmiddelen voorzagen⁴⁴⁴. Dit onderscheidt hen van de quasi louter zelfvoorzienende keuterboer uit de voor-Romeinse ijzertijd, maar ook van de industriële 'agrariër' van de huidige samenleving, die zijn middelen voor de moderne, meer virtuele markten inzet (d.w.z. uiteindelijk de wereldmarkt).

Eind jaren 1960 en begin jaren 1970, het begin van de periode waarover deze onderzoeksbalans zich uitstrekt, werd in een reeks publicaties de stand van zaken van de toenmalige kennis over Romeinse *villae* in ons land opgemaakt⁴⁴⁵. Er werd toen een ernstige achterstand op het gebied van *villa*-onderzoek ten opzichte van de ons omringende landen vastgesteld. De opsomming door De Boe⁴⁴⁶ van de diverse hiaten in onze kennis kan vandaag, mits enige uitbreiding, als leidraad dienen bij het maken van de onderzoeksbalans van de Romeinse *villae* in Vlaanderen: (1) de kennis van de architectuur en inrichting van de *villaterreinen*, (2) de chronologische ontwikkeling met de datering en fasering van de stenen *villae* vanaf hun verschijnen omstreeks het midden van de 1ste eeuw tot hun verdwijnen in de tweede helft van de 3de eeuw en de bewoningsgeschiedenis van de sites die eraan voorafgaat en/of erop volgt, (3) de verspreiding van de *villae* in het landschap en de daaraan verbonden vraag naar de omvang van de domeinen, (4) de economische en (5) de sociale aspecten, waaraan we inmiddels ook (6) de culturele kunnen toevoegen. Om de toenmalige kennishiaten op te vullen drong men aan op (a) doorgedreven systematische veldkarteringen, (b) nauwkeurigere stratigrafische opgravingen dan tot dan gebruikelijk was, met bijzondere aandacht voor houtbouw en (c) opgravingen van volledige *villae*, met zowel het woongedeelte (*pars urbana*) als het bedrijfsgedeelte (*pars rustica*). Aan deze lijst zou men tegenwoordig nog twee onderdelen kunnen toevoegen: (d) een systematisch opsporen van zgn. off site-verschijnselen (m.n. sporen van *villa*-

⁴⁴³ Roymans 1996a.

⁴⁴⁴ Slofstra *et al.* 1982, 1985.

⁴⁴⁵ De Boe 1971b-c, 1973; cfr. Mertens 1975; Laurent *et al.* 1972; cfr. De Boe 1972a; Raepsaet-Charlier & Raepsaet 1975, 102-125.

⁴⁴⁶ De Boe 1971c, 1973.

Gloobaal situeren zich in Vlaanderen twee regio's die in de Romeinse tijd door een *villalandschap* gekenmerkt werden: de centrale leemzone in de *civitas Tungrorum*, met een uitloper in de Maasvallei, en de zandleemzone in de *civitas Nerviorum* en *civitas Menapiorum*. Wat is de voorbije jaren met de suggesties van De Boe⁴⁴⁷ gedaan?

De belangrijkste prospecties van *villaterreinen* in het zuiden van de provincie Limburg situeren zich aan het einde van de jaren 1960 en het begin van de jaren 1970 en zijn in belangrijke mate het werk van één amateur-archeoloog geweest⁴⁴⁸. Eind jaren 1980 en begin jaren 1990 voerde het Provinciaal Gallo-Romeins Museum een, helaas niet voltooid, onderzoeksproject naar de landelijke bewoning in de regio rond Tongeren uit⁴⁴⁹. Nog later werd in opdracht van de provincie Limburg een testgebied in de regio van Borgloon door RAAP onderzocht, in de hoop dat lokale besturen dit initiatief zouden navolgen⁴⁵⁰. Tot nu toe is het evenwel bij deze ene testcase gebleven. Een doctoraalscriptie aan de Universiteit van Amsterdam en een licentiaatsverhandeling van de Universiteit van Leuven maakten de inventarissen van de Romeinse *villae*, respectievelijk ten oosten⁴⁵¹ en ten westen⁴⁵² van Tongeren. In de provincie Vlaams-Brabant werden de voorbije jaren eveneens lokale initiatieven tot systematische prospectie van *villaterreinen* genomen, hetzij in het kader van een licentiaatsverhandeling⁴⁵³, hetzij als werkzaamheid van een archeologische vereniging⁴⁵⁴ of van vrijwilligers⁴⁵⁵. Het gaat steeds om beperkte gebieden of om zelfs maar één site⁴⁵⁶. Verder heeft ook een onderzoeksproject van de Katholieke Universiteit van Leuven en de Vrije Universiteit van Amsterdam naar de Frankische migratie bijgedragen aan het *villa*-onderzoek in deze provincie⁴⁵⁷. Tot slot kan hier nog het initiatief van de Universiteit van Gent uit 1978 vermeld worden om licentiaatsverhandelingen in de vorm van gemeentelijke archeologische inventarissen te laten uitvoeren⁴⁵⁸. Dit resulteerde in een publicatiereeks 'Archeologische Inventarissen Vlaanderen', waarvan de verschenen delen, samen met de licentiaatsverhandelingen die er ten grondslag aan liggen, tot 1990 in de kroniek van het tijdschrift 'Archeologie' opgesomd staan⁴⁵⁹. De publicatiereeks van gemeentelijke inventarissen, die zich in West- en Oost-Vlaanderen situeren, is in 1992 gestopt.

⁴⁵⁹ De Boe 1983c. 1985c-d. 1987b; Nenquin 1982/1988. 1990.

kennis nochtans voor elke onderzoek naar het Romeinse platteland onontbeerlijk is, blijft bijgevolg bestaan.

NAUWKEURIGERE STRATIGRAFISCHE OPGRAVINGEN

Over het algemeen is de nauwkeurigheid waarmee het veldwerk op *villasites* sinds de jaren 1960 wordt uitgevoerd ten opzichte van de voorgaande periode toegenomen. Uit de verslagen kan afgeleid worden dat houtbouwsporen vaker herkend worden, dat - voor zover dat op de meestal zwaar geërodeerde sites mogelijk is - het bodemarchief stratigrafisch wordt opgegraven en dat vondstensembles als samenhangende gehelen worden geborgen. Dat alles zou in principe moeten resulteren in een beter inzicht in de chronologie en in de kennis van de houtbouwstructuren, zowel in de bedrijfsgedeelten uit de tijd van de stenen woongedeelten als uit de oudere en de jongere fasen van de bewoningsgeschiedenis. In werkelijkheid komt de nauwkeurigheid van het veldwerk niet tot zijn recht, omdat het onderzoek doorgaans te kleinschalig is om hedendaagse onderzoeksvragen te kunnen aanpakken. Dat geldt in het bijzonder voor de bewoningsgeschiedenis van de *villaterreinen* die in de eerste helft van de 1ste eeuw (en mogelijk zelfs eerder) de stenen *villae* vooraf is gegaan. Het geldt ook voor de bewoning van de *villasites* in de 4de eeuw, nadat de nederzettingen uit de midden keizertijd in verval waren geraakt.

Sporen van *previllabewoning* zijn vermeld of beschreven voor de vindplaatsen van Lafelt⁴⁶⁰, Rekem-Neerharen⁴⁶¹, Rosmeer⁴⁶², Val-Meer⁴⁶³, Vechmaal-Middelpadveld⁴⁶⁴ en Vechmaal-Walenveld⁴⁶⁵ in Limburg, van Erps-Kwerps⁴⁶⁶, Kerkom⁴⁶⁷ en Wange⁴⁶⁸ in Vlaams-Brabant, van Belsele⁴⁶⁹, Kruishoutem⁴⁷⁰, Nevele⁴⁷¹, Sint-Maria-Hoorbeke⁴⁷², Steenbeke⁴⁷³ en Zegelsem⁴⁷⁴ in Oost-Vlaanderen en van Heestert⁴⁷⁵, Kerkhove⁴⁷⁶, Kooigem⁴⁷⁷ en Tiegem⁴⁷⁸ in West-Vlaanderen. Deze sporen stellen het probleem van de oorsprong of het ontstaan van *villa*-nederzettingen⁴⁷⁹.

Sporen van postvillabewoning zijn bekend van de terreinen van Lafelt⁴⁸⁰ en Rekem-Neerharen⁴⁸¹ in de provincie Limburg en van Erps-Kwerps⁴⁸² en Wange⁴⁸³ in de provincie Vlaams-Brabant.

In de meeste gevallen is onvoldoende oppervlakte op de site vrijgelegd om te kunnen begrijpen wat aan de *villa* uit de midden keizertijd is voorafgegaan en wat erop is gevolgd. Het staat in elk geval wel vast dat in veel gevallen de stenen *villa* uit de midden keizertijd niet de enige bewoningsfase van het nederzettingsterrein is, maar dat ze deel uitmaakt van een veel langere occupatiegeschiedenis.

⁴⁶⁰ Ervynck *et al.* 2000b; Pauwels *et al.* 2002a.

⁴⁶¹ De Boe 1981c-d, 1983d, 1984e, 1985e.

⁴⁶² De Boe 1969; De Boe & Van Impe 1979.

⁴⁶³ De Boe 1971d.

⁴⁶⁴ Vanvinckenroye 1997b.

⁴⁶⁵ Vanvinckenrove 1990b-c.

⁴⁶⁶ Verbeeck 1994; Verbeeck *et al.* 1991.

⁴⁶⁷ In 't Ven *et al.* 2005i; Wouters *et al.* 1999.

⁴⁶⁸ Lodewijckx 1990a; Opsteijn & Lodewijckx 1998, 2000.

⁴⁶⁹ Van Doorselaer & Thoen 1968.

⁴⁷⁰ Rogge 1982b.

⁴⁷¹ De Clercq & Thoen 1997; De Clercq *et al.* 1998.

⁴⁷² Rogge & De Mulder 1995.

⁴⁷³ Rogge 1987b, 1988a; Rogge & De Mulder 1995.

⁴⁷⁴ Rogge 1984; Rogge & De Mulder 1995; Rogge & Velghe 1984.

⁴⁷⁵ Janssens 1981.

⁴⁷⁶ De Cock 1995; De Cock & Rogge 1988.

⁴⁷⁷ Rogge 1982a.

⁴⁷⁸ De Cock 1983, 1988.

⁴⁷⁹ Vgl. Lenz 1998.

⁴⁸⁰ Ervynck *et al.* 2000b.

⁴⁸¹ De Boe 1981c-d, 1982a-b-c, 1983e, 1984e, 1985e.

⁴⁸² Verbeeck 1994; Verbeeck *et al.* 1991.

⁴⁸³ Lodewijckx 1990a, 1991, 1996; Opsteyn & Lodewijckx 1998, 2000, 2004; Opsteyn & Taayke 1998.

VOLLEDIGE PLATTEGRONDEN

Een literatuuroverzicht per provincie van *villa*opgravingen sinds het verschijnen van de Oudheidkundige Repertoria leert ons dat op 39 sites van dit type onderzoek is gedaan. In Antwerpen gaat het om Hombeek⁴⁸⁴, Leest⁴⁸⁵ en Muizen⁴⁸⁶. In Limburg betreft het Broekom⁴⁸⁷, Lafelt⁴⁸⁸, Piringen⁴⁸⁹, Rekem-Neerharen⁴⁹⁰, Rosmeer⁴⁹¹, Val-Meer⁴⁹², Vechmaal - Middelpadveld⁴⁹³, en Vechmaal - Walenveld⁴⁹⁴. In Vlaams-Brabant werd opgravingswerk verricht te Bierbeek⁴⁹⁵, Erps-Kwerps⁴⁹⁶, Hoegaarden - Kluisveld⁴⁹⁷, Hoegaarden - Goudberg⁴⁹⁸, Kerkom⁴⁹⁹, Kuntich⁵⁰⁰, Merchtem⁵⁰¹, Waasmont⁵⁰² en Wange⁵⁰³. In Oost-Vlaanderen gaat het om Belsele⁵⁰⁴, Brakel⁵⁰⁵, Denderwindeke⁵⁰⁶, Etikhove⁵⁰⁷, Heldergem⁵⁰⁸, Kruishoutem⁵⁰⁹, Michelbeke⁵¹⁰, Mater⁵¹¹, Nevele⁵¹², Scheldewindeke⁵¹³, Sint-Lievens-Esse⁵¹⁴, Sint-Maria-Hoorebeke⁵¹⁵, Steenbeke⁵¹⁶ en Zegelsem⁵¹⁷. In West-Vlaanderen betreft het Heestert⁵¹⁸, Kerkhove⁵¹⁹, Kooigem⁵²⁰, Tiegem⁵²¹ en Wevelgem⁵²². Deze opgravingsresultaten kunnen in 7 categorieën verdeeld worden:

⁴⁸⁴ De Cock 1986c.

⁴⁸⁵ De Boe 1983f; De Cock 1985.

⁴⁸⁶ De Cock 1987; Vandenberghe 1981; Willems & Mathy 1984.

⁴⁸⁷ Lux 1969, 1970c; Vanvinckenrove 1988.

⁴⁸⁸ Eryvynck *et al.* 2000b; Groenendijk & Meijis 2002; Pauwels *et al.* 2002a; Vanderhoeven 2002b.

⁴⁸⁹ Vanvinckenrove 1990b-c.

⁴⁹⁰ Breukers 1984; De Boe 1980d, 1981c-e, 1982a-c, 1983d-e-g, 1984e, 1985e-f, 1986c, 1987a; De Boe *et al.* 1992; Engelen 1982, 1985b; Janssen & Vanderhoeven 1982; Mertens 1977f, 1978b, 1981c, 1982b; Slofstra & van der Sanden 1987; Vanderhoeven 2005; Vanderhoeven & Janssen 1974, 1976, 1977; Van Impe 1975.

⁴⁹¹ De Boe 1969; De Boe & Van Impe 1979; Mertens 1979b; Pauwels 2006.

⁴⁹² De Boe 1971d, 1972b.

⁴⁹³ Lux 1977; Vanvinckenroye 1989c, 1997b.

⁴⁹⁴ Vanvinckenrove 1990b-c.

⁴⁹⁵ De Clerck 1987; Deweerdt 1980; Deweerdt & Provoost 1981; Mertens 1979a, 1980c; Provoost 1981b.

⁴⁹⁶ Lentacker *et al.* 1992; Verbeeck 1987, 1988, 1990a-b, 1994; Verbeeck *et al.* 1991.

⁴⁹⁷ De Boe 1979b; Meurrens 1981; Meurrens & Claes 1981.

⁴⁹⁸ Borgers 2008; Maes *et al.* 1999; Meurrens 1981; Meurrens & Claes 1981; Schryvers *et al.* 2001.

⁴⁹⁹ In 't Ven *et al.* 2005h-i; Wouters *et al.* 1999.

⁵⁰⁰ Cramers 1984: De Boe 1985g: Mertens 1981d.

⁵⁰¹ Van den Vonder 2008; Van den Vonder & Van de Velde 2007.

⁵⁰² Mertens 1964d.

⁵⁰³ Hombroux & Lodewijckx 1984; Lentacker *et al.* 1995; Lodewijckx 1990a, 1991, 1993a, 1995, 1996; Lodewijckx & Wouters 1995; Lodewijckx *et al.* 1993, 1994; Opstevn & Lodewijckx 1998, 2000, 2004; Van Neer & Lodewijckx 1993.

⁵⁰⁴ Bourgeois & Thoen 1986; Mertens 1968c; Thoen 1965d, 1967b; Van Doorselaer 1966a, 1971a; Van Doorselaer & Thoen 1967a. 1968.

⁵⁰⁵ Van De Mergel 1973.

⁵⁰⁶ Deschietter & De Mulder 2000; Deschietter *et al.* 2000.

⁵⁰⁷ Deconinck 1966: Lenoir 1967: Mertens 1966c.

⁵⁰⁸ De Trover 1989.

509 Rogge 1982b.

⁵¹⁰ De Cock *et al.* 1985b.

⁵¹¹ Bauters *et al.* 1997a.

⁵¹² De Clercq *et al.* 1998; De Clercq & Thoen 1997.

⁵¹³ Deschietter & De Mulder 2000.⁵¹⁴ Callebaut 1977; De Swaef 1983.⁵¹⁵ Rogge & De Mulder 1995.

⁵¹⁶ Jesenne 1990a; Mertens 1969; Bogge 1987b, 1988a, 1989; Bogge & De Mulder 1995.

⁵¹⁷ Bogge 1984; Bogge & de Mulder 1995; Bogge & Velghe 1984.

⁵¹⁸ Despriet 1984c; Janssens 1980, 1981, 1984a-b.

⁵¹⁹ De Cock 1995; De Cock & Bogge 1988; De Cock *et al.* 1985a; Bogge & Van Doorselaer 1981

⁵²⁰ De Cock & Bogge 1984; Despriet 1984a; D'Hondt 1981; Bogge 1982a; De Zegher & Bogge 1983.

⁵²¹ De Cock 1983, 1988; Despriet 1984b.

⁵²² Despriet 1978; Ooghe 1984: S n. 1967/1974 1975/1976 1977/1980

1.	Volledig opgegraven <i>pars urbana</i> en volledig opgegraven <i>pars rustica</i>	0
2.	Volledig opgegraven <i>pars urbana</i> en onvolledig opgegraven <i>pars rustica</i>	2
3.	Volledig opgegraven <i>pars urbana</i> en niet opgegraven <i>pars rustica</i>	1
4.	Onvolledig opgegraven <i>pars urbana</i> en onvolledig opgegraven <i>pars rustica</i>	4
5.	Onvolledig opgegraven <i>pars urbana</i> en niet opgegraven <i>pars rustica</i>	23
6.	Niet opgegraven <i>pars urbana</i> en volledig opgegraven <i>pars rustica</i>	0
7.	Niet opgegraven <i>pars urbana</i> en onvolledig opgegraven <i>pars rustica</i>	4

De uitkomst van deze indeling kan enigszins dramatisch genoemd worden. Tot nu toe is men er in Vlaanderen niet in geslaagd een volledige Romeinse *villa* op te graven. Nochtans zijn volledig opgegraven nederzettingen de basiselementen voor onderzoek naar Romeinse *villa*'s geworden, zoals voorbeelden uit de ons omringende regio's als Kerkrade⁵²³, Champion⁵²⁴ en de *villa*'s van de Hambacher Forst⁵²⁵ ons leren. Van 3 *villae* kennen we de volledige plattegrond van het hoofdgebouw. Van 2 daarvan is ook een gedeelte van de bijgebouwen bekend. 27 vindplaatsen kennen we als onvolledig opgegraven hoofdgebouwen. Van 4 daarvan is een gedeelte van de bijgebouwen bekend. Van nog eens 4 *villae* kennen we alleen maar een gedeelte van de bijgebouwen. Globaal bekeken zijn in de leemstreek van de *civitas Tungrorum* minder *villae* opgegraven, maar is de gemiddelde vrijgelegde oppervlakte er groter. In de zandleemstreek van de *civitas Menapiorum* en de *civitas Nerviorum* zijn meer *villaterreinen* aangesneden, maar is de gemiddelde vrijgelegde oppervlakte geringer.

Aan het begin van de jaren 1970 was de conclusie bereikt dat om het Romeinse *villasysteem* te kunnen begrijpen we naast integraal geprospecteerde landschappen ook over compleet opgegraven nederzettingen moeten beschikken en dat men dat in de daaraan voorafgaande decennia niet tot stand heeft kunnen brengen. Nu blijkt dat men er in de daaropvolgende decennia ook niet toe gekomen is om dergelijke gedocumenteerde landschappen en nederzettingen te realiseren. Inmiddels is het Vlaamse landschap meer dan ooit versnipperd ingericht en blijft archeologisch noodonderzoek strikt beperkt tot bedreigde zones die doorgaans klein zijn en niet met de grenzen van antieke *villacomplexen* overeenkomen. De kans om in Vlaanderen volledige *villaterreinen* te leren kennen is wel heel klein geworden.

AANDACHT VOOR VILLA-GERELATEERDE ZGN. OFFSITE VERSCHIJNSELEN

Veldwerkprojecten die op schaal van een microregio worden uitgevoerd zijn in Vlaanderen nog maar nauwelijks aan de orde geweest. In geen enkel *villalandschap* is grootschalig terreinwerk verricht naar de relatie van *villanederzettingen* tot het weggennet, de landindeling en de grafvelden. Het weggennet en de grafvelden komen respectievelijk in 6.4.1 en 6.4.7 aan bod. Hier besteden we enige aandacht aan de landindeling. 30 à 40 jaar geleden stond de vraag of *villalandschappen* in onze streken aan een Romeins kadaster gelieerd waren en of dat kadaster nog herkenbare sporen in het landschap had nagelaten in het centrum van de belangstelling⁵²⁶. Daarmee was de vraag naar de identiteit van de *villa*-eigenaars verbonden: Romeinse veteranen of inheemse aristocratie? In de daaropvolgende decennia heeft de topografie als verklaring voor de ligging van *villae* ingeboet ten voordele van de bodemkunde. Daarnaast werd in de ons omringende landen alsmear vaker een continue bewoning van *villaterreinen* sinds de ijzertijd vastgesteld. Daardoor is de door voorbeelden uit de mediterrane wereld geïnspireerde theorie van systematische landindelingen, al dan niet verbonden met de vestiging van veteranen, op de achtergrond geraakt en is men ook in Vlaanderen meer interesse voor

⁵²³ Tichelman 2005.

⁵²⁴ Defgnée & Van Ossel 2001.

⁵²⁵ Zie Heimberg 2002/2003.

⁵²⁶ Mertens 1958b, 1964e; De Boe 1971b-c, 1973; Raepsaet 1977; Raepsaet-Charlier & Raepsaet 1975, 105-107.

bewoningscontinuïteit vanuit de ijzertijd gaan opbrengen. Pas zeer recent wordt weer aandacht aan de mogelijke sporen van Romeinse landindeling geschonken⁵²⁷.

STUDIE VAN CULTUREEL ARCHEOLOGISCH MATERIAAL

Een minderheid van de opgravingsverslagen biedt een catalogus van de mobiele vondsten. Deze catalogi beperken zich bovendien tot de goed identificeerbare en dateerbare voorwerpen en kunnen als niet meer dan een willekeurige steekproef van de materiële cultuur van de *villabewoners* beschouwd worden. Door de beperkte omvang van de meeste opgravingen gaat het immers om secundair verplaatst materiaal uit de puinlagen (vaak keldervullingen) van de woongedeelten van de *villae*. Goede catalogi van dergelijke vondstensembles kennen we van de Limburgse vindplaatsen Broekom⁵²⁸, Piringen⁵²⁹, Rekem-Neerharen (oude vondsten)⁵³⁰, Rosmeer⁵³¹, Val-Meer⁵³² en Vechmaal - Walenveld⁵³³ en van de Vlaams-Brabantse sites van Bierbeek⁵³⁴, Hoegaarden - Kluisveld⁵³⁵, Kuntich⁵³⁶ en Wange (metaalvondsten)⁵³⁷. Twee licentiaatsverhandelingen maakten sociaaleconomische en culturele interpretaties van vondstensembles van *villae*: één over Vechmaal - Middelpadveld⁵³⁸ en één over Hoegaarden - Goudberg⁵³⁹. Een derde verhandeling bestudeerde de oude vondsten van Walsbetz, Wezeren en Montenaken⁵⁴⁰. Omdat het om materiaal van onvolledig opgegraven vindplaatsen gaat, is de basis van deze studies noodgedwongen een eerder beperkte en willekeurig tot stand gekomen steekproef.

STUDIE VAN ECOLOGISCH ARCHEOLOGISCH MATERIAAL

Onderzoek van ecologisch-archeologisch materiaal van *villa*-sites bleef beperkt tot meestal kleine aantallen dierlijk materiaal. In Limburg gaat het om de sites van Broekom⁵⁴¹, Piringen⁵⁴² en Vechmaal-Walenveld⁵⁴³ en in Vlaams-Brabant om de sites van Erps-Kwerps⁵⁴⁴, Hoegaarden-Goudberg⁵⁴⁵, Kuntich⁵⁴⁶ en Wange⁵⁴⁷. In Oost-Vlaanderen betreft het de terreinen van Belsele⁵⁴⁸, Kruishoutem⁵⁴⁹ en Nevele⁵⁵⁰. Van één vindplaats is ook het plantaardige materiaal bestudeerd. Het betreft sporen op het terrein van een bijgebouw te Kerkom in Vlaams-Brabant⁵⁵¹. Dit onderwerp komt elders uitvoeriger aan bod⁵⁵². Deze dierlijke en plantaardige resten behoren doorgaans tot het zgn. nederzittingsruis, huishoudelijk afval van diverse aard (slachtafval, etensresten, afval van ambachtelijke productie), dat

⁵²⁷ Peterson 1996; Bonnie 2008.

⁵²⁸ Vanvinckenrove 1988.

⁵²⁹ Vanvinckenroye 1990b.

⁵³⁰ Janssen & Vanderhoeven 1982; Vanderhoeven & Janssen 1974, 1976, 1977; Mertens 1977f, 1982b.

531 De Boe & Van Impe 1979.

⁵³² De Boe 1971d.

⁵³³ Vanvinckenrove 1990b.

⁵³⁴ De Clerck 1987; Provoost 1981b.

535 Meurrens & Claes 1981.

536 Cramers 1984.

⁵³⁷ Lodewijckx 1995; Lodewijckx & Wouters 1995; Lodewijckx *et al.* 1993, 1994.

538 Bollen 2001.

⁵³⁹ Borgers 2008.

⁵⁴⁰ De Vocht 2004.

⁵⁴¹ Van Neer 1988.

⁵⁴² Van Neer 1990.

⁵⁴³ Van Neer 1990.

⁵⁴⁴ Verbeeck *et al.* 1991; Lentacker *et al.* 1992, 1995.

⁵⁴⁵ Schryvers *et al.* 2001.

⁵⁴⁶ Van Neer 1984.

⁵⁴⁷ Van Neer & Lodewijckx 1993.

⁵⁴⁸ Gautier 1967, 1986.

⁵⁴⁹ Van der Plaetsen 1993.

⁵⁵⁰ Eryvynck *et al.* 1997.

⁵⁵¹ In 't Ven *et al.* 2005j.

⁵⁵² Eryvynck & Lentacker 2008.

al dan niet toevallig in openliggende kuilen en greppels verzeild is geraakt. Het komt zelden voor dat op *villa*-sites aan agrarische werkzaamheden gelieerd dierlijk of plantaardig afval wordt aangetroffen. Doorgaans kan met dit maar achterhalen middels grootschalige bemonstering op grootschalige opgravingen.

SYNTHESESTUDIES

Naast de al vernoemde status quaestionis van De Boe⁵⁵³ en de overzichtskaart van Laurent *et al.*⁵⁵⁴ wordt naar aanleiding van regionale overzichten het verschijnsel van de Romeinse *villa* af en toe ter sprake gebracht. Zo kan men voor de provincie West-Vlaanderen terecht bij De Meulemeester *et al.*⁵⁵⁵ en Despriet⁵⁵⁶. Voor diverse regio's in de provincie Oost-Vlaanderen kan verwezen worden naar Rogge *et al.*⁵⁵⁷, De Clercq⁵⁵⁸, De Clercq & van Dierendonck⁵⁵⁹ en De Clercq *et al.*⁵⁶⁰, voor de Scheldvallei naar Van Doorselaer⁵⁶¹, voor de ontdekkingen in het kader van de aanleg van een gasleiding in de jaren 1997 en 1998 naar De Clercq *et al.*⁵⁶². De wereld van de Romeinse *villa*'s in het Zuid-Limburgse Haspengouw wordt behandeld door Vanvinckenroye⁵⁶³ en in Vlaams-Brabants Haspengouw door Caes, Hombroux & Lodewijckx, Lodewijckx en Provoost⁵⁶⁴. De *villawereld* in Vlaanderen in het algemeen komt ter sprake bij Mariën, Van Doorselaer en Nouwen⁵⁶⁵. *Villa*'s komen ook ter sprake in een aantal tentoonstellingscatalogi⁵⁶⁶.

De laat-Romeinse landelijke bewoning, waarvan de *villaterreinen* deel van uitmaken, werd de voorbije decennia voor het Gallische en Germaanse gebied herhaaldelijk in zijn geheel bestudeerd. In deze studies werden de gegevens uit onze streken in mindere of meerdere mate opgenomen⁵⁶⁷. Strikt genomen blijkt uit de best gedocumenteerde gevallen dat de 4de-eeuwse bewoning van de voormalige *villasites* grondig verschilt van de bewoning uit de midden keizertijd en dat zich tussen beide in veel gevallen wellicht een onderbreking situeert.

Gespecialiseerde syntheses studies van de Romeinse *villa*'s in Vlaanderen zijn eigenlijk onbestaand. Wel verscheen een addendum op het thans verouderde basiswerk van de Mayer⁵⁶⁸. Gezien de geringe omvang van de dataset waarover we beschikken kan dit ook niet anders. Wil men de *villawereld* in het noorden van Gallië bestuderen, dan zal men de gegevens uit een groter gebied dan alleen maar Vlaanderen moeten overschouwen. Voorbeelden van dergelijke studies, waarin onze streken in principe ook betrokken zijn, zijn Wightman⁵⁶⁹ en Heimberg⁵⁷⁰.

⁵⁵³ De Boe 1971b-c, 1973.

⁵⁵⁴ Laurent *et al.* 1972.

⁵⁵⁵ De Meulemeester *et al.* 1984.

⁵⁵⁶ Despriet 1981.

⁵⁵⁷ Rogge *et al.* 1990.

⁵⁵⁸ De Clercq 1998, 2000a, 2003.

⁵⁵⁹ De Clercq & van Dierendonck 2008.

⁵⁶⁰ De Clercq 1998.

⁵⁶¹ Van Doorselaer 1995, 2000.

⁵⁶² De Clercq *et al.* 2005b.

⁵⁶³ Vanvinckenroye 1985, 1989b.

⁵⁶⁴ Caes 2002a-b-c, 2003a-b-c, 2004a-b, 2005; Hombroux & Lodewijckx 1984; Lodewijckx 1991, 1993a, 1996; Provoost 1981c.

⁵⁶⁵ Mariën 1980; Van Doorselaer 1981b; Nouwen 2006.

⁵⁶⁶ De Boe 1989; De Clerck 1987; Brulet 1992c; Stuart & De Grooth 1987.

⁵⁶⁷ Wightman 1978, cfr. De Boe 1982b; Van Ossel 1979, cfr. Mertens 1980d; Van Ossel 1987, cfr. Mertens 1988; Van Ossel 1992.

⁵⁶⁸ De Maeyer 1979; Mertens 1982c.

⁵⁶⁹ Wightman 1985.

⁵⁷⁰ Heimberg 2002/2003.

W. DE CLERCO

- De 'lemen hutten' van de 'lagere volksklas'

Deze passage uit De Maeyer's opus magnum 'De overblijfselen der Romeinsche villas in België' (1937-1940), hoe scherp en doordrongen van koloniale visies op romanisatie ze nu ook moge klinken, is heel tekenend voor de teneur die het onderzoek van de Romeinse landelijke bewoning in Vlaanderen en de rest van Noordwest Europa decennia lang karakteriseerde. Werkend vanuit een toen in West-Europa courante koloniaal en zelfs politiek-ideologisch geïnspireerde visie op romanisatie⁵⁷², omvatte de studie van de landelijke bewoning tijdens de Romeinse tijd in België en Vlaanderen tot de late jaren 1970 voornamelijk het onderzoek naar de verspreiding en de vormenschat van de Romeinse *villae*. Niet alleen wegens hun betere zichtbaarheid bij prospectie en bouwwerken, maar ook vanuit een bewuste vraagstelling en zoektocht naar 'Romeinse' elementen werd een scherp beeld van tegenstellingen gecreëerd waarin de bewoners van de *villae* gelijkgesteld werden met Romeinse sociale en culturele superioriteit vermits ze: 'sociaal beschouwd op een hoger peil dan de overige bevolking van het platteland stonden...dat zij op hunne beurt romaniserende factors zijn geweest die stellig vanwege Rome aanmoedigenden steun mochten ondervinden voor hun denationaliseerend werk'⁵⁷³.

Net vanwege die superieure ‘Romeinsheid’ en daar bovenop in de Belgische context duidelijk een extra politiek geïnspireerde inslag, vormden de *villae* dan ook het geliefkoosde studieobject voor De Maeyer, terwijl andere landelijke nederzettingen niet aan bod kwamen. Bijgevolg werden deze laatste ook niet gevonden; een cirkelredenering van formaat. Hoewel na het boek van De Maeyer deze stellingen nooit meer zijn overgenomen en toegepast, bleef de erfenis van dit ideeëngoed m.b.t. romanisatie in de oriëntatie van het onderzoek tussen de jaren 1950 en 1990 verder leven onder de vorm van duidelijke klemtonen op het onderzoek van de verspreiding en vormenschat *villae*⁵⁷⁴. Naast tal van andere inhoudelijke en organisatorische problemen inherent aan de Belgische en later Vlaamse archeologie (infra), vormden deze factoren mede de basis van een slechte kennis van de landelijke bewoning uit de Romeinse tijd bij het begin van de 21ste eeuw. En hoewel De Maeyer in 1937 al aangeeft dat door de zgn. vooruitgang van de opgravingstechniek het bestaan van deze nederzettingen ook toen al erkend werd, is daarvan pas een 30-tal jaar later wat neerslag van in de literatuur te vinden⁵⁷⁵. De kaart die in 1972 de landelijke bewoning in Vlaanderen in de Romeinse tijd resumeerde⁵⁷⁶ is amper beter gestoffeerd dan de verspreidingskaart die De Maeyer produceerde in 1937. Dit staat sterk in tegenstelling tot het onderzoek in onze buurlanden waar vanaf de jaren 1950 –1960 maar vooral tijdens de jaren 1970 en 1980 een grote vooruitgang werd geboekt (infra). Het was medio 1960 en vooral gedurende de jaren 1970 pas dat onder stimulans van de NDO en AVRA lokaal vooral in het Antwerpse het onderzoek van landelijke nederzettingen voor het eerst in Vlaanderen substantieel vorm kreeg.

⁵⁷² Cfr. onder meer De Maeyer 1944, 1979.

⁵⁷⁴ Zie bv. De Boe 1971c-d, 1973, 1983d-g en Vanvinkenroye 1987, 1988, 1990b.

⁵⁷⁵ Zie bv. Van Doorselaer 1963; Van Doorselaer & Thoen 1967b; De Boe 1966b en Ibens 1976.

⁵⁷⁶ Laurent *et al.* 1972.

▪ *Villa* en non-*villa* landschappen

Deels als gevolg van een sterk koloniaal geïnspireerde visie op romanisatie (zie 8) werd het onderscheid in bewoning tussen ‘Romeinse *villae*’ en ‘inheems-Romeinse nederzettingen’ of ‘fermes indigènes’ gecreëerd. Deze dichotomie mag heden ten dage dan wel niet meer de normatieve betekenis hebben die ze initieel had, door het bestendig gebruik van de terminologie - zelfs in de onderzoeksbalans! - wordt wel een indruk van kwalitatief onderscheid of onderlinge tegenstelling gewekt. Dit weerklinkt ook in de termen ‘*villalandschap*’ en ‘non-*villalandschap*’⁵⁷⁷ die voor onze contreien overigens geografisch vooral te vereenzelvigen zijn met de vruchtbare leemgronden van Centraal-België, Zuidoost-Nederland, het Rijnland en Noord-Frankrijk enerzijds en met de kustgebieden en de schralere zandgronden van Noord- en Noordwest-Vlaanderen en Zuid- en Zuidwest-Nederland anderzijds. In definitie gaat het natuurlijk al lang niet meer om een sociaal kwalificerend verschil. Belangrijk is dat men met het gebruik van deze terminologie voornamelijk een onderscheid wil maken in de karakterisatie van het bewoningspatroon als gevolg van een verschil in ‘modes of production’⁵⁷⁸ en bijgevolg ook van de wijze waarop identiteit en/of status materieel werd uitgedrukt. *Villae* werden voornamelijk in verband gebracht met een landschap van agrarische productie⁵⁷⁹ in handen van een lokale elite en in het bijzonder met een landbouweconomie gericht op surplus graanproductie voor de markt.

De winst die uit deze handel voortkwam zou dan aanleiding hebben gegeven tot de bouw van *villae* waarin allerlei aspecten van status tot uiting werden gebracht⁵⁸⁰. Non-*villa* sites werden eerder in verband gebracht met een meer behoudsgezinde, traditionele en pastorale landbouweconomie⁵⁸¹.

In recent onderzoek wordt echter steeds duidelijker dat de landbouweconomie en de bijhorende bedrijfsvoering net als de architecturale en andere materiële neerslag daarvan, veel complexer is dan in de socio-economische modellen tot nu toe werd aangenomen. Steeds meer worden in Vlaanderen en Noord-Frankrijk in het *villalandschap* ook landelijke zgn. inheems-Romeinse sites gevonden⁵⁸², terwijl anderzijds her en der ook *villa*-achtige steenbouwcomplexen opduiken in het non-*villa* landschap⁵⁸³. Binnen de aangetroffen sites is er ook steeds meer onderlinge variatie in bouwwijze te bespeuren. Het blijft geografisch gezien wel zo dat het zwaartepunt in de verspreiding van beide bewoningsvormen zich handhaaft in de hoger genoemde regio’s; de sociaaleconomische processen die achter deze verspreidingspatronen en architectuurverschillen schuil gaan, verdienen echter zeker verdere verfijning, nuance en bijstelling. Eerder dan te evolueren naar een morfologisch paradigma moet de variabiliteit in landelijke nederzettingstypes vooral een vraagstelling vormen voor sociale analyse. Bovendien, impliciet blijft de aanname aanwezig dat *villae* en de materiële cultuur van hun bewoners per definitie gelijk gesteld worden met de accumulatie en display van rijkdom; terwijl omgekeerd evenredig dat niet zou zijn bij de boerderijen in inheemse traditie. Men kan zich echter gemakkelijk voorstellen dat persoonlijke status in het non-*villa* landschap met zijn diepgewortelde pastorale tradities meer vorm werd gegeven door de omvang of samenstelling van de kuddes, dan door de bouwwijze van het huis. Het afwezig zijn van *villae* en het domineren van boerderijen in inheemse traditie in bepaalde gebieden hoeft dus niet noodzakelijk enkel of alleen maar een economische oorzaak te hebben, het kan ook een sociaal, cultureel of landschappelijk bepaalde grondslag hebben. Dergelijke verschillen en keuzes zijn dus specifiek voor elke sociale context en een voorwerp van continu onderzoek, eerder dan van een aanname⁵⁸⁴.

⁵⁷⁷ Dark & Dark 1997, 43.

⁵⁷⁸ Slofstra 1991.

⁵⁷⁹ Purcell 1995.

⁵⁸⁰ Slofstra 1991, 161; 1995.

⁵⁸¹ Roymans 1996a-b, 1999; Roymans & Gerritsen 2002.

⁵⁸² Bv. Vanderhoeven 2006.

⁵⁸³ Bv. De Clercq & Thoen 1998; De Clercq 2003.

⁵⁸⁴ Taylor 2001, 49-50.

Grote en soms langdurige opgravingsprojecten zoals dat van de Universiteit Leiden te Oss-Ussen⁵⁹³, enkele grote preventieve opgravingen in Zuid-Nederland zoals te Weert⁵⁹⁴, Breda⁵⁹⁵, Nederweert⁵⁹⁶ of in rivierengebied zoals te Lieshout⁵⁹⁷ en Tiel⁵⁹⁸, samen met regionale studies zoals Willems' studie in het oostelijke rivierengebied⁵⁹⁹ en later het onderzoek in het Maas-Demer-Scheldegebied⁶⁰⁰ en aangevuld met landschapsecologische studies⁶⁰¹ leverden belangrijke informatie op over de verspreiding, aard en evolutie van de landelijke nederzettingen over de verschillende Nederlandse landschapstypes. Het moet echter wel gezegd dat voor wat betreft sommige deelgebieden zoals het westen van Brabant en Zeeland, de kennis van de landelijke bewoning tot voor kort nog erg beperkt was en dat maar sinds onlangs meer ruimtelijk inzicht werd verworven⁶⁰².

Belangrijk is dat het onderzoek van deze boerennederzettingen in een wetenschappelijke vraagstelling werd geplaatst en dat er sociaal en antropologisch geïnspireerde verklaringsmodellen voor hun aard, evolutie en verschillen werden ontwikkeld. Vanuit een perspectief van acculturatie en antropologie kwam Slofstra voor het MDS-gebied zo tot een synthese en interpretatief model voor de ontwikkeling van het landelijke nederzettingssysteem⁶⁰³. Sociale relaties onder de vorm van patroon-cliënt-verhoudingen maar ook economische parameters (mode of production: supra) waren in zijn visie bepalend voor de diversiteit in landelijke bewoning en in romanisatie van de boerengemeenschappen. Slofstra onderscheidde zowel open nederzettingen (kleiner dan 1ha) als gesloten nederzettingen (groter dan 1 ha). Waar de eerste maar enkele huizen en wat spiekers hadden en voornamelijk op veeteelt gericht waren, werden de tweede gekenmerkt door 6 à 7 huizen geschikt rondom open plaats. Het gaat in dit geval wellicht om elitenederzettingen, die onder meer ook in surplus graanproductie betrokken waren. Er is sprake van een grotere plaatsvastheid en een toename in oppervlak vanaf de Flavische tijd. Sommige van de grote complexen konden tot *villa* ontwikkelen en wijzen op een sociale differentiatie van de eigenaars. Roymans legde wat later in zijn studies echter vooral de nadruk op het doorleven van diepgewortelde pastorale en martiale aspecten binnen de culturele tradities van boerengemeenschappen⁶⁰⁴ maar hanteerde ook een landschappelijke visie waarin de culturele biografie en ideologische/religieuze aspecten in diachroon perspectief een grote rol spelen⁶⁰⁵. Het tijdsdiepte-aspect werd in het werk van Gerritsen meegenomen en vooral geplaatst in een antropologisch bepaald model van identiteitsopbouw van de lokale gemeenschappen, waarbij onder meer het hergebruik van oudere grafvelden wordt gezien als het leggen van een claim op het landschap⁶⁰⁶.

- Frankrijk

Een belangrijke impuls voor de herkenning en het onderzoek van deze boerderijen was zeker wat Frankrijk betreft, de luchtfotografie. Uit het werk van R. Agache resulteerde niet alleen de ontdekking van talloze *villae* maar evenzeer van de fermes indigènes⁶⁰⁷. Echt grootschalige vlakdekkende opgravingen in het noorden van Frankrijk werden echter pas goed en wel geïnitieerd in het begin en midden van de jaren 1980 met opgravingen zoals bv. te Conchil-le-Temple⁶⁰⁸, Missy-sur-Aisne en

⁵⁹³ Jansen & Fokkens 1999; Schinkel 1998; Wesselingh 2000.

⁵⁹⁴ Roymans & Tol 1996.

⁵⁹⁵ Koot & Berkvens 2004.

⁵⁹⁶ Hiddink 2005a.

597 Hiddink 2005b.

⁵⁹⁸ Heeren 2006.

⁵⁹⁹ Willems 1983.

⁶⁰⁰ Slofstra *et al.* 1982; Slofstra 1991.

⁶⁰¹ Kooistra 1996.

⁶⁰² Sier 2003; Koot & Berkvens 2004.

⁶⁰³ Slofstra 1991.

⁶⁰⁴ Roymans 1996a-b, 1999.

⁶⁰⁵ Roymans 1996a: Roymans & Gerritsen 2002.

⁶⁰⁶ Gerritsen 2003.

⁶⁰⁷ Agache 1978.

⁶⁰⁸ Leman-Delerive & Piningre 1981; Lemaire & Rossignol 1996.

Met de explosieve groei van de preventieve archeologie in Frankrijk sinds het midden van de jaren 1980 onder impuls van AFAN en later INRAP kwam een massale dataset ter beschikking die toelaat om de late ijzertijd en Romeinse rurale landschappen in detail te bestuderen op lokale en regionale schaal. Vooral de tientallen hectares grote afgravingsvlakken lieten toe om volledige complexen en hun onderlinge samenhang in een (diachroon) landschapsperspectief te plaatsen, de grote variabiliteit ervan te erkennen en de evolutie in de landbouweconomie uitdrukkelijk aan bod te laten komen⁶¹². Naar sociale verklaringsmodellen toe blijft de archeologie van de landelijke bewoning uit de Romeinse tijd echter nog steken in een opvallend strak binair romanisatiediscours en maar zeer recent wordt uit Frankrijk zelf aangedrongen op een nieuwe kijk op het fenomeen... 'Faut-il déromaniser l'archéologie des campagnes Gallo-Romaines ?'⁶¹³

Groot-Britannië kent een lange traditie van archeologisch onderzoek van landelijke nederzettingen onder meer door de ontwikkeling van de luchtfotografie en de 'rescue archaeology' in de jaren 1960. Al twee decennia later konden de eerste vormen van regionale en supraregionale synthese worden voorgesteld⁶¹⁴. Uit het Brits onderzoek en de daar ontwikkelde visies op romanisatie groeide het idee van het bestaan van een grote diversiteit in landelijke bewoningsvormen en 'landscapes'. In 1989 ontwikkelde Hingley in een overzichtswerk over landelijke bewoning in *Britannia* ook sociale verklaringsmodellen voor architecturale discrepanties zichtbaar in en tussen de sites onderling⁶¹⁵. Verklaringen worden niet alleen in economische, maar ook in sociale, culturele en politieke oorsprong gezocht. Dit idee werd ook onderschreven door Dark & Dark, maar zij plaatsten de landelijke nederzettingen uitdrukkelijk in een landschapsperspectief ondersteund door paleo-ecologisch onderzoek⁶¹⁶. Concepten als 'native landscapes' en 'villa and non-villa-landscape', maar ook de grote onderlinge verschillen tussen regio's komen aan bod. Taylor legt er recenter de nadruk op dat het onderzoek van rurale gemeenschappen (in Groot-Britannië) in een structuralistisch perspectief van continue verandering moet gezien worden en kent een grote rol toe aan de contextueel geïntegreerde studie van de materiële cultuur en architectuur van deze gemeenschappen, vooral dan in het analyseren en duiden van de onderlinge variabiliteit⁶¹⁷. Hij wijst echter ook op de dringende nood aan nieuwe studies terzake die het descriptieve- en siteniveau overstijgen. Vooral sinds de komst van PPG16 en de commerciële archeologie werden volgens Taylor weinig pogingen ondernomen tot analyse en synthese van de toegenomen dataset⁶¹⁸. Regionale variatie in landelijke bewoning, boerderijen in inheemse traditie en materiële cultuur worden in de twee meest recente syntheses met

⁶¹⁸ Taylor 2007. 3-4.

betrekking op rurale bewoning inderdaad als dé belangrijke onderzoeksobjecten in het kader van de analyse van de romanisatieprocessen van rurale gemeenschappen in *Britannia* beschouwd⁶¹⁹.

- Het Duitse Rijngebied en Luxemburg

In de aangrenzende gebieden van Luxemburg en Duitsland tot slot werd ook een landschappelijke aanpak in het onderzoek van landelijke nederzettingen voor ogen gehouden. Hoger al verwezen we naar het pionierswerk nabij de Elbe- en Wesermondingen. Onder meer ook door de archeologische begeleiding van de grote projecten van bruinkooldagbouw werden in het Rijnland aanzienlijke inzichten verworven in de ontwikkeling van het rurale landschap. Verschillende studies brengen data aan maar een synthese, in het bijzonder wat betreft de landelijke nederzettingen, schijnt vooralsnog te ontbreken⁶²⁰.

LANDELIJKE BEWONING UIT DE ROMEINSE TIJD IN VLAANDEREN

- Organisatorische aspecten: de ruimtelijke en periodische versnippering van het onderzoek en de gevolgen voor de wetenschappelijke kennis van de boerderijen in inheemse traditie

Enkele microregio's en deelaspecten niet te na gesproken, staat het onderzoek van landelijke 'inheems-Romeinse' bewoning (boerderijen, lokale centra,...) in Vlaanderen nog in zijn kinderschoenen wanneer we het vergelijken met de ons omringende landen. De geschiedenis van het onderzoek van dergelijke sites volgt weliswaar de trend gezet in onze buurlanden, de wijze waarop het concreet heeft vorm gekregen kan meer als versnipperd worden omschreven en dit zowel voor wat betreft het aantal opgravingen, hun omvang als de wetenschappelijke studie en interpretatie ervan. Het onderzoek dat in het Antwerpse werd gevoerd in de jaren 1970-1980 was zeker baanbrekend voor zijn tijd en de resultaten sloten goed aan bij wat er in de aangrenzende delen van Nederland op dat moment werd ontdekt. Dit onderzoek viel in de jaren 1990 van vorige eeuw echter terug en tot een internationaal teruggekoppelde wetenschappelijke synthese van het landelijk bewoningspatroon - in het bijzonder voor wat de boerderijen in inheemse traditie betreft - kon het niet komen. Wel werd een goed inzicht verkregen in de courante houtbouwtradities⁶²¹. Vanuit Nederland werden de Vlaamse resultaten wel meegenomen in synthetiserend onderzoek⁶²².

Hoewel in het decennium 1995-2005 in andere Vlaamse regio's zoals het zandgebied tussen Gent en Brugge een aanzienlijke vooruitgang werd geboekt in het aantal aangesneden sites, situeert de karakterisatie ervan, gezien vanuit een internationaal onderzoeksperspectief (supra), zich nog in een embryonaal stadium (infra). Zelfs het grootste wetenschappelijke regionale onderzoeksprogramma m.b.t. rurale bewoning ooit gevoerd in Vlaanderen⁶²³ leverde wel een grote hoeveelheid aan interessante informatie over materiële cultuur; grafritus en verspreiding van bewoning op, een goed inzicht in de nederzettingsstructuur zelf kon niet worden verkregen op basis van de enkele delen van nederzettingen en een tweetal volledige huisplattegronden. Nochtans kan men zeker uit de resultaten van veldprospectie⁶²⁴, luchtfotografie⁶²⁵ en uit de onderzoeksresultaten van de aangrenzende gebieden in de buurlanden afleiden dat de landelijke nederzettingen uit de late ijzertijd en de Romeinse tijd ook kwantitatief sterk aanwezig moeten zijn in het Vlaamse bodemarchief. Dit inzicht kon voor het eerst ook in Vlaanderen min of meer met cijfers op grote schaal worden geïndiceerd bij de aanleg van de aardgasleiding Zeebrugge-Raeren die Vlaanderen doorsneet in 1997-1998⁶²⁶.

⁶¹⁹ Hingley 2004; King 2004.

⁶²⁰ Lenz 1999a-b; Häffner & von Schnurbein 2000.

⁶²¹ De Boe 1988b.

⁶²² Slofstra 1991; Roymans 1996a.

⁶²³ Leie-Scheldegebied: Vermeulen 1992a.

⁶²⁴ Cfr. Vermeulen 1992a.

⁶²⁵ De Clercq & Semey 2005.

⁶²⁶ De Clercq *et al.*, 2005b.

nederzetting', op Vlaams niveau is de kennis echter geografisch en structureel gezien erg gefragmenteerd (infra). De oorzaken voor de slechte, of beter, de gefragmenteerde kennis van dit bewoningstype (en andere soorten sites uit verschillende periodes) zijn velerlei en zowel van externals internarcheologische aard. We menen er in willekeurige volgorde minstens vijf te kunnen opsommen:

Het zou ons te ver leiden om op elk van deze factoren individueel in te gaan. Feit is alleszins dat door de onder (2) aangegeven fragiliteit en lage sporendensiteit en door het basisgebrek aan onderzoek van deze fenomenen in het nabije verleden als gevolg van (4) en (5), deze boerderijen zoals onder (3) aangegeven steeds vaker dreigen te ontsnappen aan - cfr. (1) grootschalig vlakdekkend - onderzoek in beheersmatige context, of in het beste geval, maar deels zullen worden onderzocht. Dit kan leiden tot interpretatieve self-fulfilling prophecies en bijgevolg een vertekende beeldvorming over het verleden opwekken.

We hebben ervoor gekozen om in het verdere betoog de status quaestionis van de kennis van de inheems-Romeinse boerderijen per landschappelijk bepaalde deelregio te bieden. Op deze wijze kan niet alleen de historiografie, maar vooral ook de diversiteit van het landelijke inheemse bewoningspatroon, zoals we het momenteel uit de archeologie menen te kunnen reconstrueren, beter begrepen worden. De kern van het overzicht wordt gevormd door opgravingen waar een (gedeeltelijk) zicht kon worden verkregen op de structuur van de nederzettingen. De vele kleine waarnemingen van grachten, paalkuilen en waterputten die her en der verspreid over Vlaanderen aan het licht kwamen, werden niet in dit overzicht opgenomen, omdat niet kan uitgemaakt worden tot welke nederzettingvorm ze exact behoorden.

Het onderzoek van de landelijke bewoning uit de Romeinse tijd stak in Vlaanderen goed en wel van wal op de Antwerpse zandgronden. Enkele amateurs (waaruit later de AVRA zou groeien) en G. De Boe (NDO) konden tijdens de jaren 1960 en 1970 heel wat opgravingen verrichten, niet alleen in *vici*, maar

vierkant van Wijnegem, een sterk gelijkaardige opbouw en evolutie vertonen die aansluit met de patronen die ook op de Zuid-Nederlandse zandgronden werden vastgesteld. Sommige boerderijen (Ekeren-Het-Laar) lijken zich te ontwikkelen uit ijzertijderven; andere zijn - voor zover de opgegraven oppervlakte dat toelaat te stellen - recentere creaties. Alle kenmerken ze zich evenwel door een clustering van meerdere hoofdgebouwen, omgeven door bijgebouwen en waterputten. De sites lijken plaatsvast te zijn geweest voor meerdere generaties en hebben dus meerdere bouwfasen gekend. Qua huizen werden zowel de tweebeukige types Oss-Ussen (5A: vroeg-Romeins), het Alphen-Ekeren woonstalhuis, als een hybride vorm van beide types herkend. Potstallen zijn frequent gevonden en dateren voornamelijk uit de 2de en 3de eeuw.

Het Oost-Vlaamse zand- en kustgebied

Het archeologisch onderzoek op de Oost-Vlaamse zandgronden en van de boerderijen in inheemse traditie in het bijzonder is relatief intens geweest. Motors daarbij waren de activiteiten van verschillende opgravingsdiensten, initieel vooral het Seminarie voor Archeologie van de Gentse Universiteit, later Vakgroep Archeologie genoemd. Vanaf de jaren 1990 werden er ook door de Provincie en de intergemeentelijke diensten ADW en KLAD op verschillende locaties delen van Romeinse boerderijen onderzocht. Dit gebeurde meestal naar aanleiding van nood- of preventief archeologisch onderzoek en maar zelden uit wetenschappelijke vraagstelling.

Het onderzoek stak goed en wel van wal in de jaren 1960. Met de opgravingen van een urnenveld op de plaats Destelbergen-Eenbeekeinde vlakbij de Schelde kwamen steeds meer resten van een Romeinse nederzetting en begraafplaats aan het licht⁶⁵⁰. Deze site werd gedurende jaren systematisch onderzocht over meer dan 1ha, wat leidde tot enkele interimrapporten, maar helaas geen syntheserapport. Alhoewel er geen huisplattegronden werden gevonden, kon op basis van waterputten en een gepalissadeerde omgreppeling met poortgebouw wel vastgesteld worden dat het om een Romeinse landelijke nederzetting in houtbouw ging. De aard ervan stelde de opgravers blijkbaar voor interpretatieproblemen en deze site ging de literatuur in als de mogelijke *vicus Ganda*⁶⁵¹. Wellicht werd deze kwalificatie toegekend wegens een gebrek aan een regionaal referentiekader en meer bepaald omdat men toen totaal nog geen idee had van de aard en grote densiteit van de Romeinse landelijke bewoning. Ondertussen mag blijken dat op basis van de voorliggende gegevens deze nederzetting geen kenmerken vertoont van een *vicus* en de site werd in 1990 dan ook als typisch landelijke nederzetting omschreven⁶⁵². In dezelfde tijd werden er overigens nog op kleine schaal resten van vermoedelijke boerderijen in inheemse traditie aangesneden in Kruishoutem-Kerkakkers⁶⁵³, Aalter-Houtem⁶⁵⁴ en Huise-De Lozer⁶⁵⁵.

Met het zgn. Leie-Scheldeproject 'Archeologische inventaris en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek' werd door F. Vermeulen⁶⁵⁶ en de Universiteit Gent vanaf het midden van de jaren 1980 tot de vroege jaren 1990 voor het eerst een grootschalig wetenschappelijk onderzoeksproject gevoerd dat zich tot doel stelde een inzicht te krijgen in de romanisatie van een specifieke landschappelijk bepaalde regio in Vlaanderen. Daarbij werden, getrouw de principes van de zgn. Landesaufnahme volgend, meerdere onderzoekssporen zoals prospectie, collectiestudie en opgravingen gevolgd. Hoewel het aantal opgravingen evenals hun omvang beperkt mag genoemd worden, werd voor het eerst inzicht verkregen in de verspreiding, structuur en materiële cultuur van de landelijke bewoning op regionale schaal waarbij vooral de sterke doorleving van inheemse tradities, geduid als 'beperkte romanisatie', naar voren kwam, dit in contrast met de zuidelijke leemgronden.

⁶⁵⁰ Van Doorselaer 1963; Van Doorselaer & Thoen 1967b; De Laet 1969a-b, 1976b; De Laet *et al.* 1968, 1976, 1986.

⁶⁵¹ De Laet 1969a-b.

⁶⁵² Rogge *et al.* 1990, 67.

⁶⁵³ De Laet *et al.* 1982.

⁶⁵⁴ De Laet & Van Doorselaer 1964, 1976; De Laet *et al.* 1967.

⁶⁵⁵ Van Doorselaer 1966b; Van Doorselaer & Thoen 1967c; Thoen 1968b.

⁶⁵⁶ Vermeulen 1987/1988; Vermeulen 1992a.

Opgravingen te Asper⁶⁵⁷, Eke⁶⁵⁸ en Sint-Martens-Latem⁶⁵⁹ leverden telkens concentraties van palen en kuilen op, waarin (delen van) houten gebouwen werden herkend. Op de site van Asper sprong vooral de meervoudige omgreppeling en palissade van de nederzetting in het oog. In Eke werd een éénbeukig gebouw met standgreppel en ingang aan de korte zijde aangesneden, een zeer bijzonder type blijkbaar, want het werd sindsdien niet meer herkend in Vlaanderen. Op de site van Eke werden ook twee parallelle grachten gevonden. Ze oefenden een structurerende functie uit, want de gebouwsporen stonden er gelijnd tegenover en een hypothese als enclosure werd naar voren geschoven. Bij recent onderzoek aan de overzijde van de N60⁶⁶⁰ konden dezelfde grachten opnieuw worden aangesneden, maar nu bleek - door de lokale betere bewaring van karsporen - dat het een wegtracé betrof en geen omgrachting van de nederzetting. Ook in de recente campagne kwam een deel van een houten gebouw aan het licht dat zich naast de weg situeerde.

De opgravingspijler van het onderzoeksproject Leie-Schelde was echter vooral gefundeerd op het noodarcheologisch onderzoek op de bouwwerf voor Flanders Expo⁶⁶¹. Naast heel wat proto-historische en middeleeuwse sporen kwam er een onverhard Romeins wegtracé en naastliggende nederzetting en grafveld aan het licht. Alhoewel het onderzoek vaak in uiterst slechte omstandigheden moest worden gevoerd, werden parallel aan de weg toch een tweeschepig hoofdgebouw en éénschepig bijgebouw in Alphen-Ekeren traditie aangesneden. Ze vormden volgens de auteur de basis van de nederzetting die verder door de aanwezigheid van enkele waterputten en de vele paaltjes van onreconstrueerbare bijgebouwtjes gekenmerkt moet zijn geweest. Van enige omgreppeling van het erf werden geen sporen gevonden. Uit de datering van het aardewerk kon afgeleid worden dat de bewoning meerfasig moet geweest zijn en een periode tussen het midden van de eerste en het begin van de 3de eeuw heeft overspannen. Het Leie-Schelde onderzoek leverde tot slot vooral in Sint-Martens-Latem-Brakel⁶⁶², naast een deel van een boerderij in inheemse traditie met delen van woonhuizen, vooral duidelijke aanwijzingen op voor Laat-Romeinse, i.c. Germaanse occupatie onder de vorm van twee hutkommen en wat paalgaten.

In dezelfde tijd werden echter ook op andere locaties in Oost-Vlaanderen stukken van vermoedelijke boerenerven aangesneden, o.a. te Evergem-Spoorwegstraat⁶⁶³ en Vinderhoute-Molenbrug⁶⁶⁴. Deze laatste site is één van de weinige in zijn soort met duidelijke antecedenten uit de late ijzertijd. Van de structuur van de Romeinse nederzetting kwam echter weinig aan het licht. Het onderzoek dat te Evergem-Vierlinden⁶⁶⁵ werd gevoerd leverde de resten op van een meerfasig omgreppelde en gepalissadeerde landelijke nederzetting. De exacte aard van deze site kon niet bepaald worden. Verder kwamen nog de mogelijke restanten van boerenerven in inheemse traditie aan het licht in Oudenaarde-Donk⁶⁶⁶ en Elsegem-Kerkhove⁶⁶⁷.

In het overzichtsartikel 'Oost-Vlaanderen in de Romeinse tijd'⁶⁶⁸ werd een overzichtskaart geproduceerd die het onderzoek naar de landelijke bewoning tot op dan resumeerde. De kaart toont een duidelijke discrepantie tussen een dicht net van *villae* op de leemgronden en 'andere nederzettingsvormen' (bedoeld als boerderijen in inheemse traditie) op de noordelijke zandgronden (met inbegrip van het Waasland). Buiten de hoger geschetste opgravingsresultaten is dit beeld echter voornamelijk op basis van veldprospectie, toevalsvondsten of beperkte in situ waarnemingen

⁶⁵⁷ Vermeulen 1986a-b.

⁶⁵⁸ Rogge & Vermeulen 1983.

⁶⁵⁹ Vermeulen 1989.

⁶⁶⁰ De Clercq *et al.* 2000.

⁶⁶¹ Vermeulen 1983b, 1992a, 1993.

⁶⁶² Vermeulen 1989.

⁶⁶³ Bourgeois *et al.* 1989a.

⁶⁶⁴ Bourgeois *et al.* 1987; Vermeulen & Bourgeois 1988.

⁶⁶⁵ Deseyn *et al.* 1984.

⁶⁶⁶ Parent *et al.* 1986/1987.

⁶⁶⁷ Rogge 1975; Rogge *et al.* 1990.

⁶⁶⁸ Rogge *et al.* 1990, 56.

Volgend op het in voege treden van het decreet op het archeologische patrimonium (1992; 1994) werden door de provinciale dienst Monumentenzorg & Cultuurpatrimonium en enkele Waaslandse gemeenten stappen gezet om tot een meer gestructureerde opvolging van bouwwerken te leiden. Dit leidde tot de ontdekking van meerdere grotere delen van nederzettingen uit verschillende perioden. Met de aanleg van de aardgasleiding van Zeebrugge naar Raeren (1997-1998) en enkele aftakkingen werd voor het eerst een grote en systematisch gevolgde kijk op het archeologisch patrimonium van de provincie verkregen. Door de 20 m brede afgravingen over kilometers lang konden (soms grote) delen van boerderijen in inheemse traditie worden opgemerkt in Maldegem⁶⁷², Oostwinkel⁶⁷³, Zomergem⁶⁷⁴ en verder oostelijker bij de Schelde in Berlare⁶⁷⁵ en in Zele⁶⁷⁶. Op de laatste site werden overigens sporen aangetroffen van de aanwezigheid van Germaanse immigranten uit de (late) 3de eeuw⁶⁷⁷. Deze opgravingen leverden alle meerdere (delen van) houten boerderijgebouwen op en lieten soms toe om delen van het greppelsysteem te herkennen (bv. Zele). Ook op werven voor de bouw van collectoren van Aquafin werden delen van vermoedelijke boerderijen in inheemse traditie gevonden, al blijven hier de waarnemingen beperkt in breedte in vgl. met de aardgasleidingen⁶⁷⁸. In het kader van de opvolging van de aanleg van een sportterrein werd in Knesselare-Flabbaert⁶⁷⁹ een wegtracé en twee naastliggende houten gebouwen met kruisvormige palenzetting aangetroffen. Bij het preventief onderzoek voor de aanleg van de zgn. zuidelijke omleidingsweg te Zele werden boerderijen uit de vroege en late ijzertijd en de Romeinse tijd aangesneden⁶⁸⁰. Veel zicht op de structuur van de Romeinse nederzetting werd er niet verkregen. Met de bouw van woonverkavelingen en vooral van industrie- en KMO-terreinen werd vooral gedurende de laatste jaren heel wat ruimtelijke

680 De Clercq *et al.* 2003, 2005c.

In Aalter-Langevoorde kon tussen 1999 en 2001 door een gezamenlijke opgraving van de provincie en het IAP voor het eerst een goed inzicht worden verkregen in de evolutie en uitzicht van een boerderij in inheemse traditie⁶⁸⁹. Op een 3,5 ha groot areaal kwam onder andere een omgreppelde site uit de late ijzertijd aan het licht en een boerderij uit de vroeg- en midden-Romeinse tijd. Opvallend is dat hier duidelijk sprake is van topografische continuïteit in de bewoning. Immers, na de opgave van de enclosure uit de late ijzertijd net voor de Gallische oorlog, werd kort nadien omstreeks het begin van de jaartelling een vierkant areaal van ca. 150 bij 150m met een dubbel rectilineair grachtensysteem omgeven. Het centrale omgreppelde terrein bleef initieel leeg. Tussen de twee grachten werd aan de noordelijke zijde van de enclosure echter een toren of zware spieker opgericht en recht tegenover aan de zuidelijke zijde verrees een zware 9-postenspieker, later uitgebreid tot 12 posten. Vlakbij bevonden zich meerdere bijgebouwen en een Alphen-Ekeren huis. Uit de vondst van een depot van aardewerk en de 14C dateringen kan de bouw van dit complex in de Augusteïsch-Tiberische tijd worden gedateerd. De vele importvondsten en de voor de regio zeer uitzonderlijke egaal witte kalkbepleistering van de muren, geven aan dat de bewoners wellicht tot een vorm van lokale elite behoorden of minstens hun status materieel tot uitdrukking wensten te brengen. In het midden van de 1ste eeuw werd een nieuw Alphen-Ekerenhuis gebouwd en een waterput aangelegd in het midden van het omgrachtte areaal. In deze tijd werd ook tertiair veen ontgonnen. Het is niet duidelijk of de site bewoond was in de vroege 2de eeuw. Rond het midden van de 2de eeuw lijkt dat wel zo te zijn. Minstens één en wellicht twee huizen functioneerden toen op het areaal waarvan de vroeg-Romeinse enclosure niet meer in gebruik was. Uit de vondsten van grote platen leisteen gebruikt als dakbedekking en roodbeschilderde wandbepleistering mag misschien worden verondersteld dat de bewoners nog steeds een zekere status tot uitdrukking wensten te brengen. In de 3de eeuw lijkt de occupatie hier echter op te houden en te verschuiven naar het noordwesten. Daar werd een driebeukig gebouw, waterput en grachtensysteem aangetroffen. Naar vorm toe vertoont het complex in Aalter heel wat parallellen met Noord-Franse fermes indigènes, al sluiten de huistypes aan bij wat voor de Nederlandse en Antwerpse zandgronden werd gevonden (infra). Wanneer uiteindelijk in 2000 en 2003 een nieuw bilan verschijnt van tien jaar archeologisch onderzoek naar de Romeinse periode in Oost-Vlaanderen dan valt het vooral op dat er aanzienlijke kenniswinst te noteren viel voor wat betreft de

⁶⁸⁹ De Clercq 2000a; De Clercq & Mortier 2001, 2003; De Clercq *et al.* 2007a; De Clercq & Van Strydonck 2007.

vroeg- en midden-Romeinse boerderijen in inheemse traditie en de huisplattegronden in het bijzonder⁶⁹⁰.

Sinds 2005 werden er op meerdere plaatsen resten van inheemse-Romeinse boerenerven gevonden. In het kader van infrastructuurwerken werden delen van zo'n sites aangesneden in Knesselare⁶⁹¹, Kruikebeke-Hogenakkerhoek⁶⁹², Vrasene-Profruco⁶⁹³ en Zulte⁶⁹⁴. Op de site van Kruikebeke werd bovendien een gebouw met potstal gevonden. Daarnaast was vooral sprake van kenniswinst op de sites van Knesselare-Kouter en Evergem-Kluizendok. In Knesselare-Kouter⁶⁹⁵ werd een tweefasige boerderij met greppelsysteem en waterput aangetroffen. Twee Alphen-Ekeren huizen werden er vervangen door twee tweebeukige huizen met een buiten de korte zijde staande nokstaander. In deze tweede fase was de nederzetting gelegen langs een wegtracé en van een omgreppeling voorzien. Wat westelijker werd een enigmatische site aangesneden dat voorlopig als een inheemse versterking wordt omschreven. Het betreft een vierkant complex waarvan de begrenzing aan 3 zijden bekend is. Aan de zijde die naar de weg toe kijkt bestond het verdedigingssysteem uit een diepe standgreppel die in *claviculavorm* een smalle toegang maakt. Aan de andere zijdes werd een palissade aangebracht waarin aan de westelijke zijde twee zware poortgebouwen stonden. Het binnenplein bezat naast een trapeziumvormige spieker geen duidelijk herkenbare structuren. Op basis van het aardewerk en de 14C dateringen wordt deze site in de 3de eeuw gedateerd. Uit de verschillende mogelijke interpretaties - religieus complex, veekraal, versterking - werd voorlopig de laatste als werkhypothese weerhouden.

Tot slot dient zeker het grootschalige onderzoeksproject Kluizendok vermeld te worden⁶⁹⁶. De 170 ha grote uitbreidingszone voor de Gentse haven werd met proefsleuven afgetast en ca. 16 ha hiervan werden weerhouden voor vlakdekkend archeologisch onderzoek, verdeeld over twee onderzoekszones: Zandeken en R4-Hultjen. Het betreft een slecht gedraineerd zandgebied dat blijkbaar vooral in de Romeinse tijd (2de-3de eeuw) werd uitgekozen voor bewoning en in die zin mag men dan ook van een kolonisatie van een landschap spreken. Verspreid over het gebied werden 12 erven en 17 hoofdgebouwen aangetroffen, aangevuld met vele bijgebouwtjes en 21 waterputten. Een Romeinse weg lijkt de centrale as te vormen waarop de bewoning zich entte. Na het verlaten van het gebied trad een intense vernatting op. In tegenstelling tot de strakke erfstructuur van Aalter-Langevoorde tekende zich in Kluizen wel duidelijk een minder geordend geheel af, waarbij ook curvilineaire enclosures een rol speelden. Kenmerkend is wel dat de erfopbouw vrijwel steeds bestond uit een (soms hersteld) hoofdgebouw, één of meerdere bijgebouwen en een waterput. Enkele potstallen en uitlopen voor vee geven duidelijk aan dat veeteelt een belangrijke activiteit moet zijn geweest. Het onderzoek in Kluizendok heeft naast een grote wetenschappelijk belang meerdere methodologische consequenties in het herkennen en evalueren van Romeinse boerderijen in inheemse traditie (*supra*).

Het West-Vlaamse Zandgebied en de pleistocene kustrandzone

De zandige kustrandzone en het hinterland (driehoek Torhout-Tielt-Brugge) waarin naast zand ook ondiep tertiair voorkomt (bv. in de regio Aartrijke, Torhout of Oedelem) vormden vooral vanaf de late jaren 1980 en in de jaren 1990 het voorwerp van intensief archeologisch onderzoek, uitgevoerd door Y. Hollevoet (IAP) en B. Hillewaert (Stedelijke Archeologische Dienst Brugge), deze laatste voor wat betreft het groot-Brugse grondgebied. Fig. 1, de grafiek die de evolutie in ontdekte gebouwplattegronden uit boerderijen in inheemse traditie resumeert, maakt voor dit gebied zeer goed

⁶⁹⁰ De Clercq 2000a, 2003.

⁶⁹¹ Hoorne *et al.* 2006; Hoorne & Vanhee 2006.

⁶⁹² Van Vaerenbergh *et al.* 2007.

⁶⁹³ Jeroen Van Vaerenbergh, pers. meded.

⁶⁹⁴ Verbrugge *et al.* 2008.

⁶⁹⁵ De Clercq *et al.* 2006a-b, 2007b.

⁶⁹⁶ De Clercq *et al.* 2007c; Laloo *et al.* 2008.

Het kustrandgebied wordt doorkruist door belangrijke Romeinse wegen zoals de Zandstraat, de Zeeweg en mogelijk ook de Antwerpse Heirweg. Behoudens heel wat prospectie en werfcontroles werden op verschillende locaties ruimere delen van boerderijen en begraafplaatsen in inheemse traditie aangesneden, waarbij vooral de site van Brugge-Refuge (deelgem. Sint-Andries) nabij de Zandstraat belangrijke resultaten opleverde die de kennis van deze erven op Vlaams niveau aanzienlijk stoffeerde⁶⁹⁷. Deze meerfasige nederzetting valt op het eerste gezicht vooral op door zijn gestructureerde uitleg met rectilineaire enclosures die een centrale open plaats omgeven. Langsheen en tegen de omheiningsgrachten aan ontwikkelden zich zeven ruimtelijk onderscheiden 'bij-erven', telkens bestaande uit een hoofdgebouw en meestal een bijhorende waterput en spiekers. Vijf van deze clusters werden zeker tweemaal herbouwd op dezelfde plek. Alhoewel het geheel zeer uniform overkomt, is het verre van zeker dat alle clusters gelijktijdig functioneerden⁶⁹⁸. De nederzetting is wellicht ontstaan tijdens de vroege 1ste eeuw en lijkt tot in de 3de eeuw bewoond te zijn geweest. Er werden minstens 12 gebouwplattegronden ontdekt, waarvan er vier een potstal bezaten. De huizen behoren zowel tot het klassieke tweeschepige Alphen-Ekeren-type als de éénschepige kruisvormige configuraties en evoluties daarvan (infra: houtbouw). Deze nederzetting lag bovendien in een druk bewoond en ontgonnen landschap want vlakbij op de sites Kosterijstraat en Molendorp kwamen greppels, waterputten en een gebouw aan het licht die erop wijzen dat meerdere boerderijen in inheemse traditie in hetzelfde kleine gebied actief waren⁶⁹⁹. Het gebouw van de site Molendorp bestond eveneens uit een kruisvormige palenconfiguratie.

Meer in het binnenland gelegen werd bij de aanleg van een dienstweg voor de bouw van de nieuwe Sluis te Beernem een deel van een boerderij in inheemse traditie gevonden⁷⁰⁵. Naast grachten kwamen er vooral de resten van drie hoofdgebouwen -waarvan twee met potstal- en twee bijgebouwen aan het licht. Mogelijk betreft het een meerfasige site. Wat verderop in Oedelem werd uit de 14C dateringen en het aardewerk afkomstig van vierkante late ijzertijdmonumentjes, maar ook uit een dubbele rectilineaire enclosure, duidelijk dat de site ook nog in de vroeg-Romeinse tijd activiteit moet hebben gekend⁷⁰⁶. Naast een Romeins grafveldje⁷⁰⁷ en mogelijk wegtracé wijst de vondst van

⁷⁰⁷ Demeyre *et al.* 2005.

een greppelsysteem en een Romeinse 9-postenspieker tot slot op de aanwezigheid van een inheemse boerderij in Waardamme.

De zeepolders

Met de kennis van de aard van de landelijke bewoning in de zeepolders is het pover gesteld. Op geen enkele vindplaats konden tot op heden duidelijke bewoningssporen zoals huizen of erfbegrenzingsen worden onderzocht. Sinds de 18de eeuw en vroeger duiken nochtans bij graafwerken of prospecties frequent fraaie vondstensembles op, maar de aard van structuur waaruit ze tevoorschijn kwamen is vaak obscuur en een inzicht in de opbouw van de nederzettingsvorm waaruit ze stammen zo mogelijk nog vager. Thoen⁷⁰⁸ kon in zijn doctoraatsonderzoek heel wat vindplaatsen oplijsten (147), maar gaf zelf al aan⁷⁰⁹ dat ze meestal aan het licht kwamen bij veenwinning of prospectie. Veel inzicht in de aard van de sites was er dan ook niet, al lijken sterke vondstconcentraties in Wenduine en mogelijk Bredene⁷¹⁰ een bewoning type *vicus* of militair kamp te suggereren. Ook voor deze laatste sites is de in situ informatie echter al bij al schaars te noemen. Een uitzondering vormen complexen zoals Leffinge, Zeebrugge en Raversijde, waar op basis van in situ waarnemingen en opgravingen kon uitgemaakt worden dat zoutwinning (en *garum*productie?) een (seizonale) hoofdactiviteit moet zijn geweest (zie 7.2.2: zoutwinning).

Een factor die de kennisvergaring van de landelijke bewoning extra compliceert, is de geologische opbouw van het kustgebied. Vooral het trans- en regressiemodel⁷¹¹ vormde lang een dankbaar en uniform kader om o.a. verschillen in bewoningsdensiteit en de stand van onderzoek te verklaren, maar werd in het laatste decennium op basis van nieuw onderzoek verlaten⁷¹². Uit dit nieuw onderzoek resulteert een hypothese die de sedimentatie met marine afzettingen al van 4000-3000 cal BC laat aanvangen volgens een gradueel stijgend ritme, maar waar zowel in tijd als in ruimte variatie op kan zitten en waarin bv. ook de impact van stormvloedten voor het ontstaan van nieuwe landschappen een grote rol kan hebben gespeeld. Het resultaat moet een complex en dynamisch landschapstype geweest zijn, waarin zowel stukken met sterke invloed van zout water als andere onder invloed van zoet water elk hun eigen vegetatietype konden ontwikkelen en bijgevolg elk hun (on-)mogelijkheden creeerden voor bewoning en akkerbouw en veeteelt. Zonder meer moet dit een geschikt gebied voor schapenteelt geweest zijn. Rechthoekige grachtenpatronen onder meer in de regio Stalhille-Houtave⁷¹³ lijken wel te suggereren dat er sprake was van een vorm van systematische ontwatering van het gebied. De recente vondst van een 11 m breed dijklichaam te Raversijde, getraceerd over meerdere honderden meter, bevestigt dit idee⁷¹⁴. De dijk lijkt een getijdengeul gekanaliseerd te hebben en aan beide zijden kon een vegetatiehorizont worden opgemerkt die zich vormde na het aanleggen van de dijk. Ook Romeinse veenextractie werd in Raversijde vastgesteld⁷¹⁵. Dat sommige getijdengeulen bevaarbaar moeten zijn geweest, bewijst niet alleen onrechtstreeks de ligging van belangrijke sites zoals Oudenburg en Bredene, maar ook de bekende vondst van een boot te Brugge⁷¹⁶.

Door een combinatie van prospectie, werfopvolging en opgravingen in de jaren 1980 en 1990 ondernomen door Y. Hollevoet en B. Hillewaert kon de kennis van de verspreiding van de landelijke Romeinse aanwezigheid in het kustgebied drastisch worden uitgebreid, vooral in het Zeebrugse achterhavengebied. Niet alleen nam het aantal oppervlakteconcentraties toe, op meerdere plaatsen kwamen resten van zoutwinningsactiviteiten of Romeinse afvallagen op overdekte pleistocene donken

⁷⁰⁸ Thoen 1978a, 1987a.

⁷⁰⁹ Thoen 1978a, 65.

⁷¹⁰ Thoen 1988.

⁷¹¹ Baeteman 1987a-b-c; Mostaert 1987.

⁷¹² Schelvis & Eryvynck 1993; Denys & Baeteman 1995; Eryvynck *et al.* 1999, 2000a; Mostaert 2000, 2007; Baeteman 2007.

⁷¹³ Thoen & Hollevoet 2001.

⁷¹⁴ Pieters *et al.* 2006; Pieters 2008.

⁷¹⁵ Pieters 1993, 251-253; Van Strydonck 1995, 232-233; Eryvynck *et al.* 1999, 113.

⁷¹⁶ Marsden 1976.

aan het licht⁷¹⁷. In Plassendale kon bovendien een vindplaats worden onderzocht waar afvallagen onder schuine hellingen gedeponeerd werden⁷¹⁸. De interpretatie van dit complex blijft moeilijk, onder meer door het ontbreken van 'klassieke' in situ grondsporen zoals grachten en paalgaten. Het voorkomen van een menselijk skelet in anatomisch verband en van skeletdelen van meerdere andere individuen en een hoge concentratie mariene molusken werd zelfs aangegrepen om aan de vindplaats een rituele functie toe te kennen⁷¹⁹, maar ondertussen hebben de opgravers kunnen uitmaken dat de skeletresten uit de vroege middeleeuwen dateren en bijgevolg geen verband hebben met de oudere, Romeinse vindplaats⁷²⁰. Recent onderzoek uitgevoerd in 2008 door ADC in Serooskerke (Walcheren, NL)⁷²¹ bracht een vindplaats aan het licht waar behalve een meerfasig dijklichaam, ook een ophoging door middel van schuin hellende lagen en grote concentraties mariene schelpen werden aangetroffen. Op de top (net onder de moderne ploeglaag) lag een vuurplaats en het mogelijk restant van een plaggenhut. Naar analogie met andere Nederlandse vindplaatsen werd Serooskerke door T. Dijkstra (ADC) als een terp bestempeld. Het is mogelijk dat vindplaatsen van gelijkaardige omvang en met gelijkaardige kenmerken die inmiddels in de Vlaamse zeepolders aan het licht zijn gekomen met de vindplaats van Serooskerke verwant zijn. Op grond van hun technische uitvoering (gehele of gedeeltelijke aanleg op een kunstmatige verhoging) kan men ze dan inderdaad terp-achtig noemen. Maar dat betekent geenszins dat het in alle gevallen om permanent bewoonde nederzettingen zou gaan. Dergelijke sites kunnen ook gefunctioneerd hebben als seizoensgebonden nederzettingen, het resultaat van een onregelmatige reeks kortstondige bezoeken of de weerslag van éénmalige activiteiten zijn. Andere, aan het landschapstype aangepaste bewoningsvormen, laten mogelijk andere soorten of kleinere aantallen sporen achter in de bodem en vereisen duidelijk een adequaat of ander methodologisch referentiekader dan datgene opgedaan op de pleistocene gronden van het binnenland.

Het Limburgse lössgebied en de Maasvallei

Landelijke bewoning op de vruchtbare lössgronden van het centrale deel van de *civitas Tungrorum* en in de Maasvallei werd gedurende lange tijd vooral met de aanwezigheid van *villae* gelijkgesteld. Steeds meer indicaties wijzen er echter op dat er meer boerderijen in inheemse traditie in dit gebied aanwezig zijn dan eerst werd vermoed. Een eerste groep van dergelijke complexen dateert voornamelijk uit de 1ste eeuw en gaat de versterking van een *villadomein* vooraf. Een mooi voorbeeld hiervan is de nederzetting van Neerharen-Rekem⁷²². Dit complex bevatte een cluster van tien tweescheppige woonstalhoeven van het type Alphen-Ekeren die geschikt rondom een open plaats voorkwamen. Gelijktijdig waren deze gebouwen zeker niet allemaal, want rond het midden van de 1ste eeuw lijkt er maar 1 meer actief te zijn geweest, wel samen met drie bijgebouwen, waaronder een stal, een graanschuur en een hutkom. In de Flavische tijd werd dit complex door een *villa* in steen vervangen. In de laat-Romeinse tijd vestigt er zich een groep Germaanse immigranten.

Van hun aanwezigheid getuigen meerdere hutkommen en een houten langhuis. Gelijkaardige evoluties van boerderij in inheemse traditie naar *villa* mogen worden verondersteld op de sites van Val-Meer⁷²³, Rosmeer⁷²⁴, Broekom⁷²⁵, Piringen en Vechmaal⁷²⁶ en Smeermaas⁷²⁷.

⁷¹⁷ Hillewaert 1987, 2000b; Hillewaert & Hollevoet 1987a-b; Hollevoet 1988b, 1989; Eryvynck *et al.* 1999, 115; In 't Ven *et al.* 2005c-d; Els Patrouille en Yann Hollevoet. pers. meded.

⁷¹⁸ Holleyvoet 1999; Vanhoutte & Pieters 2003a-b; Vanhoutte 2005b; Vanhoutte & De Clercq 2006.

⁷¹⁹ Ervynck *et al.* 1999, 115.

⁷²⁰ Ervynck *et al.* 2003.

⁷²¹ De Clercq & Van Dierendonck 2008, 9-10.

⁷²² De Boe 1981c, 1982a, 1983d, 1984a, 1985f, 1986c, 1987a; De Boe *et al.* 1992, 488-496.

⁷²³ De Boe 1971d.

⁷²⁴ De Boe & Van Impe 1979.

⁷²⁵ Vanvinkenrove 1988.

⁷²⁶ Vanyinkenrove 1987, 1990b.

⁷²⁷ Pauwels & Creemers 2000; Pauwels *et al.* 2006.

De site van Veldwezelt lijkt een verschillende evolutie te hebben doorgemaakt⁷²⁸. Niet alleen uit de vroeg-Romeinse maar ook uit midden-Romeinse tijd werden er woonstalhuizen aangetroffen. Van een strakke ruimtelijke organisatie zoals op een *villa*-domein is geen sprake, maar opvallend is wel dat de gebouwen geschikt lagen rondom twee grote (drink)poelen en twee waterputten en dat het domein door een enclosure was omgeven. Eén huis was van een stenen kelder voorzien, een ander had een soort uitloop voor vee (trapeziumvormige enclosure) aan één korte zijde van het huis. Door de woonstalhuizen en de ruimtelijke organisatie van het complex lijkt het enerzijds aannemelijk dat de boerderij voornamelijk in de veeteelt actief is geweest. Anderzijds doet de vondst van ijzerslakken veronderstellen dat metallurgie (ijzer) ook een activiteit moet zijn geweest.

Resten van woonstalhoeven kwamen tot slot nog in het vroeg-Romeinse stedelijke Tongeren zelf aan het licht. Daar werden in het stalgedeelte van zo'n huis zelfs nog de pootafdrukken van runderen aangetroffen⁷²⁹. Verder dient nog een site vermeld in Sint-Huibrechts-Lille. De aard van de geregistreeerde sporen doet er de aanwezigheid veronderstellen van een boerderij in inheemse traditie, de interpretatie van de spoorconfiguraties als vreemdsoortige 'sleutelgatvormige' huizen⁷³⁰ is echter te verwerpen. In Kessenich⁷³¹ tot slot kwamen wellicht ook de resten van een boerderij in inheemse traditie aan het licht, door verbruining waren de sporen er echter grotendeels onzichtbaar geworden.

Met de ontdekking van boerderijen in inheemse traditie in een regio waar enkel *villae* werden verondersteld, wijzigt ook het bestaande idee van de landbouweconomie in dit gebied. De uiterst vruchtbare gronden, de *horrea* van Tongeren en op enkele *villadomeinen* en de nabijheid van een (militaire) afzetmarkt aan de Rijn lieten toe een monocultuur van cerealia te veronderstellen. Pastorale activiteiten werden er niet verwacht en er werd uitgegaan van het idee dat het vee van de noordelijke zandgronden werd aangevoerd. Met de vondst van de midden-Romeinse boerderijen met woonstalhoeven geschikt rondom een open plaats wordt dit beeld genuanceerd. Bovendien lijken ook andere (i.c. metallurgische) dan puur agrarische activiteiten de economie van de nederzettingen in inheemse traditie te hebben gekarakteriseerd.

Het Zuid-Vlaamse en Brabantse (zand-)leemgebied

De Romeinse boerderijen in inheemse traditie zijn (net als de rest van de Romeinse bewoning overigens) relatief onbekend op de Brabantse en Zuid-Vlaamse (zand) leemgronden. Wat Brabant betreft, doet een omgrachting en het vondstmateriaal de aanwezigheid van een elitair landelijke site of versterking veronderstellen in Wange-Damekot⁷³², woonhuizen en bijgebouwen ontbreken er evenwel. In Erps-Kwerps werd wel een deel van een vroeg-Romeinse boerderij met Alphen-Ekerenhuizen gevonden. Het erf ging een *villa* vooraf⁷³³. De houten gebouwen van Houtem-Vilvoorde⁷³⁴ behoren tot een landelijke nederzetting die in houtbouwtraditie bleef bestaan en bezit naast een tweebeukig Alphen-Ekerenhuus ook éénschepige bouwevoluties.

Op Zuidoost-Vlaamse leemgronden werden vooralsnog weinig eenduidige resten van boerderijen in inheemse traditie aangetroffen, al heeft dit wellicht te maken met het gebrek aan grootschalig onderzoek. Op de *villaterreinen* van Zegelsem-Brakel en Velzeke-Steenbeke kwamen wel grachten en paalgaten aan het licht die doen vermoeden dat een nederzetting in inheemse traditie de bouw van het *villadomein* voorafgaat⁷³⁵. Aan de rand van de *vicus* Velzeke kwamen de resten aan het licht van een baanpost met twee éénschepige houten gebouwen die qua bouwconcept sterk gelijkaardig zijn

⁷²⁸ Pauwels *et al.* 2003; Vanderhoeven *et al.* 2006; Vanderhoeven 2006; Wesemael 2006; Pauwels 2007.

⁷²⁹ Vanderhoeven *et al.* 1992, 1993a; Creemers & Vanderhoeven 2007.

⁷³⁰ Claassen 1998; Lesenne 1988b, 1990b.

⁷³¹ Creemers & Van Noppen 1999.

⁷³² Opsteyn & Lodewijkcx 1998, 2000.

⁷³³ Verbeeck 1994.

⁷³⁴ In 't Ven *et al.* 2005g.

⁷³⁵ Rogge *et al.* 1990, 62.

aan huizen uit boerderijen in inheemse traditie op de zandgronden noordelijker gelegen⁷³⁶. In Mere op de plaatsen Molenkouter⁷³⁷ en Jeruzalemstraat werden in beperkte opgraving mogelijk de resten van boerderijen in inheemse traditie aangesneden⁷³⁸. In Erembodegem werd zeer recent (2007-8) een deel van een boerderij in inheemse traditie aangesneden, waarin twee houten gebouwen en een waterput aan het licht kwamen⁷³⁹.

Voor wat betreft de Zuid-West-Vlaamse (zand)leemgronden zijn naast de beperkte opgravingen o.a. te Beveren-Leie⁷⁴⁰, Waregem en Sint-Eloois-Vijve⁷⁴¹ vooral de recente en ruimtelijk meer uitgestrekte structuren in Wielsbeke en in Menen nabij de Franse grens te vermelden. In Wielsbeke kwam een deel van boerderij in inheemse traditie aan het licht uit de vroeg-Romeinse tijd, o.a. met een hutkom⁷⁴². Het geheel wordt door een nederzetting uit de late ijzertijd voorafgegaan. Op het complex van 't Voske kwamen vooral greppels aan het licht, die wellicht tot een 1ste-eeuwse boerderij met enclosures behoren⁷⁴³. Op de site Kortewaagstraat kwam een meerfasig complex met enclosures aan het licht⁷⁴⁴. De opgravers menen er drie erven te kunnen herkennen, die zich door een clustering van palen en eventueel omgrachting langsheen een wegtracé aftekenen. Eén vierkant omgracht erf ('centraal erf') bevat volgens de auteurs de resten van een hoofd- en bijgebouw en een waterput. Beide sites vertonen, ondanks dat ze over een kleine oppervlakte werden onderzocht, een grote vormelijke verwantschap met nederzettingen aangesneden in Noord-Frankrijk. *Villadomeinen* zoals dat van Heestert tot slot kenden zoals in vele andere gevallen een houten voorloper⁷⁴⁵. In Heestert kwamen zo de resten aan het licht van een tweebeukig gebouw. De houtbouw fase uit de site van Kerkhove⁷⁴⁶ lijkt te bestaan uit meerdere gelijkaardige gebouwen die in de loop van de 2de eeuw versteend werden. Rest ons er nog op te wijzen dat grote delen van het Zuid-Vlaamse leem- en zandlemig gebied in grote mate terra incognita zijn voor wat betreft de kennis van landelijke bewoning uit de Romeinse tijd.

De rivieralluvia

De kennis van de Romeinse landelijke bewoning in de door holocene afzettingen bedekte rivieralluvia is uitermate beperkt. Enkele schaarse aanduidingen onder meer in en op de rand van het Durmealluvium te Hamme⁷⁴⁷ geven aan dat deze gebieden zeker een potentieel voor de aanwezigheid van landelijke bewoning bezitten.

⁷³⁶ Deschietter 2003.

⁷³⁷ Rogge 1993.

⁷³⁸ De Swaef 1988; De Swaef & Eryvynck 1989; Lesenne 1990b; Bourgeois *et al.* 1998.

⁷³⁹ Pers. meded. Bart Cherreté, Mieke Vandevijver, Frederik Wuyts en Wouter Demaeyer.

⁷⁴⁰ Rogge & Van Doorselaer 1976; Despriet 1984d-e-f.

⁷⁴¹ Despriet 1979b.

⁷⁴² Hoorne & De Clercq 2007.

⁷⁴³ Deschietter 1994.

⁷⁴⁴ Dhaeze & Verbrugge 2007a-b.

⁷⁴⁵ Janssens 1984a, 7-9; De Cock 1996, 81.

⁷⁴⁶ O.a. De Cock 1996.

⁷⁴⁷ Bauters *et al.* 1998b.

6.4.7 Begraving

Y. HOLLEVOET

HISTORIEK VAN HET ONDERZOEK

In vergelijking met de periode daarvoor is over het omgaan met de doden in de Romeinse tijd in Vlaanderen heel wat meer bekend. Hoewel al meer dan 40 jaar oud vormt het overzicht dat in 1967 door A. Van Doorselaer gepubliceerd werd nog steeds de basis voor de studie van de begrafenisrituelen in onze gewesten⁷⁴⁸. Samen met het enige jaren daarvoor uitgegeven systematisch repertorium van de Romeinse begraafplaatsen in Noord-Gallië⁷⁴⁹ vormde het pionierswerk van Van Doorselaer een mijlpaal voor onze kennis van hoe in die periode tegen de dood werd aangekeken in deze uithoek van het *Imperium*. De door hem gehanteerde terminologie en typologie van de verscheidene graftypen - hoewel niet gespaard van enige kritiek⁷⁵⁰ - zou immers de volgende decennia toonaangevend worden bij de bespreking van Gallo-Romeinse grafstructuren, niet enkel in Vlaanderen. Zeker wat de verschillende soorten crematiegraven betreft, zorgde de studie voor nieuwe inzichten, onder meer rond het fenomeen van de zgn. brandrestengraven dat tot dan toe nauwelijks in de verf was gezet⁷⁵¹.

Zoals elke inventaris was ook de door Van Doorselaer opgemaakte lijst van graven en begraafplaatsen vatbaar voor kritiek. Heel wat vondsten betroffen immers oude waarnemingen of meldingen in de literatuur die nauwelijks nog na te trekken waren. Bijzondere vondsten - zoals de talrijke, al dan niet vermeende *tumuli* - werden stevast opgenomen in de inventaris. Van de circa 300 voor Vlaanderen opgemaakte nota's had zowat de helft betrekking op dergelijke complexen. Heel wat minder tot de verbeelding sprekende contexten zoals een aantal vondsten uit de Belgische kustvlakte werden dan weer niet weerhouden; het betrof nochtans vondsten waarvan later zou blijken dat ze met een aan de zekerheid grenzende waarschijnlijkheid afkomstig waren uit grafcomplexen⁷⁵². Daarenboven was toen het aantal systematisch (dat is op een wetenschappelijke verantwoorde manier) onderzochte grafcontexten in onze gewesten relatief beperkt, waardoor voor heel wat gevallen nauwelijks info beschikbaar was over de gehanteerde rituelen en zelden kon uitgemaakt worden in welke mate het waargenomen en/of geregistreerde ook daadwerkelijk representatief was voor het geheel. Het ontbrak tenslotte aan een meer holistische aanpak, waarbij het fenomeen van het begrafenisritueel werd geplaatst in de denkwereld van de mensen die toen deze uithoek van het *Imperium* bevolkten. Er werd te zeer nadruk gelegd op wat aan de bodem was toevertrouwd (het graf) en onvoldoende rekening gehouden met de handelingen vóór, tijdens en na de eigenlijke ter aarde bestelling die integraal deel uitmaakten van het begrafenisritueel.

Amper twee jaar na het verschijnen van het *opus magnum* van Van Doorselaer publiceerde P. Ucko een bijdrage over het belang om bij de studie van grafcontexten ook oog te hebben voor de etnografische parallellen⁷⁵³. Dit had nauwelijks invloed op de studie van de begrafenisrituelen in het *Imperium Romanum*. In 1971 verscheen een overzichtswerk betreffende het begrafenisritueel bij de Romeinen, een studie die de ambitie had het probleem te benaderen van Rome tot Pompeii en van *Britannia* tot Jeruzalem⁷⁵⁴. Hierin werd evenwel nagenoeg uitsluitend de nadruk gelegd op de monumentale aspecten, zowel bovengronds als ondergronds (grafkelders); uit onze gebieden kwamen uitsluitend de *tumuli* aan bod. Iets meer toepasselijk voor onze gewesten was het congres dat in 1974 plaatsvond aan het 'Institute of Archaeology' te London en waarvan de resultaten op relatief korte tijd

⁷⁴⁸ Van Doorselaer 1967.

⁷⁴⁹ Van Doorselaer 1964.

⁷⁵⁰ Nierhaus 1969.

⁷⁵¹ Van Doorselaer 1969.

⁷⁵² Thoen 1978a, 79.

⁷⁵³ Ucko 1969.

⁷⁵⁴ Toynbee 1971.

vormde van enig osteologisch onderzoek, vaak door steeds dezelfde man, P. Janssens⁷⁶⁹. Nochtans publiceerde J. Wahl al in 1982 een vrij omstandig overzicht met betrekking tot de mogelijkheden van fysisch antropologisch onderzoek van verbrand bot uit brandgraven⁷⁷⁰.

GRAVEN IN HET LANDSCHAP

Doorgaans mag gezegd worden dat in de Romeinse tijd de doden werden bijgezet op specifiek daarvoor voorziene plaatsen, de necropolen. Volgens de wet moesten deze begraafplaatsen gelegen zijn buiten de nederzetting en een duidelijke begrenzing vertonen met muren of grachten. Dit had alles te maken met de angst voor de zielen van de overledenen. Het kon hierbij gaan om vaste plaatsen in het landschap met enkele tot verscheidene duizenden bijzettingen, vooral crematies maar ook in mindere mate - en vooral in de laat-Romeinse tijd - inhumaties.

De jongste jaren is evenwel - door de schaalvergroting van het onderzoek - vastgesteld dat sommige doden ook schijnbaar volkomen geïsoleerd in het landschap werden bijgezet. Als voorbeeld vermelden we hier een aantal die bij verschillende vlakdekkende opgravingen aan het licht zijn gekomen, zoals langs de Reepstraat te Sint-Gillis-Waas⁷⁷¹. Ook te Gullegem Moorsele (gemeente Wevelgem) lagen een tiental brandrestengraven geïsoleerd of in kleine clusters zeer ver uiteen zonder dat duidelijke nederzettingssporen in kaart werden gebracht⁷⁷². Bij toevalsvondsten gedaan bij werken is het niet altijd mogelijk te achterhalen in welke mate een aangesneden graf daadwerkelijk geïsoleerd voorkomt dan wel deel uitmaakt van een groter geheel. Het brandrestengraf dat te Moerkerke (gemeente Damme) werd aangesneden in het tracé van een aardgasleiding kan aansluiten bij een groter geheel, gelegen buiten het tracé⁷⁷³. Vergelijkbare situaties met schijnbaar geïsoleerde brandgraven zijn onder meer bekend uit Maldegem - Burkel⁷⁷⁴, Oudenaarde Welden⁷⁷⁵, Vrasene - Schuilhoek (gem. Beveren)⁷⁷⁶, Merelbeke⁷⁷⁷, Zomergem⁷⁷⁸ of nabij de Bakvoordebeek te Torhout⁷⁷⁹.

Daarenboven kunnen soms ook enkele graven samen worden aangetroffen zonder enige associatie met wat dan ook voor bewoning zoals onder meer te Aalter⁷⁸⁰ of te Astene (gem. Deinze)⁷⁸¹. Bij dergelijke graven wordt dan wel eens gesproken over zgn. veldgraven⁷⁸² maar enkel in die gevallen waarbij aangrenzende uitgestrekte gebieden vlakdekkend zijn onderzocht, kan het gebruik van deze term overwogen worden. Anders is het gesteld wanneer de onderzochte oppervlaktes waarin de grafstructuren voorkomen, beperkt bleven tot zoek sleuven of wegtracés zoals te Melle - 't Lammeke⁷⁸³ of te Zomergem - Mispelare⁷⁸⁴.

Of een aantal schijnbaar geïsoleerd aangetroffen Romeinse graven in de historische stadskernen deel uitmaakten van grotere gehelen valt moeilijk te achterhalen. We denken hier onder meer aan het graf dat in de Antwerpse stadskern aan het licht kwam bij de opgraving van het grafveld van het augustijnse

⁷⁶⁹ Voor een situering van zijn oeuvre verwijzen we de lezer naar de bevindingen van Marit Van den Bruaene in Ervynck & Lentacker 2008.

⁷⁷⁰ Wahl 1982.

⁷⁷¹ Vermeulen & Bourgeois 2000; Hollevoet & Van Roeyen 1995, 427.

⁷⁷² Eggermont *et al.* 2006, 8-9.

⁷⁷³ In 't Ven & Hollevoet 2005b.

⁷⁷⁴ Crombé *et al.* 2005, 105.

⁷⁷⁵ Bauters *et al.* 1997b.

⁷⁷⁶ Van Roeyen & Van Hove 1995, 449.

⁷⁷⁷ De Clercq 2001b.

⁷⁷⁸ Crombé 1997b.

⁷⁷⁹ Ongepubliceerd, info Yann Hollevoet.

⁷⁸⁰ Hoorne *et al.* 2006.

⁷⁸¹ Thoen & De Vos 1980; Bauters *et al.* 1999.

⁷⁸² De Clercq 2000b, 42.

783 De Clercq 2001c.

⁷⁸⁴ Cheretté *et al.* 2006.

Van veel van deze vindplaatsen is daarenboven *überhaupt* niet bekend met wat voor type nederzetting ze in verband te brengen zijn. Gaat het om de graven van een *Einzelhof*, een kleine dorpsgemeenschap of een *vicus*, een grotere agglomeratie? Schijnbaar geïsoleerde graven met een duidelijk rijke grafinhoud worden in de leemstreek niet zelden geassocieerd met *tumuli*, waarvan dan weer wordt aangenomen dat ze verband houden met de *villae*⁷⁹⁰.

Te Oudenburg was het 2de/3de-eeuwse grafveld, dat in het begin van de jaren 1990 onderzocht werd, gelegen ten zuiden van de bewoningskern⁷⁹⁵. Eenzelfde vaststelling kan gedaan worden bij de Romeinse site van Destelbergen - Eenbeekeinde, waar beide elementen van elkaar gescheiden waren door een microdepressie⁷⁹⁶. Bij de landelijke nederzetting van de Refuge te Sint-Andries (gem. Brugge) bevond een kleine concentratie graven zich in de zuidoostelijke periferie van het nederzettingsareal⁷⁹⁷. Te Waasmunster - Pontrave werd bij de onderzochte delen van de *vicus* tenslotte vastgesteld dat grafveld en nederzetting gelegen waren langs beide zijden van een aarden wegtracé; de bewoning ten westen, de begravingen ten oosten ervan⁷⁹⁸. Het in het begin van deze eeuw onderzochte grafveld van de *vicus* van Tienen situeerde zich ten zuidoosten van de kern ervan. Erbij aansluitend was een uitgestrekte zone met heel wat complexen die afwijken van wat doorgaans

⁷⁹⁸ Van Hove 1996, 69.

in een gewone nederzetting wordt aangetroffen; een *mithraum*⁷⁹⁹, een zone met duidelijk rituele deposities en een min of meer vierkante omgrachte zone⁸⁰⁰.

Zeker is dat sommige grafvelden zeer uitgestrekt waren. Best gekend zijn uiteraard de Tongerse voorbeelden die zich buiten de stadsmuren bevonden, langs de grote invalswegen en meerdere tientallen hectaren groot waren; hiervan is enkel de zuidwestelijke necropool op enige systematische wijze en op relatief grote schaal in het verleden onderzocht⁸⁰¹, terwijl recenter onderzoek in deze sector een welkome aanvulling vormt voor onze kennis van deze Tongerse begraafplaats⁸⁰². Het noordoostelijke grafveld werd in het verleden grotendeels overbouwd; maar sporadisch levert deze necropool bij nieuwbouwwerken nog informatie op, zoals bijvoorbeeld een rijk, laat-Romeinse inhumatiegraf dat in 2002 in de Darenbergstraat werd aangetroffen⁸⁰³ of het iets grootschaliger onderzoek aan de Jaminéstraat waar mogelijk Christenen begraven waren⁸⁰⁴. Het onderzochte deel van een grafveld van de *vicus* Tienen strekte zich uit over meer dan 3 ha; het was van de nederzettingszone gescheiden door een dubbele gracht en langs de zuidzijde fungeerde een weg geflankeerd door drainagegreppels als begrenzing⁸⁰⁵. Ook te Oudenburg bedroeg de totale oppervlakte van het onderzochte deel van het 2de/3de-eeuwse grafveld verscheidene hectaren⁸⁰⁶. Zelfs voor meer landelijke nederzettingen zijn dergelijke afmetingen niet onbekend. Aan Eenbeekeinde te Destelbergen werden graven aangetroffen over een zone van 100 bij 265 m, aan beide zijden van een aarden weg, begrensd door ondiepe greppels⁸⁰⁷. Op het vroegere vliegveld van Sint-Denijs-Westrem (gemeente Gent) ten slotte strekte de grootste concentratie graven zich uit over een oppervlak van circa 1 ha, maar er werden nog graven aangetroffen op verscheidene honderden meter ten noordoosten van de kernzone; deze zone was kennelijk niet afgescheiden door een gracht en bevond zich langs een toegangsweg ten westen van de onderzochte nederzettingssporen⁸⁰⁸.

Indien verder afgelegen van de bewoning kunnen grafveldjes en schijnbaar volkomen geïsoleerd voorkomende graven gerekend worden tot de zgn. off site-fenomenen. Dit is onder meer het geval bij het recente onderzoek te Menen, waar de graven nogal verspreid werden aangetroffen rond de nederzittingsstructuren, soms in kleine concentraties van enkele graven, elders dan weer geïsoleerd tussen de percelering⁸⁰⁹. Ook te Evergem-Kluizendok liggen de graven tussen de verschillende bewoningskernen in, soms langs een aarden weg⁸¹⁰. *Tumuli* van hun kant bevonden zich doorgaans in de directe omgeving van belangrijke verkeersassen⁸¹¹.

Niet onbekend zijn Romeinse grafveldjes gelegen vlakbij oudere monumentale structuren, zoals grafheuvels of andere monumenten uit brons- en/of ijzertijd. Te Ursel - Rozestraat (gem. Knesselare) zijn in de directe omgeving van verschillende monumentale constructies uit de metaaltijden een 70-tal brandgraven ontdekt uit de 1ste eeuw v.Chr. en de 1ste eeuw n.Chr.: de oudste waren eenvoudige kleine kuiltjes met brandstapelresten en grafritten terwijl de grotere kuilen sporen van nissen vertoonden waarin de grafritten waren bijgezet⁸¹². De brandgraven vertonen geen sporen van enige monumentale inrichting, wat daarentegen wel het geval is voor het vroege grafveldje van Wijsdalen - Plokkroon (gem. Meeuwen-Gruitrode) in Limburg. Daar was het oudste spoor blijkbaar een grote

⁷⁹⁹ Martens 2004a-b.

⁸⁰⁰ Martens *et al.* 2002b.

⁸⁰¹ Vanvinckenrove 1963, 1984.

⁸⁰² Vanderhoeven & Vynckier 2003a; Vynckier & Vanderhoeven 1999.

⁸⁰³ Vanderhoeven & Vynckier 2003a, 2006k.

⁸⁰⁴ Vanvinckenroye 1983; Vanderhoeven *et al.* 1999b.

⁸⁰⁵ Info Marleen Martens, ongepubliceerd.

⁸⁰⁶ Hollevoet 1994, 207-208.

⁸⁰⁷ De Vos 2004, 18.

⁸⁰⁸ Vermeulen 1993, 248-249 en fig. 5.

⁸⁰⁹ Dhaeze & Verbrugge 2007a, 93-94.

⁸¹⁰ Laloo *et al.* 2008, 82.

⁸¹¹ Amand 1985. 12.

⁸¹² Bourgeois *et al.* 1989b; Vermeulen & Bourgeois 2000.

Groepjes vroeg-Romeinse grafmonumentjes kwamen aan het licht in de Antwerpse Kempen. We kennen ze uit tenminste twee Poppelse vindplaatsen, onderzocht bij ruilverkavelingswerken. Een eerste grafveldje, dat van Weelde - Schootseweg, omvatte een 32-tal monumenten - zowel hoekig als

⁸²⁶ Hollevoet 1994. 210.

Meer westelijk komen grafmonumentjes niet voor in clusters. De grafvelden leveren er telkens wel enkele op, maar het gros der graven vertoont geen sporen van enige monumentaliteit. Opmerkelijk is dat de meeste aangetroffen zijn in het noordelijk gedeelte van de *civitas Menapiorum*; in het Leie-Schelde gebied ontbreken ze vooralsnog. Problematisch is wel dat het herkennen van dergelijke randstructuren geen evidentie is bij toevalsvondsten of wanneer maar beperkte oppervlaktes onderzocht werden. Dat verklaart misschien waarom ze enerzijds vooralsnog meer zuidwaarts of in de *civitas Nerviorum* niet als dusdanig zijn herkend. Anderzijds moet wel opgemerkt worden dat ze ook ontbreken in die gevallen waar relatief grote oppervlakken min of meer vlakdekkend zijn onderzocht; we denken hier in de eerste plaats aan de uitgestrekte grafvelden van Sint-Denijs-Westrem (gemeente Gent) en Destelbergen, terwijl op deze laatste locatie het fenomeen wel bekend is voor het urnenveld uit de late bronstijd/vroege ijzertijd⁸²⁹. Te Eke (gemeente Nazareth) is nabij de Biestebeek wel de aanzet van een mogelijk vroeg- of zelfs pre-Romeins vierhoekige grafmonument aangesneden: de structuur lag voor een groot deel buiten het onderzochte areaal, maar in de grachtvulling werden, behoudens een weinig handgevormd aardewerk, ook enkele verbrande botfragmentjes aangetroffen⁸³⁰.

In tegenstelling tot sommige Nederlandse voorbeelden, waar hele grafvelden grotendeels bestaan uit graven met monumentale grafstructuren, zoals bijvoorbeeld Nijmegen-Haartert⁸³⁵ of Tiel Passewaaij⁸³⁶, komt het fenomeen van de randstructuren in onze gewesten relatief weinig voor. Met uitzondering van de al aangehaalde voorbeelden uit de Antwerpse Kempen gaat het steeds om maximaal enkele exemplaren per grafveld. Al dan niet regelmatige vierhoekige configuraties (vierkanten zowel als rechthoeken) zijn bekend uit Oudenburg⁸³⁷, Jabbeke⁸³⁸, verschillende sites langs

⁸³⁸ Ongepubliceerd, info Bieke Hillewaert.

Het onderzoek dat W. Vanvinckenroye over de zuidwestelijke begraafplaats van Tongeren publiceerde, laat toe enig inzicht te verwerven in een aantal opmerkelijke structuren binnen een meer complex grafveld⁸⁵¹. Het oudste deel van het grafveld werd begrensd door een kiezelpad en omheiningsstructuren met mogelijke sporen van een uitgewerkte poortconstructie. Later zou deze grens worden opgeheven en zouden ook de terreinen tussen het kiezelpad en de weg naar Bavay worden ingenomen, een zone waar daarvóór gebouwtjes - mogelijke van een *statio* - hadden gestaan. In deze latere uitbreiding valt de aanwezigheid op van een hoekige greppelconfiguratie die de opgraver als de restanten van een bloemperk identificeert. Verscheidene graven zijn voorzien van randstructuren, een fenomeen dat vooral in meer landelijke contexten bekend is; ze zijn zowel rond als vierhoekig. In één geval lijkt er sprake geweest te zijn van een grafheuvel zonder duidelijke randstructuur; onder het heuvellichaam waren zowel de resten van het eigenlijke graf als van de brandstapel bewaard. Een dergelijk ensemble is dan ook best vergelijkbaar met de monumentale

⁸⁵¹ Vanvinckroye 1984.

Ook voor de zuidwestelijke necropool van de *vicus* van Tienen hebben de vlakdekkende opgravingen belangrijke nieuwe informatie opgeleverd met betrekking tot de algemene inrichting en de interne structuur van een Romeins grafveld; de publicatie van deze belangrijke vindplaats wordt dan ook met spanning verwacht.

De *tumuli* vormen de meest monumentale uitingen van het Romeinse begrafenisritueel in Vlaanderen. Men treft ze meestal aan op de lemige bodems van Limburg en Brabant maar ook in het zuiden van Oost-Vlaanderen zijn enkele schaarse voorbeelden bekend. Ze zijn al lang het onderwerp geweest van studie en het overgrote deel is dan ook onderzocht toen in de regio nog geen sprake was van enige systematische registratie van vondsten en bevindingen. Zeker bij de oudere opgravingen werd vaak vooral aandacht besteed aan de eigenlijke grafkelder en minder of helemaal niet aan de soms complexe handelingen die met de bijzetting ervan gepaard waren gegaan. Het eerste *tumulus*graf dat in Vlaanderen het onderwerp vormde van een min of meer systematisch onderzoek is dat van Tienen in 1951⁸⁵². Kort daarna werd vlak over de grens met Nederland, in het Noord-Brabantse Esch een aantal opmerkelijke *tumulus*graven onderzocht⁸⁵³. In 1956 werd alle kennis omtrent de *tumuli* in onze gewesten gebundeld in het doctoraat van M. Amand. Daarna concentreerde het onderzoek in Vlaanderen zich vooral op de opgraving, door G.V. Lux, van een aantal minder goed bewaarde exemplaren in Limburg; de 'Platte Tomme' te Eben-Emael/Kanne (gemeente Bassenge/Riemst) onderzocht in 1967-1968⁸⁵⁴, de *tumulus* met bijhorend grafveldje te Gors-Opleeuw (gemeente Borgloon) opgegraven in 1968⁸⁵⁵, het Tomveld te Berlingen (gemeente Wellen) onderzocht in 1968-1970⁸⁵⁶, de *tumulus* te Helshoven-Hoepertingen (gemeente Borgloon)⁸⁵⁷ en de *tumulus* van Niel-bij Sint-Truiden (gemeente Gingelom)⁸⁵⁸. Daarnaast had M. Rogge het materiaal uit de Oost-Vlaamse *tumuli* van Calmont (gemeente Kluisbergen) terug onder handen genomen⁸⁵⁹. Nog in 1977 werden te Overhespen (gemeente Linter), op het Tomveld, de restanten van drie afgevlakte *tumuli* gelokaliseerd door luchtfotografische prospecties; bij de opgravingen van het KMKG bleek dat ze wellicht al in de Merovingische periode grotendeels geplunderd werden⁸⁶⁰. In 1985 ten slotte werd door het Gallo-Romeins museum van Tongeren het onderzoek uitgevoerd van de *tumulus* van Gutschoven (gemeente Heers)⁸⁶¹.

De verschillende nieuwe opgravingen werden in een ruimere context geplaatst in een licentieverhandeling aan de Universiteit van Leuven⁸⁶² en kwamen ook aan bod in een kleine tentoonstelling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum van Tongeren in 1989; dit ging gepaard met een overzichtspublicatie over de *tumuli* van de *civitas Tungrorum*⁸⁶³. De jongste jaren heeft vooral de vondst van een mogelijk *tumulus*graf aan de zuidwestelijke rand van de *vicus* van Tienen de nodige aandacht getrokken (cfr. infra) terwijl ook de nominatie in 2007 van het herwaardingsproject voor de monumentale *tumuli* van Grimde bij Tienen in de Monumentenstrijd eveneens voor heel wat belangstelling zorgde. De algemene problematiek van beheer en behoud van de *tumuli* in Vlaanderen

⁸⁶³ Amand & Nouwen 1989.

Heel wat *tumuli* zijn in de loop der tijden geëgaliseerd. Vaak gebeurde dit niet grondig en bleef een lichte verhevenheid zichtbaar in het landschap. In andere gevallen verdween evenwel elk spoor van de oorspronkelijke ophoging. Van dergelijke genivelleerde grafensembles kan dan nooit met absolute zekerheid gezegd worden dat het om *tumuli* ging. Dan spelen vaak andere criteria mee, zoals bijvoorbeeld de rijkdom van de grafcontext. Van een aantal zeer rijke grafensembles is gesuggereerd dat ze wel eens verband zouden kunnen houden met geëgaliseerde *tumuli*. Dit was onder meer het geval voor een blijkbaar geïsoleerd grafcomplex met rijke grafgiften uit Rosmeer (gemeente Bilzen)⁸⁷³ en een andere rijke grafinsubstansie met urnengraf aangetroffen te Grobbendonk⁸⁷⁴. Later zou blijken dat deze laatste vondst echter geen geïsoleerd vondstcomplex betrof maar wel degelijk deel uitmaakte van een klein grafveldje⁸⁷⁵. Ook een rijk graf met houten grafkamer te Gors-Opleeuw (gemeente

875 Janssens 1966b.

Het meest recent en het best onderzochte *tumulus*graf in Vlaanderen is dat aangetroffen in het grafveld van het Grijpenveld te Tienen⁸⁸¹. De opgraving gebeurde conform de recentste onderzoekstechnieken en leverde belangrijke aanvullende informatie op inzake de rituelen die konden plaatsvinden bij dergelijke ceremonies. Nochtans blonk het graf zelf - een grote houten grafkamer - niet echt uit door een rijkdom aan vondsten; een glazen flesje, 2 munten, een bronzen mantelspeld en een terracottabeeldje van Dionysus. Belangwekkend waren veeleer de restanten aangetroffen in de grafkuil op het deksel van de grafkamer; daar lagen de resten van een vrouw, een paard, tenminste 3 honden en tientallen hondenfoetussen samen met een aantal kleinoden in metaal of glas en verscheidene recipiënten in glas en aardewerk. Verder had men bij de verdere opvulling van de grafkuil heel wat brandstapelresten, onverbrand materiaal en een aantal kwartsietblokken aangewend.

De crematie was veruit het meest voorkomende begrafenisritueel in onze gewesten tijdens het grootste deel van de Romeinse tijd. Waar men vroeger uitsluitend oog had voor het uiteindelijke resultaat van de crematie - de eigenlijke resten die in de bodem waren terechtgekomen - is men de jongste jaren ook meer en meer aandacht gaan schenken aan het geheel van het begrafenisritueel in al zijn aspecten: de lijkverbranding, wat er aan voorafging (de opbaring van de dode), wat tijdens de teraardebestelling plaatsvond (het dodenmaal) of wat na de effectieve begraving nog kon gebeuren ter nagedachtenis van de overledene.

In het verleden was het bij gebrek aan duidelijke typologieën niet altijd eenvoudig te achterhalen wat er precies schuilde achter het begrip brandgraf of incineratiegraf. Dat geldt onder meer voor heel wat oude vondsten uit de inventaris van Van Doorselaer⁸⁸⁶ maar ook na het verschijnen van de synthese⁸⁸⁷ was het blijkbaar niet altijd even vanzelfsprekend de aangesneden sporen bij een bepaald type thuis te brengen. Zo is onduidelijk wat Viérin bijvoorbeeld bedoelde met een aantal brandgraven, crematiegraven of incineratiegraven - waaronder verscheidene gedateerd in de ijzertijd op basis van een gebrek aan vondsten - aangetroffen te Avelgem, Bavikhove (gemeente Harelbeke), Bissegem (gemeente Kortrijk), Deerlijk, Gullegem (gemeente Wevelgem), Harelbeke, Izegem, Kortrijk, Marke

⁸⁸⁷ Van Doorselaer 1967.

Verder zijn vooral voorbeelden van *ustrina* bekend uit Tongeren; nauwkeurig onderzoek van een Tongerse brandstapel toonde aan dat de laatste dode op een lijkbaar - bestaande uit twee lange

⁹⁰³ De Laet *et al.*, 1955a, 102-103.

evenwijdige stijlen en minstens vier dwarshouten - op de brandstapel was geplaatst⁹⁰⁴. *Ustrina* in meer rurale contexten zouden zijn aangetroffen in Opglabbeek⁹⁰⁵ en Overpelt⁹⁰⁶. Wel kunnen soms vragen gesteld worden bij bepaalde identificaties. Volgens M. Rogge zouden de structuren aangetroffen te Overpelt veeleer te interpreteren zijn als grote kuilen met brandstapelresten zoals ook bekend uit Velzeke (gemeente Zottegem) en Destelbergen (cfr. infra); de brandsporen zouden immers niet meer in situ liggen⁹⁰⁷. De mogelijke *ustrina* van Ophoven⁹⁰⁸ lijken dan weer veel weg te hebben van structuren aangewend voor de productie van houtskool; ook bij dergelijke structuren komen brandsporen in situ en dikke houtskoolpakketten voor en een mooi voorbeeld uit de 10de-11de eeuw werd aangetroffen in Sint-Gillis-Waas op amper twintig meter van een ontegensprekelijk Romeins brandrestengraf⁹⁰⁹. Ook bij het grootschalig onderzoek aan het Kluizendok te Evergem zijn naast Romeinse brandrestengraven dergelijke houtskoolrijke structuren met brandsporen in situ aangetroffen⁹¹⁰.

De *ustrina* mogen niet verward worden met de zgn. rituele haarden die op enkele grote begraafplaatsen zijn aangetroffen en ook niet onbekend zijn bij sommige *tumulus*graven. Het gaat doorgaans om kleinere structuren waar ook sprake is van brandsporen in situ. In de zuidwestelijke begraafplaats van Tongeren zijn verschillende structuren als dusdanig geïdentificeerd, onder meer in de directe nabijheid van een mogelijke grafheuvel⁹¹¹. Elke haard bestond uit een kuil met brandsporen in situ, een dikke laag houtskool waartussen halfverbrande dierenbeenderen lagen en twee paalsporen die geïnterpreteerd werden als staanders voor een metalen spit of een rooster waar dierlijke vleesresten op werden gebraden. Mogelijk zijn ze in verband te brengen met feesten die op bepaalde tijdstippen werden gehouden ter nagedachtenis van de overledene. In hetzelfde grafveld werden eerder al de resten van brandkuiltjes aangetroffen, waarvan één met een min of meer vaste constructie, bestaande uit een stuk van een uitgeholde boomstam die men aan de binnenkant bepleisterd had met leem; door de hevige vuurgloed was de leem roodgebakken en het hout totaal verkoold⁹¹².

De dode werd ongetwijfeld volledig gekleed en in vol ornaat op de brandstapel geplaatst. Hiervan getuigen de talrijke verbrande resten van spijkerschoeisel en persoonlijke opsmuk zoals sieraden, kledinggarnituur, haartooi etc. Recipiënten met voedsel en drank kwamen mee op de brandstapel terecht, wellicht samen met andere offerandes die een speciale betekenis hadden voor de dode, zijn of haar familie en vrienden of de inwoners van de plaats waar de ceremonie plaatsvond. Een munt moest symbolisch de veerman Charon vergoeden bij de oversteek van de Styx.

Er is vooralsnog weinig geweten over het hout dat bij de crematie gebruikt werd. De enige tot nu in detail bestudeerde context van Huise - 't Peerdeken' (gemeente Zingem) wijst op het gebruik van vooral eik, els, berk, gewone es en olm; opmerkelijk is wel dat in sommige graven enkel eik aanwezig is terwijl in andere verschillende houtsoorten naast elkaar zijn gebruikt⁹¹³. Wellicht zal nu en dan ook eens herbruikt hout zijn aangewend; dit verklaart misschien een aantal van de nagels en/of krammen die in de grafkuilen van vooral brandrestengraven worden aangetroffen en moeilijk allemaal van een, al dan niet rijkelijk versierde lijkbaar afkomstig zijn geweest.

Eenmaal het vuur gedoofd konden verschillende handelingen plaatsvinden. In het ene geval werden de gecremeerde resten van de overledene zorgvuldig ingezameld. Deze uitgelezen crematieresten

⁹⁰⁴ Vanvinckenroye 1984, 213-214.

⁹⁰⁵ Claassen 1977a.

⁹⁰⁶ Vanderhoeven 1973, 385.

⁹⁰⁷ Rogge 1985a, 99.

⁹⁰⁸ Claassen & Heymans 1974, 190.

⁹⁰⁹ Hollevoet & Van Roeyen 1995, 437.

⁹¹⁰ Laloo *et al.* 2008, 81.

⁹¹¹ Vanvinckenroye 1984, 214-216.

⁹¹² Vanvinckenroye 1963, 132.

⁹¹³ De Groote *et al.* 2003, 54-55.

Naargelang de manier waarop het gecremeerd menselijk bot in de uiteindelijke grafkuil werd bijgezet, kan een aantal grote types graven onderscheiden worden. Bij de zgn. urnengraven werd een deel van de gerecupereerde verbrande beenderen in een recipiënt geborgen; deze kon zowel in aardewerk, in glas, in steen als in metaal zijn geweest. Bij het aardewerk werden vooral potten en bekertjes als urne gebruikt. In Geistingen (gemeente Kinrooi) had men de crematierechten van een vrouw van ongeveer dertig jaar evenwel bijgezet in een *dolium*⁹¹⁴. Doorgaans treft men in de meeste grafvelden wel een beperkte hoeveelheid urnengraven aan; ze komen voor in de grafvelden van elke agglomeratie, zoals bijvoorbeeld dit van het Griepenveld te Tienen⁹¹⁵, de zuidwestelijke begraafplaats te Tongeren⁹¹⁶, de verschillende grafvelden van Grobbendonk⁹¹⁷ of te Oudenburg⁹¹⁸. Necropolen waarbij de zgn. urnengraven frequent voorkomen zijn eerder zeldzaam. Te Destelbergen - Eenbeekende werd maar één urnengraf aangetroffen; het dateert uit de Flavische tijd⁹¹⁹. Ook het vroeg-Romeinse grafveldje aan de Roestraat te Ussel (gemeente Knesselare) leverde één urnengraf; in twee andere graven waren ook een weinig brandstapelresten bijgezet samen met de urne⁹²⁰. In het grafveld van de Molenstraat te Kortrijk lijkt het fenomeen dan weer frequenter te zijn voorgekomen⁹²¹. De weinige gegevens die we hebben over de grafvelden van de *vicus* Asse (gemeente Zellik) hebben betrekking op enkele urnengraven ten westen van de agglomeratie⁹²² en vermoedelijk twee brandrestengraven⁹²³. Bijzonder is het grafveld van Waasmunster - Pontrave waar een zone met een 30-tal urnengraven werd aangetroffen, waarbij kleine bekertjes als urn fungeerden; deze bevatten steeds een kleine hoeveelheid verbrand been en vermoed wordt dat het hier zou gaan om de resten van jonge kinderen⁹²⁴.

⁹¹⁴ Claassen 1974, 73-74.

⁹¹⁶ Vanvinckenrove 1963, 130; 1984, 225.

⁹¹⁷ Janssens 1966b; Verbeeck 2010.

⁹¹⁸ Hollevoet 1994, 209.

⁹¹⁹ De Vos 2004, 20.

⁹²⁰ Bourgeois *et al.* 1989b, 48.

⁹²¹ Leva & Coene 1969, 78.

⁹²² Scheltens 1981, 31-44.

⁹²³ Info Dirk Pauwels, ongepubliceerd.

⁹²⁴ Van Hove 1996. 75.

⁹²⁵ Hollevoet 1994. 208-209.

⁹²⁶ Janssens 1977b.

Grijpenveld te Tienen⁹²⁷. Al deze varianten treft men uiteraard ook aan in de zuidwestelijke necropool van Tongeren die trouwens gekenmerkt wordt door een zeer grote variabiliteit; andere voorkomende types zijn er de Brandschüttungsgräber en de zgn. brandrestengraven⁹²⁸.

Bij de Brandschüttungsgräber zijn steeds restanten van de eigenlijke brandstapel meegegeven met het afzonderlijk ingezameld verbrand menselijk bot. Dit kan in concentraties zijn bijgelegd – al dan niet in een recipiënt in aardewerk, glas of enig vergankelijk materiaal. De crematieresten kunnen ook al dan niet sterk verspreid voorkomen in de grafkuil bovenop de eigenlijke brandstapelrestanten. Hierbij moet wel duidelijk een onderscheid gemaakt worden met de grafcontexten waarbij het verbrand menselijk bot zich nog tussen de brandstapelresten bevindt; dan is er veeleer sprake van zgn. brandrestengraven (Brandgrubengräber).

De brandrestengraven behoren tot het meest frequent aangetroffen graftype dat de voorbije decennia in Vlaanderen aan het licht zijn gekomen. Ze worden gekenmerkt door dikke pakketten brandstapelresten in een relatief grote grafkuil. De laag brandstapelresten is doorspekt met stukken houtskool, fragmenten verbrand bot, scherven van - vaak secundair verbrand - aardewerk dat op de brandstapel was geplaatst, nagels, door vuur aangetast glas, sieraden, munten, enz. De gecremeerde resten van de overledene lijken niet systematisch gerecupereerd te zijn en vaak is duidelijk dat onmogelijk de totaliteit aan brandstapelresten in de grafkuil kan zijn terechtgekomen; een niet onbelangrijk deel bleef wellicht achter op de plek waar de lijkverbranding had plaatsgevonden. In sommige gevallen is er duidelijk sprake van een houten kist waarin de resten zijn gedeponeerd. De grafgiftten kunnen in de grafkuil zelf zijn meegegeven maar niet zelden treft men ze aan in een kleine uitsparing naast of onder het graf. Deze grafgiftten zullen wellicht de nodige spijsen en dranken bevat hebben om de dode te vergezellen op zijn of haar reis naar het hiernamaals.

Dit graftype is in 1969 door A. Van Doorselaer onder de aandacht gebracht⁹²⁹. Hierna zijn op talloze plaatsen dergelijke brandrestengraven aangetroffen. Daaruit blijkt overduidelijk dat het wellicht hier het meest voorkomende type bijzetting was tijdens het hoge keizerrijk. Toch lijkt de oorsprong ervan terug te gaan tot de ijzertijd; dit blijkt onder meer uit een vondst te Huise-Lozer (gemeente Zingem)⁹³⁰. Plaatselijk zou deze vorm van begraven ook zijn blijven voortbestaan in de laat-Romeinse tijd en/of het begin van de vroege middeleeuwen; dit werd gesuggereerd naar aanleiding van vondsten uit Velzeke (gemeente Zottegem)⁹³¹ en Sint-Gillis-Dendermonde (gemeente Dendermonde)⁹³².

De Romeinse brandrestengraven concentreren zich vooral in de *civitas Menapiorum*. Wat de kustvlakte betreft, werden ze onlangs aangetroffen in de Oosthoekduinen van De Panne⁹³³. Voor het overige is men over de kennis van het begrafenisritueel in deze regio nagenoeg uitsluitend aangewezen op bijzonder slecht gedocumenteerde sites⁹³⁴. Hierbij denken we natuurlijk in de eerste plaats aan tal van contexten die bij het delven van veen werden aangesneden tijdens de voorbije eeuwen en waarvan de vondsten de kern uitmaakten van de collecties van kanunnik De Bast⁹³⁵, maar ook aan een aantal jongere vondsten gedaan bij kleiwinning. Zeker wat de volledige stukken betreft mag vermoed worden dat het hier wellicht vooral gaat om grafgiften afkomstig uit de nissen van brandrestengraven en in mindere mate om zgn. urnengraven⁹³⁶. De recentere vondsten van grafcontexten te Wenduine

⁹²⁷ Info Marleen Martens, ongepubliceerd.

⁹²⁸ Vanvinckenroye 1963, 127-134; 1984, 223-228.

⁹²⁹ Van Doorselaer 1969.

⁹³⁰ De Laet *et al.* 1964, 13-15.

⁹³¹ Rogge 1985a, 93-94; Van Doorselaer & Rogge 1985, 167-170; Van Doorselaer 1998, 23.

⁹³² Van Doorselaer 1998, 23-24; Van Doorselaer & Opsteyn 1999, 190-191.

⁹³³ Demeyere *et al.* 2005. 24-26.

⁹³⁴ Thoen 1987a, 80.

935 De Bast 1808.

⁹³⁶ Thoen 1978a, 79-83.

Brandrestengraven zijn verder bekend op talrijke plaatsen in zandig Vlaanderen:

- ten zuiden van de historische dorpskern van Oudenburg⁹³⁹ en op zeker twee verschillende plaatsen in de Oudenburgse deelgemeente Roksem⁹⁴⁰;
- in de Jabbeekse deelgemeente Zerkegem⁹⁴¹ en op verschillende plaatsen in de hoofdgemeente Jabbeke⁹⁴²;
- op drie verschillende terreinen langs de Zandstraat in de Brugse deelgemeente Sint-Andries⁹⁴³;
- in de Damse deelgemeenten Moerkerke⁹⁴⁴ en Sijsele, op twee verschillende plaatsen in de nabijheid van de zgn. Antwerpse Heirweg⁹⁴⁵;
- op de plaats Papenvijvers in de Oostkampse deelgemeente Waardamme⁹⁴⁶;
- langs het kanaal Brugge-Gent te Beernem⁹⁴⁷;
- te Maldegem, in de gehuchten Burkel⁹⁴⁸ en Kleit⁹⁴⁹;
- te Knesselare - Kouter⁹⁵⁰ en in de deelgemeente Ursel⁹⁵¹;
- in de Zomergemse deelgemeente Oostwinkel, op de plaats Leischoot⁹⁵² en te Zomergem zelf, ten noorden van de Brugse Vaart⁹⁵³ en op de toekomstige KMO zone Mispelaere⁹⁵⁴;
- te Aalter⁹⁵⁵;
- te Evergem, niet enkel op de werf van het Kluisendok⁹⁵⁶ maar ook op de plaatsen Ralingen en Molenhoek⁹⁵⁷;
- in het Gentse stadscentrum, vlakbij de Botermarkt⁹⁵⁸ en in de Pekelharing⁹⁵⁹, nabij een bronstijdsmonument aan de Hogeweg⁹⁶⁰ en in de deelgemeente Sint-Denijs-Westrem⁹⁶¹;
- te Melle in de wegtracés van de verkaveling "t Lammeken"⁹⁶²;
- te Merelbeke nabij de oprit van de autostrade⁹⁶³;
- te Destelbergen - Eenbeekeinde⁹⁶⁴;
- langs de Schelde te Asper-Jolleveld (gemeente Gavere)⁹⁶⁵.

⁹⁶⁵ Vermeulen 1986a

Sommige grafvelden hebben resten opgeleverd van heel grote kuilen met brandstapelafval. Vooral bekend is het zgn. massagraf van Destelbergen¹⁰³⁸, maar het fenomeen is ook geattesteerd te Velzeke (gemeente Zottegem) en misschien ook te Overpelt¹⁰³⁹. Van kleiner formaat is een aantal kuilen bij *tumulus*graven waaraan ook een ritueel karakter wordt gegeven; het meest bekende voorbeeld is hier ongetwijfeld de al aangehaalde structuren onder de *tumulus* van Berlingen (gemeente Wellen)¹⁰⁴⁰. De structuur met brandstapelresten aangetroffen samen met een brandrestengraf onder de middeleeuwse motte 'De Galooie' te Loker, is bij gebrek aan brandsporen in situ, niet als brandstapel te interpreteren; mogelijk kan hier ook sprake zijn van een soort offerkuil, tenzij het veeleer zou gaan om een tweede brandrestengraf waarvan de resten, in tegenstelling tot het eerste niet in een houten kist waren meegegeven¹⁰⁴¹.

¹⁰⁴¹ De Meulemeester 1978, 11-12.

In de uitgestrekte zuidwestelijke begraafplaats van de *vicus* van Tienen op het Grijpenveld lijken de inhumatiegraven tot alle gebruikperiodes van het grafveld te moeten gerekend worden. Ook hier valt op dat in sommige gevallen de ter aarde bestelling wellicht is gepaard gegaan met bijzondere handelingen en/of rituelen; enkele komen voor in de onderste vulling van de omheiningsgracht en zijn misschien in verband te brengen met inwijdingsrituelen van het grafveld¹⁰⁶⁴. Niet zelden wordt bij inhumaties de associatie gemaakt met gestraften aan wie op één of andere manier een normale bijzetting werd ontzegd of aan specifieke offers¹⁰⁶⁵; andere bestempelen ze dan weer als zgn. noodbegravingen¹⁰⁶⁶. Dat is misschien ook het geval geweest bij de twee skeletten die in 1988 in de vulling van een ronde stenen waterput te Velzeke zijn aangetroffen¹⁰⁶⁷; op basis van de 14C-datering kunnen ze gedateerd worden in de late 4de, de 5de of het begin van de 6de eeuw¹⁰⁶⁸. Het geheel doet denken aan de oudere vondst, ook in een ronde stenen put, van mogelijk twee Germaanse krijgers met hun uitrusting te Sint-Jans-Molenbeek; ze werden aangetroffen onder een zware steen¹⁰⁶⁹. Ook in Tongeren is een vergelijkbare maar wellicht oudere context bekend in het *horreum*complex ten zuidwesten van de stadsmuur, waar een ronde stenen waterput de resten bevatte van 7 verschillende individuen en een aantal paardenkadavers. De context dateert van na het midden van de 3de eeuw en de menselijke resten waren blijkbaar niet meer in anatomisch verband vermits verschillende lange beenderen oude, post-mortem breuklijnen vertoonden¹⁰⁷⁰. Vermoedelijk wel van Germaanse

¹⁰⁷⁰ Janssens 1975. 52.

aandacht voor de ruimere context en het ganse proces van de begraafing en ook de natuurwetenschappelijk aspecten van het onderzoek van grafresten worden niet langer uit het oog verloren. Met betrekking tot de biomoleculaire toepassingen wordt wel eens gesproken over een ware revolutie¹⁰⁸⁵. Voor de inhumaties zorgt vooral het DNA-onderzoek voor nieuwe perspectieven, maar ook het fysisch-anthropologisch onderzoek van gecremeerd beendermateriaal staat niet stil¹⁰⁸⁶. De nadere studie van de meeverbrande zaden en vruchten¹⁰⁸⁷ en het anthracologisch onderzoek¹⁰⁸⁸ zullen moeten toelaten beter inzicht te verwerven in de soms bijzonder complexe handelingen die gepaard gingen met het begraven van de doden in de Romeinse tijd. De publicaties van de grafcomplexen van Tienen, Tongeren en Oudenburg kunnen ons op dat vlak heel wat nieuwe elementen aanleveren.

6.4.8 Steenbouw

A. VANDERHOEVEN

Met de inlijving van onze gewesten in het Romeinse Rijk veranderde het spectrum van bouwtechnieken en het repertorium van gebouwtypes ingrijpend. Zowel in centrale plaatsen als op landelijke nederzettingen voltrok zich een geleidelijk versteningsproces. Dit proces startte lang niet overal op hetzelfde moment en is ook nooit voltooid geraakt. Wat in de regel als Romeinse steenbouw wordt bestempeld is vrijwel altijd een combinatie van steenbouw en hout- en leembouw geweest. Een viertal vernieuwingen heeft een wezenlijke invloed gehad. Op de eerste plaats is er het gebruik van duurzame, stenen bouwmaterialen voor funderingen, opgaand muurwerk, vloeren en daken (met de daaraan verbonden zoektocht naar en exploitatie van diverse steensoorten. Op de tweede plaats situeert zich het gebruik van kalkmortels voor muren, vloeren, binnen- en buitenbepleisteringen (waarmee eveneens een grootschalige exploitatie van grondstoffen en brandstof gepaard gaat). Op de derde plaats komt het gebruik van baksteen in zowat alle delen van gebouwen (muren, vloeren, daken, inrichting). Op de vierde plaats is waarschijnlijk de import van kostbare natuursteensoorten voor de monumentale architectuur en wand- en vloerdecoraties van niet gering belang geweest.

In de voor-Romeinse ijzertijd was de architecturale diversiteit beperkt. In feite kan men aan het basisconcept van de plattegronden van (woonstal)huizen en (agrarische) bijgebouwen geen sociale stratificatie afleiden. Mogelijk waren voor de toenmalige bewoners wel grote verschillen te zien aan de wijze waarop deze houtlemen constructies aan de binnen- en/of buitenzijde versierd waren. Buiten deze private bouwwerken kan men in de publiek sfeer maar monumentaal geaarde architectuur weervinden in de grootschalig aangelegde verdedigingswerken en mogelijk ook in cultusplaatsen. In de Romeinse tijd verandert dat alles ingrijpend. In de private woningbouw zien we Romeins-mediterrane woonconcepten gestalte krijgen. De meest opvallende aspecten zijn wellicht de aanleg van reeksen vertrekken met specifieke (woon)functies omheen open binnenplaatsen en het van de buitenwereld gescheiden houden van deze schikkingen door middel van portieken. Geheel nieuw is ook het architecturaal vormgeven en benadrukken van sociale status door de bouw van ontvangstruimten en badgebouwen, vaak van vloerverwarmingen voorzien. Even spectaculair is de wijze waarop de publieke ruimte van nederzettingen wordt uitgebouwd en ingericht. In steden zijn de *forum-basilica*complexen daarvan de meest prominente uiting. Andere onderdelen van het Romeinse bouwprogramma als tempels, theaters, amfitheaters, ... kan men zowel in legerplaatsen en steden als op het platteland aantreffen en daar zowel in centra als in associatie met (grote) *villa*complexen.

Aan de Romeinse steenbouwarchitectuur in onze gewesten is tot nu toe geen specifieke studie gewijd. Wel kunnen publicaties aangewezen worden die deelaspecten belichten. Te denken valt aan de studie

¹⁰⁸⁵ Collins 2006.

¹⁰⁸⁶ Smits 2006; Vandenbruaene 2008.

¹⁰⁸⁷ Cooremans 2008.

¹⁰⁸⁸ Deforce 2005.

De voorbije jaren is heel wat baanbrekend werk verricht op het gebied van de provinciaal-Romeinse architectuur. We beschikken over een arsenaal aan vernieuwende inzichten over de wijze waarop publieke ruimtes werden vormgegeven en over de motivaties en de al dan niet onderliggende bedoelingen van deze werkzaamheden. Hetzelfde geldt voor de private architectuur. Het is duidelijk dat de plaatskeuze van woningen, hun bouwconcept, vormgeving en afwerking aan allerlei vereisten van de bewoners hebben voldaan.

6.4.9 Houtbouw

INLEIDING

¹⁰⁸⁹ De Boe 1971b. Zie ook Heimberg 2002/2003.

1091 Deru 1994.

1093 De Boe 1977

1094 Vanderhoeven *et al.*

¹⁰⁹⁵ Vanderhoeven 2007.

1096 Boymans *et al.* 2007.

--- Roychoudhury et al. 2007.

G. De Boe onderzocht als eerste in Vlaanderen de chronologische en geografische spreiding van de houtbouwtypes in Vlaanderen, met name voor de Antwerpse Kempen¹¹⁰⁰. Vermeulen 1992 analyseerde de gebouwplattegronden in de regio tussen Leie en Schelde. De gedetailleerde status quaestionis van de Gallo-Romeinse houtbouw in Oost-Vlaanderen van W. De Clercq beslaat een deel van de *civitas Menapiorum* en van de *civitas Nerviorum*¹¹⁰¹. In het overzichtsartikel over Zeeland en Noordwest-Vlaanderen in de Romeinse tijd door De Clercq en van Dierendonck wordt de synthese van de houtbouw in de *civitas Menapiorum* aangevuld met nieuwe gegevens¹¹⁰². In het kader van het archeologisch onderzoek op het HSL-traject werd de houtbouw aangetroffen op de Romeinse sites in de regio ten noorden van Antwerpen onder de loep genomen en in de bredere Romeinse rurale context geplaatst¹¹⁰³. Op dit traject werd ontdekt dat tijdens de vroeg-Romeinse periode verschillende gebouwtypes in zwang waren. Ook via het archeologisch onderzoek van het vTn-project 1997-1998 werden nieuwe gegevens ingewonnen over de geografische variatie van de huizenbouw uit de Romeinse periode¹¹⁰⁴.

¹⁰⁹⁷ Delaruelle *et al.* 2004.

¹⁰⁹⁹ Thoen 1966a, 100.

¹¹⁰⁰ De Boe 1988b.

¹¹⁰¹ De Clercq 2003.

¹¹⁰³ Delaruelle *et al.* 2004.

HISTORIOGRAFIE

Sinds de start van het archeologisch onderzoek in Vlaanderen kwamen delen van houtbouwconstructies zowel in militaire als civiele context aan het licht. Vooral bij opgravingen van boerderijen in inheemse traditie werden voorbeelden van houtskeletbouw aangetroffen. Fig. 1 resumeert per periode van 10 jaar het aantal volledige huisplattegronden die bij onderzoek van deze erven aan het licht kwamen per regio. Voor wat betreft deze gebouwen, en in feite bij uitbreiding voor de kennis van de Romeinse landelijke bewoning in Vlaanderen, is er een significante, stijgende trend waar te nemen in het aantal huizen dat onderzocht werd. Dit is belangrijk omdat met het toenemende aantal meteen een beter inzicht werd verkregen in de huistypes, hun verspreiding, datering en functie. Alhoewel deze stijgende beweging zich inzette in de jaren 1980 is het toch vooral sinds het begin van de jaren 1990 en wellicht deels door het invoegen van het Decreet op het Archeologisch Patrimonium (1993) dat de stijging zich doorzette. Echter, zoals uit de grafiek mag blijken, waren die stijgingen in eerste instantie regionaal en vaak instantie- of zelfs persoonsgebonden te noemen en reflecteren ze tot ca. 2000 geen algemene tendens. Waar sommige gebieden duidelijk stijgen, is dat in andere net andersom. Sinds 2000 lijkt hier een voorzichtige verandering in te komen, al blijven sommige gebieden zoals de kustzone achter. Als nuance moet hierbij zeker aangegeven worden dat natuurlijk de mate van bodemverstoring en de historische realiteit zelf ook een rol speelt. Bovendien is de momenteel beschikbare basis van gebouwen in Vlaanderen natuurlijk al bij al vrij beperkt te noemen, wanneer vergeleken met bv. Nederland¹¹⁰⁷. Een stijgend aantal waarnemingen zal in de nabije toekomst ongetwijfeld de precisie van onze waarnemingen en de herkenning van regionale variaties in de hand werken.

¹¹⁰⁷ Zie bv. Vos 2002 met betrekking tot de site van De Horden alleen al.

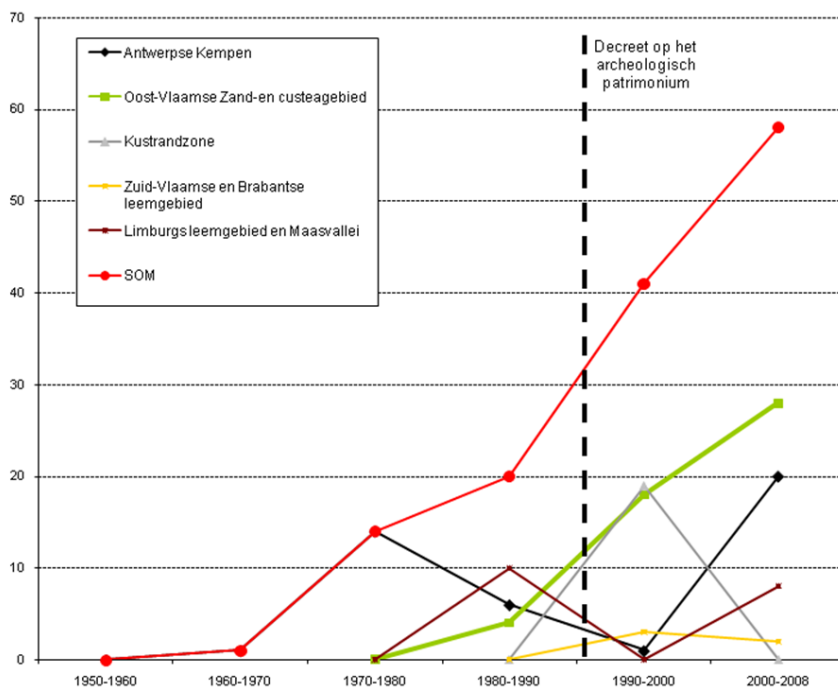

Fig. 1: Evolutie van het aantal ontdekte volledige huisplattegronden in boerderijen in inheemse traditie, verdeeld volgens regio.

GEBOUWTYPE

Binnen het geheel van voorliggende gebouwtypes werden er sinds het begin van het onderzoek in Noordwest-Europa naar landelijke nederzettingen in inheemse traditie onmiddellijk twee grote bouwtradities voor woonstalhuizen onderscheiden, waarvan de verspreiding vooral geomorfologisch bepaald lijkt te zijn. In Noord-Germaans gebied (Elbe-Weser mondingsgebied bv.) maar ook in het volledige Nederlandse kustgebied overheersten overwegend lange driebeukige gebouwtypes. Sommigen hiervan hadden een zgn. 'A-frame' als dakdragende configuratie¹¹⁰⁸. Op de zand- en leemgronden van Zuid-Nederland, Vlaanderen en het zuiden van Westfalen domineerden de tweebeukige gebouwtypes¹¹⁰⁹. Deze Romeinse tweeschepige types wortelen in de gebouwtypes uit de ijzertijd. In de midden en late ijzertijd overheerste er vooral het zgn. Hapshuis¹¹¹⁰ en varianten. Kenmerkend voor het bouwschema van het Hapshuis is de specifieke krachtenverdeling tussen de nokstaanderrij en de wandpalen, waarbij een groot deel van het dakgewicht rust op de wand. Dit gaf aanleiding tot het plaatsen van twee en soms zelfs drie rijen wandpalen. Het schilddak van deze huizen kwam overigens vrij laag; de ingangen lagen recht tegenover elkaar in de lange zijden en werden vaak van meerdere wandpalen voorzien.

Al in de ijzertijd maar ook in de vroeg-Romeinse tijd voltrok er zich een architecturale (r)evolutie waarbij het gewicht van het dak werd weggetrokken van de wanden en steeds meer op de middenstijlenrij werd teruggevoerd. In de 1ste eeuw komen ten noorden van Antwerpen gebouwen voor die door hun uitgesproken, tegenover elkaar liggende ingangspartijen in het midden van de lange zijde sterk lijken op de gebouwen van het type Haps maar de omvang en diepte van de paalkuilen van de middenstaanders is veel groter¹¹¹¹. Gebouwtypes zoals Oss-Ussen 5A¹¹¹², daterend uit de late ijzertijd en vroeg-Romeinse tijd, worden al gekenmerkt door diepere en grotere nokstaanders, maar hebben wel nog steeds een paarsgewijs geplaatste wandpalen, waarbij de binnenste reeks de wanden draagt en de buitenste het dak. Het Oss-Ussentype werd in Vlaanderen voornamelijk aangetroffen in

¹¹⁰⁸ Trier 1969; Modderman 1975; Zimmerman 1992.

¹¹⁰⁹ De Boe 1988b.

¹¹¹⁰ Verwers 1972.

¹¹¹¹ Delaruelle *et al.* 2004.

¹¹¹² Schinkel 1998; Jansen & Fokkens 1999.

de Antwerpse Kempen, met name op sites zoals Kontich¹¹¹³, Wijnegem-Steenakker¹¹¹⁴, Ekeren¹¹¹⁵ en Brecht-Zoegweg¹¹¹⁶.

Omstreeks het einde van de ijzertijd en in de vroeg-Romeinse tijd kwam een nieuw bouwschema in zwang, het zgn. gebouwtype Alphen-Ekeren¹¹¹⁷. Huizen van dit type zijn tijdens de gehele hoge keizertijd wijd verspreid in de Belgische en Nederlandse Kempen, in het Nederlands rivierengebied ten zuiden van de Rijn en in zuidelijk Westfalen. Het werd in Vlaanderen voor het eerst aangetroffen in de jaren 1970 in Ekeren¹¹¹⁸ en veel vroeger al in de jaren 1930 in Nederland te Alphen, nota bene door een leerling van Van Giffen die zijn leermeester aan het werk had gezien bij de eerste opgravingen van terpen en goed bewaarde houten boerderijgebouwen in Friesland en Drenthe¹¹¹⁹. Het basisconcept van het Alphen-Ekeren gebouwtype wordt gekenmerkt door een enkelvoudige rij van enkele zware en diep ingegraven nokstaanders en een enkelvoudige wandpalenrij. Deze huizen hadden een zadeldak. Doordat de krachten vrijwel volledig door de nokbalkdragers werden gedragen, hoefde de wand niet zo stevig gefundeerd te zijn zoals dat bij het Haps of Oss-Ussentype het geval was. Vaak worden van deze huizen dan ook maar de centrale, diep ingegraven paalsporen van de middenstijlen teruggevonden. Het type werd in Vlaanderen initieel herkend in het noordelijk deel van de *civitas Tungrorum*, onder meer in Ekeren¹¹²⁰, Oelegem¹¹²¹, Grobbendonk¹¹²², en Kontich¹¹²³, maar later ook in Tongeren zelf¹¹²⁴. Als houten voorlopers van *villadomeinen* werden ze geattesteerd in Neerharen-Rekem¹¹²⁵, Donk¹¹²⁶ en Rosmeer¹¹²⁷. Recenter werd het nabij Tongeren gevonden in Veldwezelt¹¹²⁸, kwam het zuidelijker aan het licht in Vilvoorde¹¹²⁹ en westelijker in Sint-Denijs-Westrem¹¹³⁰, Aalter¹¹³¹ en Brugge¹¹³². De voorliggende verspreiding lijkt er op te wijzen dat dit een vrij uniform gebruikt gebouwtype is geweest, althans in de 1ste eeuw n.Chr. Enkele voorbeelden uit Brecht-Zoegweg, Ekeren-Het Laar¹¹³³ of Varsenare-d'Hooghe-Noene¹¹³⁴ lijken eerder tot een overgangsvorm tussen Oss-Ussen en Alphen-Ekeren te behoren, die een evolutie naar de kenmerkende zwaardere middenpalen vertoont. Het overgangstype Oss-Ussen/Alphen-Ekeren-variant lijkt vooral in de 1ste eeuw in gebruik in Vlaanderen en werd ook geattesteerd in Noord-Brabant in Nederland.

De architecturale evolutie in het bouwschema zette zich gedurende de Romeinse tijd verder. De Boe¹¹³⁵ noteerde de trend waarbij men er door aanpassingen in het dakgebinte naar streefde om de binnenruimte van de Alphen-Ekeren huizen nokstaandervrij te krijgen, met andere woorden om het huis éénbeukig te maken. Dat éénschepige gebouwen een evolutie vormden vanuit de tweeschepige

¹¹¹³ Verbeeck *et al.*, 1986.

¹¹¹⁴ Cuyt 1983a-b, 1984, 1985, 1991, 1995, 2007.

¹¹¹⁵ Delaruelle *et al.* 2004, 189-196.

¹¹¹⁶ Delaruelle *et al.* 2004, 196-235.

¹¹¹⁷ Van der Sanden 1977; De Boe 1988b; Slofstra 1991, 137-143.

¹¹¹⁸ Ibens 1976.

¹¹¹⁹ Van der Sanden 1977, 111-112.

¹¹²⁰ Ibens 1976.

¹¹²¹ De Boe & Lauwers 1979, 1980.

1122 De Boe 1984a.

¹¹²³ Verbeeck *et al.* 1986.

¹¹²⁴ Vanderhoeven *et al.* 1994.

¹¹²⁵ De Boe 1983d, 1985f; De Boe *et al.* 1992; Vanderhoeven & Janssen 1976.

¹¹²⁶ Van Impe 1983.

¹¹²⁷ De Boe & Van Impe 1979.

¹¹²⁸ Pauwels *et al.* 2003; Vanderhoeven 2006; Wesemael 2006.

¹¹²⁹ In 't Ven *et al.* 2005g.

¹¹³⁰ Vermeulen 1992a, 1993.

¹¹³¹ De Clercq & Mortier 2003.

¹¹³² Pers. meded. Yann Hollevoet.

1133 Delaruelle *et al.* 2004, 231.

1134 Hollevoet 2002c.

¹¹³⁵ De Boe 1988b, 51 e.v.

Feit is alleszins dat ondertussen gebleken is dat de wijze waarop de ‘ontdubbeling’ van de nokpalen zich voltrok erg regionaal verschillend is en soms zelfs niet werd doorgevoerd. In bepaalde gebieden in Nederland bijvoorbeeld is er zelfs sprake van gebouwen die één- en tweeschepigheid of twee- en drieschepigheid combineren¹¹³⁷. Sommige variaties op bouwschema’s kunnen zelfs vrij lokaal genoemd worden. Een voorbeeld hiervan zijn de zgn. steunberen die in Brecht werden gevonden bij de lange zijden van meerdere grote woonstalhuizen¹¹³⁸. In het noorden van Antwerpen werd vanaf het begin van de 2de eeuw een evolutie vastgesteld naar alsmaar langere gebouwen en grotere paalkuilen van de middenstaanders¹¹³⁹.

De regionale variatie kan eventueel aanleiding geven tot een verdere differentiatie in de gebouwtypologie en de aflijning van een nieuw gebouwtype indien dit in voldoende mate werd vastgesteld. Zo werd in het Gentse en Brugse herhaaldelijk vastgesteld dat de evolutie naar éénbeukigheid zich opvallend genoeg doorzette door kruisvormige configuraties te maken van zware palen met steeds één zware wandpaal in het midden van de korte zijden en één, twee of drie zware dragende palen voor de gebinten in de lange zijde. De centrale nokpalen werden dus als het ware 'ontdubbeld'. De evolutie naar éénschepigheid valt vaak samen met het ontstaan van ondiepe stalgedeelten (potstal) en deed zich in het noordelijk zandgebied al voor in de Flavische tijd¹¹⁴⁷ en werd ook vastgesteld voor de regio tussen Leie en Schelde¹¹⁴⁸. Omtrent de exacte reconstructie voor dit bouwschema bestaat nog onduidelijkheid. Immers, enkele configuraties suggereren

¹¹⁴⁸ Vermeulen 1992a, 200-201; De Clercq 2003, 167-169.

Het Alphen-Ekeren huis uit Ekeren 'De Wilgenhoeve' dat Ibens publiceerde is het eerste in Vlaanderen waarin een dergelijke potstal werd herkend¹¹⁶⁵. Later werden ze aangetroffen in Oelegem¹¹⁶⁶, Donk¹¹⁶⁷, Brugge¹¹⁶⁸, Nieuwkerken¹¹⁶⁹, Sint-Gillis-Waas¹¹⁷⁰, Merelbeke¹¹⁷¹, Beernem¹¹⁷², Brecht¹¹⁷³, Wijnegem¹¹⁷⁴, Ekeren¹¹⁷⁵, Berlare¹¹⁷⁶, Kruibeke¹¹⁷⁷, Kluizen¹¹⁷⁸, Sint-Denijs-Westrem¹¹⁷⁹, Sint-Martens-Latem¹¹⁸⁰, Merelbeke¹¹⁸¹, Aalter¹¹⁸² en mogelijk Damme¹¹⁸³.

MILITAIR GEÏNSPIREERDE HOUTBOUW

1165 Ibens 1976.
1166 De Boe & Lauwers 1980.
1167 Van Impe 1983.
1168 Hollevoet & Hillewaert 2002.
1169 Van Roeyen 1998b.
1170 Van Hove & Van Roeyen 1998; Vermeulen *et al.* 1998a; Vermeulen 2001b.
1171 De Clercq *et al.* 2004.
1172 Yann Hollevoet, pers. meded.
1173 Delaruelle *et al.* 2004, 196-235.
1174 Annaert 1995b; Cuyt 2007, 205-207.
1175 Bellens 2006.
1176 De Clercq *et al.* 2005a.
1177 Van Vaerenberg *et al.* 2007.
1178 Laloo *et al.* 2008.
1179 Hoorne *et al.* 2008.
1180 Vermeulen 1989, 41-43, maar daar niet alsdusdanig herkend.
1181 Site Dijsegem: info Wim De Clercq.
1182 Info Wim De Clercq.
1183 In 't Ven *et al.* 2005a, 48.
1184 Vermeulen 1989, 41-43.
1185 Van Impe *et al.* 1992, 561.
1186 Langohr *et al.* 2004.
1187 De Clercq *et al.* 2004.
1188 Vanhoutte 2007b.

niet ingegraven liggers. De grote hoeveelheid dakpanfragmenten wijst op pannendaken en de fragmenten vensterglas op de aanwezigheid van kleine glasvensters¹¹⁸⁹. Steenbouw was vermoedelijk enkel voorbehouden voor de officiële gebouwen, zoals de steenbouw uit de latere 3de eeuw, aangetroffen in het noordelijk deel van het fort dat opgetrokken was in Doornikse kalksteen en hetzelfde metselwerk vertoonde als de verdedigingsmuur¹¹⁹⁰. Tot de laatste fortperiode uit de 4de eeuw behoort een *hypocaustum* vloer die onderdeel moet geweest zijn van een stenen badhuis met lineair grondplan¹¹⁹¹. In het *castellum* van Maldegem bestonden de barakken uit gewone houtskeletbouw¹¹⁹². Het betrof voor het opgegraven deel twee éénschepige barakken van 33 op 6.5m en één zgn. dubbelbarak, bestaande uit een één- en tweeschepige constructie van telkens 33m lang. Een doorgang tussen beide bevond zich in het midden van de lange zijden. Het betreft wellicht een stal- en voederopslagplaats voor paarden. Recent onderzoek van de opgravingsplannen bracht nog twee bijkomende barakken en enkele centraal gelegen gebouwen aan het licht¹¹⁹³. De toegangspoort van het *castellum* bestond uit een zware houten constructie van het type *portae cum turribus*. Twee van dergelijke poorttorengebouwen kwamen ook aan het licht in de gepalissadeerde versterking van Knesselare-Kouter¹¹⁹⁴. Ook de landelijke nederzetting van Destelbergen-Eenbeekeinde zou een palissade en toegangspoort gehad hebben¹¹⁹⁵; plannen ervan werden echter nooit gepubliceerd.

Voor een idee van de weinig bekende landelijke architectuur uit de laat-Romeinse periode is men vooral aangewezen op het syntheseswerk van Van Ossel¹¹⁹⁶. P. Van Ossel geeft een oplistijng van rurale sites uit de laat-Romeinse periode in Noord-Gallië. Het repertorium dat sites uit Duitsland, België, Frankrijk, Groothertogdom Luxemburg en Nederland omvat, werd geanalyseerd op chronologie, uitzicht en aard, geografische verspreiding, architecturale kenmerken en ambachtelijke activiteiten. Voor Vlaanderen geeft de auteur de sites Donk, Neerharen-Rekem, Asper, Sint-Martens-Latem en Kerkhove-Avelgem op. Wat betreft de physionomie van de gebouwen van deze sites kan algemeen voor Vlaanderen een verarming en regressie vastgesteld worden ten opzichte van de eeuwen ervoor. In Donk werd het merendeel van de houtbouw uit het hoge keizerrijk verlaten en bestond de aangetroffen 4de-eeuwse occupatie uit enkele hutkommen, een gedeeltelijke renovatie van een ouder gebouw en de uitgraving van een kuil op de plaats van een oudere potstal. In Neerharen-Rekem werden alle gebouwen van de oudere *villa* opgeheven en omvatte de aangetroffen bewoning 30 hutkommen van het type met 6 posten (Wandpfostenhaus) variërend van 2,9 x 2,4 m tot 4,8 x 3,6 m, de meeste per 2 gegroepeerd, en enkele houten constructies naast de oudere gebouwen. Een grote rechthoekige constructie werd aangetroffen van 29 x 8 m met 2 zijgangen die een driebeukig gedeelte en een kleiner tweebeukig gedeelte omvat. Een tweede constructie is een kleiner éénbeukig gebouw van 10 x 7 m, met paalfunderingen gemaakt met dakpannen. Verder werden nog twee 6-postenconstructies onderscheiden. Voor wat de site van Asper betreft, dateert een kleine houtbouw van ca. 6 op 6 m tot de tweede helft van de 4de eeuw. In Sint-Martens-Latem verschijnen twee hutkommen in de plaats van een oudere bewoning. De hutkommen uit Neerharen-Rekem, Donk en Sint-Martens-Latem zijn van de twee klassieke types: hetzij de Giebelpfostenhäuser (met twee palen op de korte zijden), hetzij de Wandpfostenhäuser (met drie palen op de korte zijden)¹¹⁹⁷. De vondst van enkele grote tweedelige structuren in Neerharen-Rekem toont aan dat hutkommen niet de enige

¹¹⁹⁰ Mertens 1980a, 463; Vanhoutte 2007b.

¹¹⁹² O.a. Thoen 1991b.

1194 De Clercq *et al.* 2006a-b, 2

¹¹⁹⁶ Van Ossel 1992.

--- Vall Osset 1992, 97.

bewoning vormden in de tweede helft van de 4de eeuw - 5de eeuw, maar dat er ook constructies waren die doen denken aan de grote woonstalhuizen die bekend zijn ten noorden van de Rijn.

6.4.10 Sculptuur

A. VANDERHOEVEN

Lange tijd lijkt het belang van de provinciaal-Romeinse beeldhouwkunst in steen of metaal in onze streken onderschat te zijn. Gezien het geringe aantal fragmenten dat de voorbije jaren aan het licht gekomen is, is dat niet verwonderlijk. Anderzijds weten we van elders dat in centra als legerplaatsen, provincie- en *civitas*hoofdplaatsen complexe iconografische programma's werden uitgevoerd¹¹⁹⁸. Inmiddels is ook duidelijk dat dit al in de Augusteïsche tijd startte, zoals bleek uit de fundamenteën op het *forum* van Waldgirmes en de fragmenten van een levensgroot verguld ruiterbeeld aldaar¹¹⁹⁹ of uit de resten van de monumenten voor Gaius en Lucius Caesar die in diverse, ook Noord-Gallische *civitas*hoofdplaatsen werden opgericht¹²⁰⁰. Initiatieven konden uitgaan van de keizer, van militaire en civiele bestuurders of van de lokale aristocratie. Cultusplaatsen, of ze nu voor officiële of voor private doeleinden werden opgericht, werden in de loop der jaren verzamelplaatsen van beelden en gesculpteerde wijaltaren. Beeldhouwwerk voldeed ook in behoeften die in de private levenssfeer te situeren zijn, als statussymbool, met religieuze functies of als onderdeel van het grafbestel.

Hoe relatief gering in aantal de sculptuurfragmenten uit onze streken ook mogen zijn, hun verspreiding over vrijwel het gehele grondgebied en alle types van vindplaatsen toont aan dat ze in de oudheid letterlijk een beeldbepalende invloed hebben gehad. Beeldhouwwerk komt in kleine aantallen voor in kleinere of minder belangrijke nederzettingen, in grotere aantallen in grote en belangrijke nederzettingen of in grote aantallen op plekken waar secundair verplaatst materiaal geconcentreerd ligt, hetzij door natuurlijke processen, zoals bv. de altaren voor de godin Nehalennia te Colijnsplaat¹²⁰¹, hetzij door de mens veroorzaakt, zoals de hergebruikte fragmenten te Buzenol¹²⁰² en Arlon¹²⁰³ of het materiaal dat in grote aantallen aan de Maasbrug van Maastricht is aangetroffen¹²⁰⁴. Vindplaatsen van dit laatste type zijn in onze streken vooralsnog niet bekend. Wel heeft de Romeinse stad Tongeren in de loop der jaren als grote nederzetting een hoeveelheid sculptuurfragmenten opgeleverd. Deze fragmenten bevinden zich over vele vindplaatsen in de stad verspreid. Doorgaans gaat het om geïsoleerde vondsten. In 1977 verscheen een verspreidingskaart van de toenmalig bekende stukken¹²⁰⁵. Tweemaal zijn grotere aantallen aan het licht gekomen, een eerste maal aan de tempel in de noordelijke periferie van de stad¹²⁰⁶ en een tweede maal tijdens de opgravingen in de O.L.V.-basiliek¹²⁰⁷. Geïsoleerde fragmenten van beelden in steen of brons werden de voorbije jaren gemeld te Belsele¹²⁰⁸, Bree¹²⁰⁹, Eisden¹²¹⁰, Grobbendonk¹²¹¹, Oudenburg¹²¹², Stokkem¹²¹³, Tienen¹²¹⁴.

¹¹⁹⁸ Bv. von Hesberg 1991.

¹¹⁹⁹ Von Schnurbein 2002, 2003.

¹²⁰⁰ Heinen 1984; Vassileiou 1982.

¹²⁰¹ Stuart & Bogaers 2001.

¹²⁰² Mariën 1944; Mertens 1958c.

¹²⁰³ Lefebvre 1975; Mariën 1945; Mertens 1967c.

¹²⁰⁴ Panhuysen 1996.

1205 Mertens 1977g.

¹²⁰⁶ Bauchens 1974; Cahen-Delhay 1979; Cahen-Delhay & Smeesters 1981; Mertens 1980b, 1982a, 2000; Mertens & De Boe 1982; Noelke 1981.

¹²⁰⁷ Arts *et al.* 2006a-b, 2007, 2008; Van den Hove 2006a; Van den Hove *et al.* 2002.

¹²⁰⁸ Dewulf 1971.

1209 Faider-Feytmans 1979b.

¹²¹⁰ Aerts 2003, 118-132.

¹²¹¹ Mertens 1972c.

1212 Dhaeze 2008.

1213 Mertens 1974a: Roosens 1969.

¹²¹⁴ De Clerck 1983; Martens *et al.* 2002a; Wemans 1998.

Samengevoegd met de oudere vondsten moet het mogelijk zijn met het beschikbare bestand aan sculptuurfragmenten een overzicht te krijgen van de diverse aspecten van de samenleving die deze materiaalcategorie kan belichten:

- #### 6.4.11 Muurschilderingen, mozaïeken en *opus sectile*

Op heel wat Romeinse sites in Vlaanderen worden beschilderde pleisterfragmenten aangetroffen. Muurschilderingen komen zowel op militaire als op burgerlijke sites voor en worden daar in contexten van zowel publieke als private bouwwerken aangetroffen. In Tongeren is bovendien de vondst van een vermoedelijk laat-Romeins beschilderd graf bekend. De overgrote meerderheid van de opgegraven pleisterstukken is echter niet gepubliceerd of wordt maar summier in het opgravingsrapport behandeld. In het meest gunstige geval beperkt men zich tot een opsomming van het aantal fragmenten, de decoratiepatronen en het gebruikte kleurenpalet. Het aantal studies dat uitsluitend aan in Vlaanderen opgegraven Romeinse muurschilderingen gewijd is, is zeer beperkt.

fragmenten van muurschilderingen op¹²²⁵. Verder werd ook een licentiaatsthesis aan de Gallo-Romeinse wandschilderingen in België gewijd¹²²⁶. Niet alleen de muurschilderingen maar ook de gebruikte grondstoffen kregen in de jaren 1980 enige aandacht. Een selectie van Romeins mortel, pleister en vloerbeton werd in het kader van een licentiaatsverhandeling micromorfologisch onderzocht¹²²⁷. Onder meer stukken van de Romeinse sites van Oudenburg, Wenduine, Kruishoutem, Kerkhove, Kooigem, Tiegem, Belsele en Tielrode werden in deze verhandeling geanalyseerd.

In 1988 deden van Dierendonck, Swinkels, De Kind en De Mol een voorstel tot systematische beschrijving en studie van de Romeinse muurschilderingen in Noordwest-Europa, en tot onderzoek van deze vondsten in relatie tot hun archeologische, chronologische en geografische context¹²²⁸. Het voorstel concentreerde zich vooral op 1ste-eeuwse muurschilderingen. De doelstelling was te komen tot inzicht in alle aspecten van het voorkomen en de verspreiding van muurschilderingen en in de invloed van de Romeinse cultuur en maatschappij in de noordwestelijke provincies van het Romeinse Rijk. In 1990 waren binnen dit project voor het Belgische grondgebied de pleistervondsten van 130 Belgische vindplaatsen geïnventariseerd, waarbij de aard van één derde van de vindplaatsen ongekend was. Van 90 Belgische sites werd in de literatuur vaak alleen de aanwezigheid van muurschilderingen vastgesteld, zonder in te gaan op het decoratiesysteem.

In 1993 werd een iets meer uitvoerige bespreking van het decoratieschema van een aantal aan de Veemarkt te Tongeren gevonden ensembles gepubliceerd. Wegens tijdsgebrek kon daar echter geen systematische beschrijving en reconstructie in opgenomen worden¹²²⁹. Het betrof twee paneeldecoraties, het voor onze streken meest karakteristieke decoratiepatroon. Een eerste interdisciplinaire aanpak werd in 2001 op een ensemble van bijna 1300 fragmenten uit een kuil van de *villa* van Hoegaarden-Goudberg toegepast¹²³⁰. Hierbij werd een macroscopische en microscopische analyse uitgevoerd om tot een karakterisering van de gebruikte materialen (mortel, pigmenten) en technieken te komen, in combinatie met een typologisch onderzoek naar het decoratiepatroon. Ook hier leverde de reconstructie van de pleisterwanden een paneeldecoratie op.

Twee uitzonderlijk grote vondstcomplexen die de voorbije jaren aan het licht zijn gekomen verdienen hier bijzondere aandacht. Het betreft materiaal uit Tongeren en Oudenburg. In beide gevallen gaat het om vele tienduizenden fragmenten. Ze zijn daarmee de grootste vondstensembles van hun soort in Vlaanderen.

Tijdens de opgravingen die sinds het midden van de jaren 1990 tot heden in de O.L.V.-basiliek van Tongeren werden uitgevoerd zijn grote aantallen Romeinse muurschilderingen geborgen. Ze maken deel uit van een grote *domus* die vanaf het einde van de 1ste eeuw tot in de tweede helft van de 3de eeuw bewoond was. De stadswoning heeft diverse verbouwingsfasen gekend en is ook tweemaal afgebrand. Van alle bewoningsfasen zijn muurschilderingen bewaard gebleven. Soms bevonden ze zich nog in situ op de muren, soms waren de wanden omgevallen en werden ze als puinlaag aangetroffen. In een aantal gevallen ging het om deposities van grote aantallen fragmenten, afkomstig van eenzelfde muur. Tot slot werden nog talloze geïsoleerde stukken geborgen. Van de bergingswerken van dit materiaal verscheen een aantal rapporten¹²³¹. De restauratie, reconstructie en studie van de wanddecoraties moeten echter nog plaatsvinden. Op dit ogenblik wordt een poging ondernomen een restauratiesubsidie te verkrijgen voor dit uitzonderlijk complex. Door de complexe stratigrafie van de

¹²²⁵ Delplace 1983.

¹²²⁶ Meeus 1986.

¹²²⁷ Mestdagh 1990, 1991.

¹²²⁸ Van Dierendonck *et al.* 1991.

¹²²⁹ Van Dierendonck 1994.

¹²³⁰ Cleeren 2001a.

¹²³¹ Groetembril & Amadei 2005; Groetembril *et al.* 2005, 2006, 2007; Groetembril & Allonsius 2007; Groetembril & Laken 2007a-b.

Tijdens de opgravingscampagne van 2001-2005 op de zuidwesthoek van het Romeinse *castellum* in Oudenburg werden de restanten gevonden van een groot gebouwencomplex uit de eerste helft van de 3de eeuw dat vermoedelijk dienst deed als *valetudinarium* of militair hospitaal¹²³². Het gebouw was uitgerust met beschilderde pleisterwanden met paneeldecoratie. De collectie van enkele tienduizenden pleisterfragmenten wordt momenteel gereinigd en geïnventariseerd. Ook hier worden de mogelijkheden onderzocht voor een grondige studie. Chronologisch is dit materiaal een belangrijke aanvulling van het gepubliceerde materiaal van het nabijgelegen Aardenburg¹²³³.

Daarnaast hebben we weet van talrijke grotere en kleinere complexen van muurschilderingen uit *vici*, *villae* en de overige verspreide landelijke bewoning. Een onbekend aantal is niet in de literatuur vermeld, van een aantal bestaat enkel een vondstmelding en van een beperkt aantal hebben we een korte beschrijving. Zo kunnen we melding maken van vondsten te Belsele-Waas¹²⁴⁰, Hoegaarden-De Kluis¹²⁴¹, Hoegaarden-Goudberg¹²⁴², Kruishoutem¹²⁴³, Kuntich¹²⁴⁴, Leest¹²⁴⁵, Nevele¹²⁴⁶, Muizen¹²⁴⁷, Sint-Lievens-Esse¹²⁴⁸, Tiegem¹²⁴⁹, Vechmaal-Middelpadveld¹²⁵⁰, Velzeke¹²⁵¹, Wange¹²⁵² en Zegelsem-Brakel¹²⁵³. Willen we inzicht krijgen in de sociale en culturele betekenis van de muurschilderingen in Romeins Vlaanderen, dan zal een uitbreiding van de in 1991 door Van Dierendonck *et al.* voorgestelde studie nodig zijn¹²⁵⁴. Los van het nog relatief bescheiden ensemble van Hoegaarden-Goudberg¹²⁵⁵

1255 Cleeren 2001a.

Tot slot kennen we uit Tongeren één beschilderd, waarschijnlijk laat-Romeins graf. Het betreft een 19de-eeuwse vondst die lange tijd in een Luiks museum bewaard werd, maar recent naar Tongeren is teruggekeerd. Naar aanleiding daarvan is een rapport over deze bijzondere vondst opgesteld. Het Gallo-Romeins Museum van Tongeren plant een uitgebreide publicatie over dit graf.

Anders dan de muurschilderingen zijn Romeinse mozaïeken tot nu toe in Vlaanderen een zeldzaamheid. Stern meldt voor de regio maar 10 fragmenten, waarvan een aantal op het ogenblik van zijn inventariseringswerk al weer verloren was gegaan¹²⁶³. 20 jaar later kan Darmon in zijn overzicht geen vooruitgang melden¹²⁶⁴. Sindsdien zijn twee mozaïeken opgegraven. In Kuntich is men erin geslaagd aan de hand van een substantieel aantal fragmenten een vloer uit het badgebouw van een *villa* te reconstrueren¹²⁶⁵. In 1989 kon in Tongeren een vloer van ca. 3 m x 19 m opgegraven worden. Ongeveer een kwart van de originele decoratie was bewaard gebleven¹²⁶⁶. Daarnaast zijn ook enkele losse fragmenten tijdens diverse noodopgravingen aangetroffen. Eén fragment is uit Kortrijk bekend¹²⁶⁷. In de *vicus* van Tienen werd in het puin van een badgebouw een klein aantal fragmenten gevonden. In een fundering van één van de afwateringskanalen bevond zich bovendien nog een groot aantal losse mozaïeksteentjes¹²⁶⁸. Recent kwam ook in de O.L.V.-basiliek van Tongeren in een puinlaag van een Romeinse stadswoning een fragment aan het licht. Af en toe wordt de vondst van losse mozaïeksteentjes gemeld.

¹²⁵⁶ Delplace & Van Ossel 1991; Delplace 1991/1992.

¹²⁵⁸ Swinkels 1987; Van Dierendonck *et al.* 1987.

¹²⁵⁹ Krier 2002; Groetembrijl 2002; Pedroso & Zaccaria 2002.

¹²⁶¹ Zie bv. het ogenschijnlijk lege gebied in de overzichtskaarten van Barbet 1987.

¹²⁶² Vanderhoeven *et al.* 1991.

1263 Stern 1960.

1264 Darmon 1981.

1265 Cramers 1984.

¹²⁶⁶ Vanderhoeven *et al.* 1993b; met vondstmeldingen in Vanderhoeven *et al.* 1989a, 1990a-b en Engelen 1990, literatuurmeldingen in Christophe 1990/1991, 163; Blanc-Bijon 1994/1995, 130-131 en Morlier 1999, 134 en besprekingen in Creemers 1999; De Boe & Thoen 1990; Vanderhoeven *et al.* 1992 en Mertens 1996c.

¹²⁶⁷ Christophe & Stern 1978. 88; De Boe 1975c. 227; Mertens 1970. 59.

¹²⁶⁸ Vanderhoeven *et al.* 2002b.

¹²⁶⁹ Stern 1957, 1960, 1963; Darmon 1981; Ling 1997.

¹²⁷⁰ Wightman 1985, 138; Dunbabin 1999, 304-316.

Nog zeldzamer dan mozaïeken zijn fragmenten van wand- of vloerplaten in marmer of andere gesteenten. Welliswaar meldt Mariën dat fragmenten *opus sectile* in *villae* voorkomen¹²⁷², maar bij het doornemen van de literatuur van de voorbije decennia is alleen voor Kruishouten een vondst vermeld¹²⁷³. Dit heeft misschien te maken met de eerder kleinschaligheid, waarmee *villae* en *vici* in Vlaanderen tot nu toe zijn onderzocht. In de Romeinse stad Tongeren zijn inmiddels wel substantiële hoeveelheden stenen wand- en vloerdecoratiefragmenten aangetroffen. Op het terrein van de Kielenstraat betreft het zelfs productieafval. Op het terrein van de O.L.V.-basiliek is een aanzienlijk aantal fragmenten in de puinlaag van de vroegmiddeleeuwse kerk weergevonden. Het gaat naar alle waarschijnlijkheid om hergebruikt materiaal uit de laat-Romeinse *basilica*. Tot slot is er nog de vondst te melden van de hypocaustumvloer in *opus signinum* van een badhuis in de zuidwesthoek van het Romeins *castellum* van Oudenburg, ontdekt tijdens het onderzoek 2001-2005. De aangetroffen fragmenten leisteenplaten met restanten van *opus signinum* zijn vermoedelijk afkomstig van het oorspronkelijk vloerniveau in de badinrichting¹²⁷⁴.

registreren en de manier van het aardewerkonderzoek, de registratie en de methode van analyse van data. Hoe kunnen verschillende variabelen van aardewerkonderzoek indicatoren zijn voor verschillende aspecten van het dagelijkse leven? Zonder dit soort onderzoek van het aardewerk zijn deze kennispotentiëlen vaak volledig ontoegankelijk. De studie van de vormen, de samenstelling en de productietechnieken zouden echter geen doel op zich mogen zijn, maar eerder een middel om onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden. Voor een succesvolle studie van Romeins aardewerk van een opgraving van een Romeins site moeten bovendien een aantal basisvereisten voorhanden zijn. Het is ten eerste belangrijk om de verschillende baksels van het op een site voorkomend aardewerk te herkennen, ook al is de productieplaats nog onbekend. Ten tweede zijn er goede typologische studies nodig om alle voorkomende aardewerkgroepen te klasseren en te identificeren. Ten derde is het belangrijk dat de determinatie niet los gezien wordt van de functie, de archeologische context en diens tafonomie. Een vierde vereiste is een goed en uniform systeem om het aardewerk te kwantificeren, te registreren en te vergelijken.

In de jaren 1990 groeide in Vlaanderen bij een aantal onderzoekers o.a. door de grootschaligheid van de preventieve opgravingen de behoefte om onderzoeksvragen te beantwoorden die met de traditionele - daterende en repertoriërende - benadering van aardewerkonderzoek niet konden worden opgelost. In de meeste publicaties heeft het onderzoek van aardewerk tot doel om enerzijds sites of sporen te dateren en anderzijds om het aandeel van importaardewerk te bepalen, wat op zich relevante vragen kunnen zijn, maar vaak niet volstaat. Sommige contexten zijn door hun samenstelling, aard, historische situering of geografische ligging immers bruikbaar voor verdergaande wetenschappelijke analyse. Om een antwoord op de onderzoeksvragen te bieden gaat men er soms van uit dat een snelle 'screening' of beperkte studie van de randen van aardewerk volstaat. Voor een goede beantwoording en formulering van nieuwe wetenschappelijke onderzoeksvragen is het echter essentieel om na een determinatie en telling van baksels en vormen het aardewerk per archeologische context (archeologisch spoor of laag) te bestuderen en om dit op een uniforme wijze te doen, conform de internationale methodes. Het gebruik van databanken voor de registratie van aardewerk per laag en per spoor is een nieuw en hoogst interessant instrument in deze benadering¹²⁷⁵.

Studie van functies van aardewerk

De studie van de functie van aardewerk kan op verschillende manieren benaderd worden. Enerzijds is er de studie van organische residu's en van oppervlaktebewerking zoals organische coatings¹²⁷⁶. Ook de fysische eigenschappen van aardewerksamenstellingen kunnen onderzocht worden om hun geschiktheid voor verschillende functies te testen¹²⁷⁷. Een systematisch onderzoek van gebruikssporen en sporen van verbranding van bepaalde types van potten kan ook redelijk zekere identificaties van functies van bepaalde types mogelijk maken¹²⁷⁸. Eénzelfde vorm kan in verschillende modules verschillende functies hebben, zoals bv. miniaturen in graven / offers¹²⁷⁹. Normale bekertjes bv. zijn drinkbekers; de grotere maten hebben eerder de functie van flessen. Ook de eenvoudige analyse van de verhouding tussen aandelen van aardewerk voor opslag, bereiding en consumptie in en tussen aardewerkgroepen kan interessante informatie opleveren over het gebruik van aardewerk.

De culturele biografie van aardewerk

Moeilijker benaderbaar is de culturele biografie van aardewerk. Immers, een pot kan doorheen zijn levensloop verschillende functies uitoefenen die sterk contextueel bepaald zijn. Zo is aardewerk uit graven in de eerste plaats aardewerk voor de doden en niet van de doden en werd het soms meegegeven met andere betekenissen dan die uit het dagdagelijkse gebruik bij leven. Recent werd bij

¹²⁷⁵ Martens 2006.

¹²⁷⁶ Moorhouse 1986, 110-111.

¹²⁷⁷ Orton *et al.* 1993, 20-21.

¹²⁷⁸ Orton *et al.* 1993, 20-21.

¹²⁷⁹ Lintz 1994; Dufay *et al.* 1997, 122.

de brandrestengraven het fenomeen herkend waarbij op vrij systematische wijze een kookpot in handgevormd aardewerk op de brandstapel werd bijgezet¹²⁸⁰.

Handel in aardewerk¹²⁸¹

Veel types werden gekopieerd van één centrum naar het andere. Het succes van een product van een centrum kan leiden tot het kopiëren door andere centra. Het is daarom de grote verantwoordelijkheid van de opgravers van productiecentra dat zij hun producten karakteriseren, zodat ze elders kunnen geïdentificeerd worden, niet alleen typologisch doch ook bakselmatig. Het grote aantal misbaksels kan soms overweldigend zijn, waardoor belangrijke informatie met vertraging of helemaal niet verspreid wordt. Wat zijn de verschillende manieren van distributie?

Dateringsinstrument

Nog steeds blijft Romeins aardewerk een vrij goed dateringsinstrument. Helaas kan dit tot cirkelredeneringen leiden, waarbij niet wordt geïnvesteerd in andere dateringsmiddelen. De volledige occupatietijd van een site is niet noodzakelijk gereflecteerd in het teruggevonden aardewerk en combinaties met andere dateringsinstrumenten leveren soms boeiende en verrassende inzichten op¹²⁸². Een tweede gevaar voor cirkelredenering is het systematisch teruggrijpen naar de bestaande literatuur, waardoor het dateringspotentieel van verschillende groepen binnen de context zelf genegeerd wordt.

▪ Methoden

Kwantificatie

Door de grote massa aan aardewerk uit Romeinse vindplaatsen, maar ook door de noodzaak om een goed en internationaal uniform kwantitatief vergelijkingskader uit te bouwen, drong sinds de jaren 1980 een grotere gelijkshakeling in de verschillende tellingsmethoden zich op. Bovendien groeide steeds meer het besef dat een onderscheid gemaakt diende te worden tussen het aantal scherven en het werkelijk aantal aanwezige potten. Een eerste belangrijke stap in de bijstelling van de kwantificatiemethodologie werd gezet in 1989 met de publicatie van het protocol van Bibracte¹²⁸³. Recent werden op afdoende wijze de pro's en contra's van de verschillende in gebruik zijnde technieken afgewogen¹²⁸⁴.

In Vlaanderen blijkt eveneens geen uniformiteit te heersen wat betreft de tellingsmethoden bij de keramiekverwerking. Meestal wordt een specimen-, of anders gezegd scherventelling, ondernomen waarbij alle scherven per aardewerkcategorie worden geteld. Dit is de gemakkelijkste methode, maar heeft het nadeel dat meer breekbare en/of grotere potten zoals amforen en voorraadpotten kwantitatief worden bevoordeeld. Experimenteel onderzoek door Symonds en Haynes heeft wel aangetoond dat scherventelling betrouwbaarder is dan eerst werd gedacht¹²⁸⁵. De tweede meest gebruikte telwijze in Vlaanderen is de berekening van het MAI (minimum aantal individuen) of MAE (minimum aantal exemplaren). Dit gebeurt op basis van de diagnostische fragmenten. Als diagnostische fragmenten worden in de ene studie enkel de randen gerekend, daarmee het protocol van Bibracte volgend, in andere publicaties worden hiervoor zowel randen, bodems, oren als versierde wandscherven beschouwd. Deze laatste techniek heeft als voordeel dat het werkelijk aantal aanwezige potten dichter wordt benaderd dan bij de eenvoudige randtelling. De individu-telling heeft echter als nadeel dat typologisch sterk ontwikkelde groepen, zoals de terra sigillata, vaak oververtegenwoordigd zijn. Deze kwantificatiemethode vereist echter wel een herberekening bij het combineren van ensembles bij het groeperen van contexten in perioden of fasen. Op de voor- en nadelen van beide

¹²⁸⁰ De Groote *et al.* 2003.

¹²⁸¹ Orton *et al.* 1993, 26-28.

¹²⁸² De Clercq & Van Strydonck 2007.

¹²⁸³ Arcelin & Tuffreau-Libre 1998.

¹²⁸⁴ Symonds & Haynes 2007.

¹²⁸⁵ Symonds & Haynes 2007.

tellingsmethoden werd al gewezen door Delaruelle, Verbeek en De Clercq¹²⁸⁶ en door Vanhoutte, Dhaeze en De Clercq¹²⁸⁷. Het wegen van scherven heeft vooral nut voor vergelijkingen van specifieke types binnen ensembles en bij amfoorstudies¹²⁸⁸. Belangrijk is vooral dat om de contra's die elke techniek heeft weg te werken, er minstens twee verschillende technieken worden aangewend (bv. specimentelling en MAI-telling). Op deze manier kan er minstens interpretatief een callibratie uitgevoerd worden. Evenzeer van belang is dat aangegeven wordt welke technieken werden aangewend en dat vergelijkingen van kwantificaties gebeuren tussen op eenzelfde wijze tot stand gekomen datagroepen¹²⁸⁹.

Bakselstudie

Onder invloed van Binford's New Archaeology deden antropologische en etnografische invalshoeken hun intrede in de late jaren 1970. Theoretische modellen werden aan de hand van vergelijking met overlevende pre-industriële samenlevingen getest en ook de natuurwetenschappen maakten hun intrede in dezelfde tijd. Mineralogie en petrografie worden in het aardewerkonderzoek goed en wel geïntroduceerd door Picon bij de vergelijkende studie van 'italische' terra sigillata van Arezzo, Pisa en Lyon en in Peacock's 'Pottery in the Roman world', waarin hij zowel wetenschappelijke analyses, etnografische data als economische modellen trachtte te combineren, een onderzoekslijn die later in de zgn. ceramic ecology of ceramic etno-archaeology werd verdergezet¹²⁹⁰. Uit beide genoemde studies bleef voornamelijk de studie van baksels een belangrijke invloed uitoefenen op de methodologie en het potentieel van het aardewerkonderzoek als kennisinstrument voor het verleden.

Een baksel (Eng. 'fabric'; Fr. 'pâte') kan omschreven worden als de gebakken samenstelling van klei en eventueel toegevoegde verschralingscomponenten waaruit een pot is gemaakt. Naast de studie van vorm en versiering is het onderzoek van baksels in de jongste decennia tot een evenwaardige component in het aardewerkonderzoek uitgegroeid. Door middel van macroscopisch, petrografisch en geochemisch onderzoek wordt de kleisamenstelling van aardewerk onderzocht, dit om bv. de herkomstregio van de pot of de technologische kennis van de pottenbakkers te onderzoeken. Daarbij worden zowel economische als sociaal-culturele vraagstellingen benaderd.

Deze technologische aanpak kende initieel vooral in Groot-Brittannië en Frankrijk navolging. In Groot-Brittannië leidde deze methodologie tot de ontwikkeling en publicatie van de 'National Roman Fabric Reference Collection'¹²⁹¹. Dit onderzoek waaide over naar onze gebieden en leidde tot de uitwerking van de 'International Fabric Reference Collection'¹²⁹². Het zwaartepunt van de indeling van aardewerk volgens bakselgroepen lag daarbij in het Centre Régional de l'Archéologie Nationale (CRAN) van de UCLouvain, waar een referentiecollectie voor vele productieplaatsen/regio's werd en wordt aangelegd. In Vlaanderen is daarbij het werk van De Paepe baanbrekend geweest die initieel kleinere samplegroepen onderzocht¹²⁹³ en later op grotere schaal en in een systematisch onderzoeksprogramma het laat-Romeins/Germaans aardewerk uit verschillende Vlaamse vindplaatsen¹²⁹⁴. Deze methode werd in Vlaanderen op ruimere schaal toegepast op *mortaria* van de site Zijdelingsestraat in Tienen¹²⁹⁵ en later uitgebreid met wrijfschalen en andere groepen gewoon aardewerk voor de *civitas Tungrorum*¹²⁹⁶ en op het materiaal van het pottenbakkerscentrum van

¹²⁸⁶ Delaruelle *et al.* 2004.

¹²⁸⁷ Vanhoutte *et al.* 2009b.

¹²⁸⁸ Symonds & Haynes 2007.

¹²⁸⁹ De Clercq 2007.

¹²⁹⁰ Peacock 1982.

¹²⁹¹ Tomber & Dore 1998.

¹²⁹² Brulet & Vilvorder 1999.

¹²⁹³ De Paepe 1987.

¹²⁹⁴ De Paepe & Van Impe 1991.

¹²⁹⁵ Willems *et al.* 2000; Willems 2000.

¹²⁹⁶ Willems 2005.

- Selectieve historiografie van de studie van Romeins aardewerk in Vlaanderen: van catalogoog tot kennisinstrument

De in de jaren 1960 gepubliceerde materiaalstudies van de Henegouwse necropool van Blicquy, waaronder de afzonderlijke gepubliceerde aardewerkcategorieën handgevormd¹²⁹⁹, zeepwaar¹³⁰⁰, Belgische Waar¹³⁰¹ en Pompeïaans rood aardewerk¹³⁰², vormden ook en vooral voor Vlaanderen voor het eerst de aanzet tot een systematische studie van aardewerkcategorieën van Noordgallische herkomst. Voorheen, maar ook nog in de jaren 1970 bleven de meeste artikels echter vooral beperkt tot een melding of catalogering van aanwezige vormen en aardewerksoorten op een opgegraven site, vaak zonder contextuele studie of vraagstelling¹³⁰³. Uitzondering hierop vormt o.a. de studie van enkele contextuele vondstgroepen uit Destelbergen¹³⁰⁴. Parallel met deze publicaties werden ook enkele productieplaatsen onderzocht (zie infra: aardewerkproductie). De studie van terra sigillata in Vlaanderen sloot beter aan bij de internationale contemporaine tendensen wat uitmondde in enkele omvangrijke determinaties¹³⁰⁵. M. Vanderhoeven maakte in 1975 in een inleiding voor de publicatie van sigillatastempels in Tongeren een goede status quaestionis van welke onderzoeksvragen met de studie van terra sigillata kunnen behandeld worden.

¹²⁹⁷ Degryse & Martens 2003.

¹²⁹⁸ Hartoch & Martens 2001; Martens & Willems 2002; De Clercq 2005b; De Clercq & Degryse 2008; Borgers 2008.

1299 De Laet 1964.

¹³⁰⁰ De Laet 1966b.

¹³⁰¹ De Laet & Thoen 1964.

1302 De Laet & Thoen 1969.

¹³⁰³ Cfr. bv. De Laet & Nenquin 1958; Mertens 1964g; Thoen 1967a; Goeminne 1970; Creus 1975; Rogge 1976, 1978.

¹³⁰⁴ De Laet *et al.* 1969, 1970b.

¹³⁰⁵ Zie bv. Thoen 1966b, 1968c, 1978a; Vanderhoeven 1975, 1977, 1979 en Rogge 1972a, 1977.

1306 Thoen 1978a, 1987a.

¹³⁰⁷ Vermeulen 1992b.

door De Paepe¹³¹¹.

aardewerkgebruik komen ook meer aan bod¹³¹⁶.

van het traject van de aardgasleiding in 1997-1998 die Vlaanderen van west naar oost doorkruist,

¹³⁰⁸ Thoen 1978a, 1985, 1992; Vermeulen 1992c.

¹³⁰⁹ Bv. Monsieur 1995, 1998, 2003b, 2004.

¹³¹⁰ Vanderhoeven & Vynckier 1992a; Vermeulen 1992c.

¹³¹¹ De Paepe 1987; De Paepe & Van Impe 1991.

¹³¹² Hartoch & Martens 2001; Martens & Willems 2002; De Clercq 2005b; Willems 2005; De Clercq & Degryse 2008; Borgers 2008.

¹³¹³ Degryse & Martens 2003; De Clercq & Degryse 2008.

¹³¹⁴ De Clercq & Van Strydonck 2007.

¹³¹⁵ Vermeulen 1992c; Hanut & Thoen 2001; De Clercq 2005b.

¹³¹⁶ Martens *et al.* 2002a; Martens 2004b; De Clercq *et al.* 2005b; De Clercq 2005b.

¹³¹⁷ Thoen & Hanut 2001a-b.

¹³¹⁸ Martens *et al.* 2002b.

¹³¹⁹ De Clercq *et al.* 2007b.

¹³²⁰ De Clercq *et al.* 2005c.

¹³²¹ De Mulder *et al.* 2001a: 2003.

1322 Martens 2004a.

1323 Martens 2004c.

¹³²⁴ Delaruelle *et al.* 2004.

¹³²⁵ Schryvers & Van Impe 2001, 82-87 en 160.

Tot slot neemt de studie van het laat-Romeinse aardewerk en de Germaanse component een aparte plaats in binnen het aardewerkonderzoek. Niet in het minst speelt de opvallende schaarste aan laat-Romeinse aardewerkgroepen hierin een rol. Als uitgangspunt geldt nog steeds het grafveld van Oudenburg¹³²⁷. Door het recente onderzoek op de zuidwesthoek van het *castellum* van Oudenburg komt hierin echter verandering¹³²⁸. De germanisering van onze gewesten die aanvangt in de 3de eeuw en toeneemt vanaf de 4de eeuw, vertaalt zich ook in de introductie van handgemaakt Germaans aardewerk. Van Doorselaer en Rogge onderzochten de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse handgevormde waar uit de Scheldevallei en het kustgebied uit de periode eind 4de eeuw - midden 6de eeuw die in verband kan gebracht worden met verschillende fasen van deze Germaanse landname¹³²⁹. Een Nederlandse vertaling van dit referaat op het Saksensymposium uit 1986 werd al in 1990 voorgesteld in Westvlaamse Archaeologica¹³³⁰; een korte samenvatting verscheen in 1987¹³³¹. Uit de regio tussen Leie en Schelde onderzocht F. Vermeulen de laat-Romeinse handgevormde ensembles uit de periode eind 4de eeuw-5de eeuw uit Asper, Kruishoutem en Sint-Martens-Latem¹³³². De handgevormde waar uit deze sites werd ook petrografisch onderzocht in vergelijking met andere sites, telkens op aardewerk uit de laatste Romeinse occupatie gevonden in relatie tot 4de-eeuwse bewoningssporen, zoals te Donk en Kontich voor Vlaanderen en Liberchies - Brunehaut en enkele sites uit Nederland en Duitsland. De resultaten wezen op zowel geïmporteerd als lokaal geproduceerd materiaal¹³³³. De Clercq en Taayke publiceerden een groep Germaans aardewerk uit een 3de-eeuwse context uit Zele en gaven een kort vergelijkend overzicht van het tot dan gevonden Germaans aardewerk in Vlaanderen¹³³⁴.

- Productieplaatsen en lokale/regionale producties

Een overzichtspublicatie van de productieplaatsen van Gallo-Romeins aardewerk in Vlaanderen is onbestaande, met uitzondering van een eerste poging¹³³⁵. Op vele plaatsen in Vlaanderen werden Romeinse pottenbakkersovens aangetroffen (zie 7.2.2: glasproductie). Tot nog toe werd echter enkel voor de Tiense productie een typologie opgesteld¹³³⁶. Deze studie werd ondersteund door onderzoek naar de geologie van de omgeving van de ovens en een petrografische, mineralogische en chemische analyse van de mogelijke grondstoffen en het aardewerk zelf¹³³⁷. Naast een overzicht van de verschillende vormen en de verschillende soorten aardewerk en hun evolutie in de tijd worden ook hun mogelijke functies besproken. De studie van de functies van het aardewerk wordt ondersteund door een analyse van de gebruikssporen en de resultaten van onderzoek naar organische resten¹³³⁸. De karakterisatie van het aardewerk en het onderzoek naar grondstoffen heeft geleid tot de mogelijkheid om Tiens aardewerk relatief gemakkelijk te onderscheiden van aardewerk van andere productieplaatsen. Voor de Tongerse productie werd nog geen volledige typologie opgesteld, maar wel een beschrijving van het baksel en van de veel voorkomende vormen¹³³⁹.

¹³²⁶ De Clercq *et al.* 2005b.

¹³²⁷ Mertens & Van Impe 1971.

1328 Vanhoutte *et al.* 2009a-b.

¹³²⁹ Van Doorselaer & Rogge 1991.

¹³³⁰ Van Doorselaer & Rogge 1990.

¹³³¹ Van Doorselaer & Rogge 1987.

¹³³² Vermeulen 1986b, 1989.

¹³³³ De Paepe & Van Impe 1991.

1334 De Clercq & Taayke 2004.

1335 Thoen & Nouwen 1997.

1336 Martens 2004b.

1337 Degryse & Martens 2003.

¹³³⁸ Kimpe *et al.* 2002; Smith & Craig 2001.

1339 Martens & Willems 2002; Willems 2005.

Een verwant probleem stelde zich dus bij een verzameling van verschillende aardewerksoorten die uiteindelijk na petrografisch en geochemisch onderzoek als één homogene productie werd gedefinieerd. Deze regionale productie is de recentelijk als ‘Low Lands Ware’ gedefinieerde groep, die vroeger werd aangeduid met heel wat verschillende benamingen, waaronder ‘blauwgrijs’, ‘Rupeliaans’, ‘terra-nigra-achtig’ of ‘Waaslands’ aardewerk. Na petrografisch en geochemisch onderzoek werd deze initieel heterogene groep dus als een mineralogische en homogene eenheid herkend die gebruik maakte van de mica-rijke formatie van Tegelen. Deze dagzoomt op de zgn. Brabantse Wal (NL) en in de Kempische cuesta (B). Op basis van enkele vondsten en de geografische aspecten mogen onder meer productiesites in de Bergen-op-Zoom-regio worden verondersteld¹³⁵³. Dit onderzoek maakt duidelijk dat de naamgeving van regionale aardewerkproducties niet altijd bepaald mag zijn door een welbepaalde of grote dichtheid aan deze aardewerksoort, vermits deze ook het gevolg kan zijn van handelsactiviteiten of goede transportmogelijkheden. De LLW-groep verschijnt ten tonele in de Flavische tijd en lijkt zich te handhaven tot in het laatste kwart van de 3de eeuw. Deze kwantitatief en typologisch belangrijke groep met verspreiding van de Britse ZW-kusten tot Noord-Nederland, de Rijn en Noord-Frankrijk omvat naast de typische en wijd verspreide transportcontainer Holwerda 139-142 - ook bekend als ‘Arentsburgpot’ -, vooral een zeer divers gamma aan vormen zoals *mortaria*, drinkbekers, borden, (kook)potten, kruiken, kannen,... De productie lijkt in Vlaanderen grotendeels verantwoordelijk te zijn voor de terugdringing van het handgevormd aardewerk vanaf de vroege 2de eeuw in de beneden-Scheldevallei.

VUURBOKKEN IN AARDEWERK

Vuurbokken in aardewerk werden in Vlaanderen voor het eerst herkend en gepubliceerd in 1975¹³⁵⁴ en worden sindsdien frequent aangetroffen in de valleien van Leie en Schelde, maar ook sporadisch daarbuiten. Vuurbokken zijn keramische elementen die in paarsgewijze opstelling beide zijden van het haardvuur flankeren. Ze zijn vaak met de gestileerde voorstellingen van dieren versierd aan de voorzijde. De flanken zijn geprofileerd, meestal aan één zijde verbrand en hebben verschillende doorboringen waar een soort van rooster of grill in moet zijn bevestigd geweest. Aan de achterzijde bevond zich soms een haardplaat in aardewerk. Recent werden deze objecten gerepertorieerd en bestudeerd in het kader van de romanisatieprocessen van materiële cultuur¹³⁵⁵. Waar vroeger werd aangenomen dat het fenomeen een betekenisloze doorleving van pre-Romeinse tradities betrof, zonder veel iconografische of religieuze waarde¹³⁵⁶, wordt nu wel aangenomen dat deze merkwaardige aardewerken objecten als regionale gedifferentieerde media fungeren waarop verschillende religie-gebonden diervoorstellingen zoals bv. everzwijnen figureerden¹³⁵⁷.

WEEFGEWICHTEN EN SPINSCHIJFJES IN AARDEWERK

Antieke bronnen geven aan dat in onze contreien op grote schaal aan textielproductie werd gedaan. Een synthetiserende studie van de met textiel verbonden aardewerken objecten die op verschillende plaatsen aan het licht kwamen, ontbreekt vooralsnog. Het gaat hierbij om weefgewichten en spinschijfjes. Deze laatste zijn doorboorde ronde schijfjes die vooral gemaakt werden uit gerecupereerde aardewerkscherven of dakpanfragmenten. Voor een overzichtsstudie van het Romeinse textiel in Noordwest-Europa kan men terecht bij Wild¹³⁵⁸.

BOUWKERAMIEK

Bouwkeramiek (*tegulae*, *imbrices*, *tubuli*, *testae* en hypocaustumtegeltjes) vormt zelden een aandachtspunt in een rapport of studie en deze vondstgroep werd ook zelden systematisch bestudeerd

¹³⁵³ De Clercq & Degryse 2008.

¹³⁵⁴ De Laet 1975.

¹³⁵⁵ De Clercq 2007.

¹³⁵⁶ Bourgeois 1983.

¹³⁵⁷ De Clercq 2007.

¹³⁵⁸ Wild 1970.

TERRACOTTABEELDJES

ook de archeologische contexten en de eigenschappen van het aardewerk worden bestudeerd¹³⁷⁵. Belangrijk is daarbij dat de beeldjes niet meer als op zichzelf staande creaties worden beschouwd, maar wel als serieuze producten, die door afvorming in mallen werden gereproduceerd¹³⁷⁶. Het besef groeit dat de reconstructie van dat productieproces belangrijke informatie kan bieden op chronologisch vlak, maar ook op het domein van de studie van de ateliers en de iconografische evolutie¹³⁷⁷.

Ook aan de archeologische contexten wordt in toenemende mate aandacht geschonken. Een goed voorbeeld zijn de grafvondsten. In heel Vlaanderen zijn veertien graven bekend met terracotta's. Van de oudste vondsten is doorgaans geen informatie bekend over het graf of de grafritus. Van de recentere vondsten zoals te Destelbergen¹³⁷⁸, Oudenburg, Gors-Opleeuw¹³⁷⁹ en Tongeren-Hazelereik¹³⁸⁰ zijn wel bijzonderheden bekend over de grafritus, het antropologisch onderzoek (Destelbergen en Gors-Opleeuw), de grafgraven en de positie van de beeldjes in het graf. Dit leverde interessante gegevens over de betrokkenheid van de terracottabeeldjes bij de grafritus en over de relatie tussen geslacht en leeftijd van de overledene en de figuurtjes. Met zekerheid kan nu worden vastgesteld dat er geen relatie hoeft te zijn tussen vrouwelijke voorstellingen in graven en het geslacht van de overledene. Ook kon worden vastgesteld dat zij in brandrestengraven deel uitmaakten van de grafritus en dat de meestal gebroken en onvolledige resten met zorg werden bijgezet. Door het geringe aantal graven met beeldjes kunnen wij niet spreken van een algemeen funerair gebruik, maar eerder van een uitzonderlijk voorkomen van terracotta's in graven.

Een belangrijk aandeel van de Vlaamse terracottavondsten wordt gevormd door grote depots, die niet alleen uitblinken in aantal, maar ook in kwaliteit van bewaring en in rijkdom van het typenrepertorium. Het terracottadepot van Tongeren dat al bekend was van de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw werd opnieuw bestudeerd, waarbij vooral de herkomstproblematiek centraal stond¹³⁸¹. In 1967 werd in Harelbeke bij grondwerken een context verstoord waarin naast luxe vaatwerk en glas een grote hoeveelheid terracotta's werd aangetroffen¹³⁸². De beeldjes en de andere voorwerpen werden verspreid over de omliggende velden en gedurende de daaropvolgende jaren door plaatselijke geïnteresseerden ingezameld. Jammer genoeg zijn geen gegevens bekend over de kenmerken van de context en de precieze lokalisatie ervan. Hetzelfde geldt voor de vondsten van Asse-Kalkoven. Bovenop de al gekende paardenbeeldjes die er in de 19de eeuw werden ontdekt, kwam in de tachtiger jaren van de 20ste eeuw opnieuw een depot aan het licht met een vergelijkbaar typenrepertorium van hoofdzakelijk paardenbeeldjes¹³⁸³. Enkele beperkte opgravingscampagnes tussen 1982 en 1986 werden uitgevoerd in opdracht van de gemeente Asse en later voor de vereniging Agilas, waarbij de leiding van de opgraving wisselde in de loop van de campagnes. Van dit onderzoek kan weinig meer gezegd worden dan dat de beeldjes uit een homogene kuilvulling afkomstig waren. De omgeving van de kuil werd niet opgegraven en zelfs de kuilranden werden nooit bereikt. Dit voorbeeld illustreert het belang van een goede coördinatie van de opgraving en het bepalen van de doelstellingen. De nieuwe vondsten dragen in grote mate bij tot de kennis van het typenrepertorium en de handelsrelaties. Anderzijds illustreren zij een lacune in het onderzoek. Geen enkele van deze belangrijke vondsten is gekaderd binnen de site, erger nog, de archeologische contexten van de nieuw ontdekte depots blijven onbekend. Op dit vlak is er geen vooruitgang geboekt tegenover de situatie in het begin van de 20ste eeuw.

¹³⁷⁵ De Beenhouwer 1996a.

¹³⁷⁶ Lange 1994.

¹³⁷⁷ De Beenhouwer 2005.

¹³⁷⁸ De Laet *et al.* 1970a.

¹³⁷⁹ Lux & Roosens 1971, 22.

¹³⁸⁰ S.n. 1991, 24-25.

¹³⁸¹ De Beenhouwer 1991a-b.

¹³⁸² Despriet 1970b, 1973, 1973/1974, 1974b, 1975, 1979c; Ooghe *et al.* 1979; De Meulemeester *et al.* 1984; Viérin 1987.

¹³⁸³ Geubels 1987; Lens 1989; Scheltens 1981.

Voor de toekomst zouden volgende aspecten dan ook prioritair behandeld moeten worden:

1. een studie van de ateliervondsten uit het oorsprongsgebied is essentieel om de aardewerkgroepen beter te kunnen situeren. Voor de Keulse import is de kennis toereikend. Voor de import uit het Moezelgebied en het Alliergebied is de stand van zaken nog ontoereikend.
2. een opvallende vaststelling is het groot aantal contexten waarvan de berging van de archaeologica, waaronder terracotta's, gesitueerd wordt op het einde van de 2de of het begin van de 3de eeuw (Tienen, Elewijt, Harelbeke, Velzeke, Tongeren en Asse). De aanwezigheid van bijzondere voorwerpen doet vermoeden dat het om rituele bergingen gaat. De plotse aanleiding tot die golf van deposities is nog onvoldoende gekend. Ook is het verband tussen de deposities en sacrale plaatsen vaak onduidelijk. Een beter inzicht in de kenmerken van de deposities kan hier helpen: stratificatie, chronologische betekenis van de stratificatie, brandsporen, fragmentering van de voorwerpen, enz. Verder verdient de betekenis van de context in het ruimer verband van de vindplaats meer aandacht. Vaak is het nog onduidelijk of de deposities zijn ontstaan tijdens het functioneren van een heiligdom of na stopzetting ervan. In het laatste geval rijst de vraag waarom het materiaal met zorg werd geborgen.
3. in het publicatiebestand van de terracotta's valt het aantal ongepubliceerde licentiaatsverhandelingen op. De informatie is beschikbaar, maar blijft op die manier weinig toegankelijk voor het publiek. Ook een interactieve databank voor terracotta's is beschikbaar¹³⁸⁴. Het vrijmaken van middelen voor het publiceren van de beschikbare informatie is daarom een lonende investering.

6.4.13 Glas

P. COSYNS

Binnen de studie van de Romeinse materiële cultuur in Vlaanderen neemt het glasonderzoek voorlopig nog een zeer bescheiden plaats in. Glas is noch in Vlaanderen, noch in Wallonië al het voorwerp geweest van gedetailleerd syntheseonderzoek. Hoewel glasvondsten van zowel oude als recente opgravingen meestal wel een plaats kregen in publicaties binnen de beschrijving van het vondstenrepertorium, bleef tot op heden het verdere onderzoek beperkt tot onopvallende initiatieven ter aanvulling van de globale opgravingsresultaten. Anders geformuleerd, archeologisch glas wordt nog teveel beperkt tot een opsomming in lijsten om het opgravingsverslag te vervolledigen. De glasvondsten worden nauwelijks vanuit enige wetenschappelijke vraagstelling of diepgang bestudeerd, zoals dit gebeurt bij aardewerk. Uitzondering vormen enkele topvondsten¹³⁸⁵ of specifieke categorieën, zoals het zwarte glas¹³⁸⁶ of het vaatwerk met slangdraadversiering die het onderwerp vormden van een aparte publicatie¹³⁸⁷. Dat tot op heden het glasonderzoek nooit tot een volwaardig agendapunt geëvolueerd is binnen de materiaalstudie, is voornamelijk te wijten aan de relatief kleine hoeveelheden binnen de kleinschalige noodopgravingen, maar ook door de veelal grote fragmentatie van de glasvondsten, waardoor ten onrechte wordt gedacht dat te weinig archeologisch waardevolle informatie uit de glasstudie te concluderen valt.

Wat betreft de antieke geschreven bronnen omtrent glasproductie en glasconsumptie is Plinius de Oudere met zijn *Naturalis Historia* veruit de belangrijkste gegevensbron. Daarnaast zijn heel wat

¹³⁸⁴ De Beenhouwer 2007.

¹³⁸⁵ Bv. Despriet 1972; Fontaine-Hodiamont 1994; Massart *et al.* 2003; Cosyns *et al.* 2004, 2005; Cosyns 2007.

¹³⁸⁶ Cosyns & Hanut 2005; Cosyns *et al.* 2006b.

¹³⁸⁷ Hanut 2006b.

Naar aanleiding van de tentoonstelling 'Schone Schijn'¹⁴⁰⁹ en een themanummer van Openbaar Kunstbezit Vlaanderen¹⁴¹⁰ kregen de glasvondsten van de site Tienen-Grijpenveld enige aandacht. In het kader van een internationaal symposium rond glasonderzoek werden voor *Germania Inferior* interregionale vergelijkingen onderzocht en recent glasonderzoek voorgesteld¹⁴¹¹, waaronder de studie van het Romeins glas van Rumst¹⁴¹² en Tienen¹⁴¹³.

1. gedetailleerde vondstverwerking ter voorbereiding van publicaties;
2. detailstudie naar de sporen van productietechnieken (vrijgeblazen, moulegeblazen, gegoten, ...); technologisch onderzoek om de productie van de specifieke voorwerpen te achterhalen (het blijft bijvoorbeeld nog steeds een open vraag hoe vensterglas in de 1ste-3de eeuw is vervaardigd);
3. detailstudie naar de sporen van gebruik en slijtage alsook van fragmentatie en verwerking van glazen artefacten. Deze invalshoek is enerzijds nuttig voor de contextanalyse en anderzijds om een gedegen conservatiepolitiek uit te werken voor de bewaring van archeologisch glas;
4. detailstudie van de fragmentatie binnen elk vormtype. Dit is voor het glasonderzoek zeer waardevol omdat dit belangrijk is binnen de contextanalyse. Glazen vaatwerk kan niet op dezelfde manier benaderd worden als aardewerk. Een verkennende studie werd geleverd door Cool en Baxter¹⁴¹⁴;
5. algemene studies over diverse themata, zoals vlakglas, sieraden, productie, vaatwerk, om te komen tot een grondige status quaestionis van het Romeins glas;
6. detailstudie van specifieke vormtypes binnen Vlaanderen (zoals recent over moulegeblazen glas)¹⁴¹⁵;
7. contextanalyse¹⁴¹⁶ voor het uitbouwen van betere dateringscriteria van het Romeins glas;
8. een onderzoek naar welke verschillen geografisch waarneembaar zijn tussen de *civitates Menapiorum*, *Nerviorum* en *Tungrorum*, die binnen de grenzen liggen van het Vlaamse gewest. Lopend onderzoek van het Romeins zwart glas levert bewijzen op voor regionale productie met regionale distributie-impact¹⁴¹⁷. Baanbrekend werk op internationaal niveau zou zijn om te onderzoeken of die tegenstellingen tussen *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* kunnen doorgetrokken worden naar glazen vaatwerk in ander gekleurd glas.

2022

Een overzicht van de algemene bibliografie met betrekking tot de ontginning van mineralen en de ateliers van *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* kan men terugvinden bij Raepsaet & Raepsaet-Charlier¹⁴²⁸. Enkele gepubliceerde nota's en korte artikels geven een idee van de regionale verspreiding van de ateliers in Vlaanderen¹⁴²⁹. Dewulf¹⁴³⁰ met een latere aanvulling van Despriet¹⁴³¹ schetsen een overzicht van de ijzerproductie in hun streek, respectievelijk van het Waasland en van Zuid-West-Vlaanderen. Janssen¹⁴³² en Verbeeck¹⁴³³ weiden uit over de indicaties voor metaalbewerking in respectievelijk Opgrimbie en Kontich.

Het hiernavolgend overzicht van de status quaestionis over onze bibliografische kennis over metalen voorwerpen kan als aanvulling gezien worden op het basiswerk dat voor de 'Arts du métal' een repertorium voor *Gallia Belgica* en *Germania Inferior* opgeeft¹⁴⁴⁰, zowel wat betreft bronzen beelden, als vaatwerk, *fibulae*, militaria, oogheekkundige instrumenten en andere objecten.

¹⁴²⁴ Despriet 1987, 1991.

1426 Coolen 2002.

¹⁴²⁷ Vanhoutte 2007a.

1428 Raepsaet-Charlier

1429 Thoen 1977h

1430 Dewulf 1964

1431 Despret 1984.

1432 Jansson 1979

1433 Verbeek 100.

1434 Baudouin 1993.

¹⁴³⁴ Rondelez 1993; Schuerman 1994, 1996; Van den Bosch 2004.

1436 Bayouf, A. 2003. *Def.*

1436 Bonenfant & Defosse 1994.

1437 Polfer 1999.

¹⁴³⁸ Mathieu 1993; Breyer & Longree 1994; Bosquet *et al.* 2004; Fonck *et al.* 2004.

1439 Domergue *et al.* 2006.

¹⁴⁴⁰ Raepsaet-Charlier & Raepsaet 1975.

¹⁴⁴¹ Bv. de Loë 1898, 1937; Renard 1904.

¹⁴⁴² Collon-Gevaert 1951.

¹⁴⁴³ Faider-Feytmans 1955.

¹⁴⁴⁴ Zoals bv. Mertens 1952, De Laet *et al.* 1955b en Mariën 1974.

¹⁴⁴⁵ De Laet 1961a.

¹⁴⁴⁶ Spitaels 1956a-b, 1969; zie verder De Cock 1977 en Vanvinckenroye 1961.

Tijdens de laatste twee decennia zijn vooral in het kader van licentiaatsthesisen enkele collecties onder de loep genomen, o.a. de *fibulae* van Waasmunster-Pontrave¹⁴⁷¹, de *fibulae* uit het Provinciaal Gallo-Romeins museum van Tongeren¹⁴⁷², bronzen godenbeeldjes uit de *civitas Tungrorum*¹⁴⁷³, de *fibulae* van de *vicus* op het Grijpenveld in Tienen¹⁴⁷⁴, de spelden, het gordelbeslag en de riemverdelers uit het Tongerse Gallo-Romeins museum¹⁴⁷⁵, de spijkers van de *vicus* van Tienen¹⁴⁷⁶ en de *small finds* uit koperlegering uit de *vicus* van Tienen (1997-2003)¹⁴⁷⁷. In een ruimere problematiek werden al eerder ijzeren werktuigen opgenomen in de thesis van Caes¹⁴⁷⁸ en werden enkele beeldjes uit Vlaanderen besproken in de thesis van Peckstadt¹⁴⁷⁹. In 2004 verscheen de studie van een ensemble sleutels en sloten¹⁴⁸⁰. Landbouwwerktuigen aangetroffen in België werden opgenomen in de recent verschenen synthesestudie van A. Marbach¹⁴⁸¹.

¹⁴⁶⁸ Vermeulen 1992a.

1470 Claassen 1998.

¹⁴⁷² Hensen 1999, 2000, 2001, 2002.

1474 Debecker 2003,

1476 Guillaume 200

1477 Meirens 2005.

1478 Caes 1984.

1479 Peckstadt 1

1480 Cerjez *et al.* 200

1481 Marbach 2004a-b.

1482 Leva 1965.

¹⁴⁸³ Vanvinckenroye 1997a.

¹⁴⁸⁴ Van Lierde 2003.

¹⁴⁸⁵ Zoals bij Mertens & Van Impe 1971 en Nouwen 1987.

¹⁴⁸⁶ Van Impe & Creemers 1991.

¹⁴⁸⁷ Uhlemann 1964; Simpson 1976; Bishop & Coulston 2006.

¹⁴⁸⁸ Vanden Berghe 1996.

¹⁴⁸⁹ Lodewijckx 1992, 1993b; Lodewijckx & Wouters 1995.

¹⁴⁹⁰ Lodewijckx *et al.* 1993, 1994, 1996.

Sinds enkele jaren wordt ook de problematiek rond de archeologische metalen, het corrosieproces, hun behandeling en de consolidatie en de bewaring van metalen vondsten aangekaart. Dit gebeurde een eerste maal in het kader van het HSL-onderzoek in Vlaams-Brabant¹⁵¹¹. In 2006 werd dit toegelicht op de Romeinendag aan de hand van vooral vondsten uit het Romeins *castellum* van Oudenburg¹⁵¹². Deze problematiek zorgt er mee voor dat het slecht gesteld is met onze kennis van de metalen objecten. Hun bewaringstoestand is immers vaak zeer slecht en hun behandeling en conservatie niet goedkoop. Na de opgraving dringt een dringende consolidatie zich op, aangezien anders door de degradatie van de vondsten de archeologische informatie vanzelf verloren gaat. Het is dan ook belangrijk dat het metaal niet pas wordt aangepakt wanneer er binnen het postopgravingswerk nog middelen en tijd resteren.

Het archeopetrografisch onderzoek kreeg na 1980 een nieuwe impuls door het opstarten van een onderzoeksproject rond de Romeinse bewoning in het zuidelijk deel van het Vlaamse zandgebied, meer bepaald in de regio tussen de Leie en de Schelde. Van 1982 tot 1987 werden in deze streek intensieve prospecties en een aantal opgravingscampagnes op uitgekozen Romeinse bewoningssites uitgevoerd. Al het steenmateriaal uit de hoge keizertijd dat op deze nederzettingen in situ werd aangetroffen, werd door De Paepe aan een analyse onderworpen¹⁵¹⁷. Het betreft de stenen vondsten uit Asper-Jolleveld, Eke-molen, Huise-Lozer, Sint-Denijs-Westrem en Sint-Martens-Latem/Brakel.

Deze studie biedt een eerste inzicht in het veelzijdige steengebruik in de Romeinse periode in deze regio tussen Leie en Schelde. Zowel vulkanische, metamorfe als sedimentaire steensoorten werden door de Gallo-Romeinen aangewend¹⁵¹⁸. Tefrietische lava uit het Eifelgebied en arkose zijn de voornaamste steensoorten voor de vervaardiging van maalstenen, naast conglomeraat en mini-conglomeraat, en blijven in gebruik van de 1ste tot de volle 3de eeuw n.Chr. De arkose kwam vermoedelijk uit Zuid-België, waar Vielsalm en Macquenoise gekende geëxploiteerde vindplaatsen zijn. Kwartsporfier werd in kleine hoeveelheden aangetroffen in het Leie-Schelde-gebied en was waarschijnlijk afkomstig uit de Zenne-vallei. Het precieze gebruik is nog onduidelijk. Het weinige schiefer dat werd aangetroffen, kwam waarschijnlijk intrusief mee met het transport van kalksteen uit het Doornikse. Voor slijpstenen en soms ook wrijf- of zalfplaatjes werd vooral kwartsiet, maar ook mica-rijke zandsteen gebruikt, beide vermoedelijk afkomstig uit Zuid-België, meer bepaald de Ardennen. Ook kwartsofyllade, waarschijnlijk uit de Ardennen of het Rijnland, werd gebruikt voor slijpstenen. Klopstenen en ook een aantal maalstenen waren dan weer gemaakt uit kwartsietische zandsteen uit dagzomende formaties uit Henegouwen of Noord-Frankrijk. IJzerhoudende zandsteen, vermoedelijk afkomstig uit Zuid-Vlaanderen, werd maar sporadisch aangetroffen en is mogelijk al vóór de Romeinse periode op die plaats beland. Glauconiethoudende zandsteen, beter gekend als zgn. veldsteen, is samen met vuursteen de enige steensoort die regelmatig verspreid voorkomt in verschillende delen van Vlaanderen. Beide steensoorten werden vooral gebruikt als bouw materiaal. Vuursteen werd daarnaast ook gebruikt voor de vervaardiging van slingerkogels. Voor de vermoedelijke handwerpstenen, aangetroffen op de site van het Romeinse kamp van Maldegem-Vake, blijken na petrografisch onderzoek rivierkeien gebruikt afkomstig van terrasafzettingen langs de Maas stroomafwaarts van Luik¹⁵¹⁹.

Doornikse kalksteen is één van de voornaamste steensoorten aangetroffen op sites in Noord-Gallië. Het vormde één van de belangrijkste bouwmaterialen voor steenbouw maar was ook de grondstof voor het maken van mortel, werd gebruikt als verschrallingsmiddel in potten en ook als toeslag bij ijzerwinning¹⁵²⁰. Behalve uit Doornik was het mogelijk ook afkomstig uit andere Henegouwse of Ardeense gebieden¹⁵²¹. Het gebruik van natuurstenen bouw materiaal in Romeinse nederzettingen bleef echter zeer beperkt. In Kruishoutem werden - niet in situ - regelmatig bekapte Doornikse kalksteenblokken aangetroffen. Volgens Rogge en Van Durme dienden deze in het Zuid-Oostvlaamse leemgebied voor de stenen sokkels van de gemengde hout-/steenbouw¹⁵²².

Systematisch onderzoek naar het gebruik van steen in de leemstreek en de zandleemstreek werd nog niet uitgevoerd. Beperkt onderzoek van de stenen te Tongeren en Tienen toont aan dat hier andere bronnen werden aangesproken. In de *vicus* van Tienen werden voor de fundamenteën en de muren of sokkels van gebouwen kwartsiet van Overlaar gebruikt. Verder werden ook regelmatig kalkstenen van Gobertange aangetroffen in afvalkuilen. In de *vicus* werden ook beeldjes aangetroffen, die

¹⁵¹⁷ De Paepe 1986; De Paepe & Vermeulen 1988; Vermeulen 1992a.

¹⁵¹⁸ De Paepe & Vermeulen 1988; Vermeulen 1992a.

¹⁵¹⁹ Dhaeze & De Paepe 2004.

¹⁵²⁰ Thoen 1977b, 1978a.

¹⁵²¹ De Paepe & Vermeulen 1988.

¹⁵²² Rogge & Van Durme 1987.

gesculpteerd waren uit de nabij dagzomende tufsteen van Lincent (petrografisch onderzoek door Prof. Dr. Nijs, UGent).

Voorwerpen uit steen, zoals slijpstenen, maalstenen, ... werden voor Vlaanderen tot nog toe nog niet aan een synthesestudie onderworpen. Het ensemble slijpstenen, ingezameld op de Romeinse sites van het HSL-traject in de regio Antwerpen, is één van de enige ensembles die al meer in detail onder de loep werden genomen¹⁵²³.

De voorwerpen uit steen opgegraven op sites in Vlaanderen, blijken vooral vervaardigd uit geïmporteerde steensoorten. Daarmee zijn enkele onderzoeksvragen die bij de ceramiekstudie gesteld worden ook bij stenen archaeologica van toepassing: hoe verliep de distributie? Hoe zag het netwerk van handelsbetrekkingen er uit? Daarnaast dringt bij bepaalde producten de vraag van het fabricatieproces zich op: werden de stenen als halffabricaat of als afgewerkt product vervoerd? Voor een algemeen beeld van groevetechnieken en prefabricatie in de Romeinse wereld kan verwezen worden naar Waelkens¹⁵²⁴.

Speciale aandacht dient ook uit te gaan naar het voorkomen van keien in archeologische contexten. Zo was de aanwezigheid van keien in graven op het grafveld van Tienen opvallend. Van nature komen keien niet voor in de leemlaag, waarin de graven zich bevonden. Opvallend was ook dat een aantal van de keien in de graven verbrand was. Waarschijnlijk zijn deze keien afkomstig van platformen die waren aangelegd onder de brandstapels. De keien die gebruikt werden voor de aanleg van bepaalde Romeinse wegen verdienen ook bijzondere aandacht, alsook hun mogelijke plaatsen van herkomst. Het onderzoek van natuursteen, hun gebruik en herkomst dient dan ook in hun globaal landschappelijk, geografisch kader onderzocht te worden.

Uit bovenstaand overzicht blijkt het belang van verder doorgedreven onderzoek van voorwerpen uit steen. Het is dan ook te hopen dat het baanbrekend werk van De Paepe in de toekomst opnieuw kan worden verdergezet en uitgebreid zal worden naar de andere gebieden van Vlaanderen.

6.4.16 Organisch materiaal

S. VANHOUTTE

Onder voorwerpen in organisch materiaal verstaan we vondsten uit hout, been, gewei, hoorn, leer, git, bruinkool, riet, ... Dergelijke vondsten worden vrij zelden aangetroffen op een site aangezien de meeste van deze materialen heel teer zijn en een specifieke bewaringscontext vereisen. Houten, rieten en leren vondsten bv. blijven enkel bewaard in een waterverzadigd milieu. Het zijn dan ook typische waterputvondsten. Door hun vrij unieke karakter krijgen de voorwerpen in organisch materiaal wel meestal een vermelding of korte beschrijving in het siteverslag. Voor wat betreft houten voorwerpen verwijzen we hiervoor naar een reeks publicaties¹⁵²⁵. De museumpublicatie over de eerste resultaten uit Romeins Tienen catalogeert bv. uitgebreid de vondsten uit bewerkt bot¹⁵²⁶. Romeinse voorwerpen vervaardigd uit organisch materiaal werden in Vlaanderen tot nog toe echter amper aan een detailstudie onderworpen.

Maar aan enkele, meer unieke, houten vondsten werden een verdere studie gewijd, zoals de vroeg-Romeinse houten vijzel van Zele¹⁵²⁷ en de eg van Poppel¹⁵²⁸. Een waterput, deels opgebouwd uit steen, opgegraven in Aalter-Loveld, leverde o.a. een houten panfluit op¹⁵²⁹. Het was één van de

¹⁵²³ Delaruelle *et al.* 2004, 251.

¹⁵²⁴ Waelkens 1990.

¹⁵²⁵ De Cock 1986c; Lauwers 1978; De Boe & Lauwers 1980; Despriet 1984k; Pieters 1987, 1988; Cuyt 2000, 2001; Thoen & Sas 1993; Delaruelle *et al.* 2004; Laloo *et al.* 2008; Janssen 1978; Heymans 1979b.

¹⁵²⁶ De Clerck 1983.

¹⁵²⁷ Bourgeois & De Clercq 2003.

¹⁵²⁸ Deforce & Annaert 2005, 2007.

¹⁵²⁹ Thoen & Sas 1993.

Voor wat betreft de benen gebruiksvoorwerpen kunnen we het artikel vermelden dat de benen stilet uit een Tongers graf behandelt¹⁵³² en de publicatie over het Romeinse benen mesheft uitgewerkt in de vorm van een kat uit Roeselare¹⁵³³. De voorwerpen uit been en gewei uit de collectie van het Provinciaal Gallo-Romeins museum van Tongeren werden wel in detail bestudeerd in het kader van een licentiaatsthesis¹⁵³⁴.

Onze kennis over Romeinse voorwerpen vervaardigd uit organisch materiaal is duidelijk uiterst gering. De in de literatuur terug te vinden vondsten van Vlaamse sites zijn zeker niet representatief voor deze vondstcategorie. De zeldzaamheid en slechte bewaringskwaliteit van dit materiaal maakt het dan ook noodzakelijk dat deze vondstcategorie in de toekomst meer aandacht krijgt in het opgravingsverslag in de vorm van een gedetailleerde beschrijving met tekening van de vondst.

1535 Ervynck & Lentacker 2008.

7 ASPECTEN VAN DE SAMENLEVING

7.1 POLITIEK-INSTITUTIONEEL

7.1.1 Gebeurtenissen

A. VANDERHOEVEN EN S. VANHOUTTE

Bijzonder aan de Gallo-Romeinse periode is dat het om de eerste fase uit ons verleden gaat, waarvan schriftelijke bronnen ons over politieke en militaire gebeurtenissen berichten. Een aantal daarvan heeft in het verleden aanleiding gegeven tot het schrijven van diverse historisch en archeologisch gedocumenteerde studies. Sommige omvatten de gehele Romeinse periode¹⁵³⁶, andere legden zich op één bepaalde periode toe (cfr. infra). De jongste decennia lijkt deze traditie wat verwaterd te zijn en pas recent verschijnen weer publicaties die nader op historische gebeurtenissen ingaan¹⁵³⁷. Hieronder volgt een selectie van dergelijke gebeurtenissen en gaan we na wat op dat gebied de voorbije decennia aan literatuur verschenen is.

DE GALLISCHE OORLOG

De Gallische oorlog, waarmee men in principe de Romeinse periode in ons land laat beginnen, krijgt traditioneel veel aandacht in algemene werken over de Romeinse geschiedenis en archeologie van onze streken¹⁵³⁸. Daar kan nu het recent verschenen werk van Rombaut aan toegevoegd worden¹⁵³⁹, die op basis van historisch-geografische argumenten een reconstructie van Caesars veldtocht en een identificatie van een aantal slagvelden en nederzettingen in België voorstelt. Een tweetal deelaspecten van archeologische aard heeft de voorbije jaren in de belangstelling gestaan. Het betreft op de eerste plaats de datering, circulatie en verspreiding van de zgn. gouden Eburonenstaters, waarvan het aantal gekende vindplaatsen op spectaculaire wijze is toegenomen¹⁵⁴⁰. Op de tweede plaats gaat het om de discussie over de rol die de versterking op het plateau van Caster te Kanne mogelijk tijdens de Gallische oorlog gespeeld heeft¹⁵⁴¹. Toegang tot de kennis over Caesars activiteiten in Gallië kan men via gespecialiseerde monografieën krijgen¹⁵⁴². Voor diverse archeologische aspecten van de Gallische oorlogen en het midden van de 1ste eeuw v.Chr. in het algemeen kan men voor het Noord-Gallische gebied ook terecht bij Metzler¹⁵⁴³. Uit de schaarse vondsten die uit deze periode tot nu toe zijn gedaan, mag men afleiden dat zich in onze streken, in het bijzonder in het zuid-Limburgse (en aangrenzende Luikse) Haspengouw een archeologische horizont aftekent, die uit of van omstreeks de tijd van de Gallische oorlogen dateert. Zowel bij verkennend onderzoek als bij preventieve of andere opgravingen zou aan het traceren en dateren van de vaak vage sporen en moeilijk dateerbare vondsten uit dit scharniermoment van onze geschiedenis bijzondere aandacht mogen besteed worden.

DE BATAVENOPSTAND

Een belangrijk evenement in de Romeinse geschiedenis van onze streken is de Batavenopstand van de jaren 69/70. Begrijpelijkerwijs zijn het vooral Nederlandse archeologen en historici die over deze gebeurtenis gepubliceerd hebben¹⁵⁴⁴. Ook in het meer op de archeologische bronnen gerichte

¹⁵³⁶ Byvanck 1942, 1949; Mariën 1980.

¹⁵³⁷ Nouwen 2003, 2006; Rombaut 2006.

¹⁵³⁸ Mariën 1980; Nouwen 2003, 2006.

¹⁵³⁹ Rombaut 2006.

¹⁵⁴⁰ Scheers 1996; Roymans 2004, hoofdstuk 4; Heinrichs 1999, 2008.

¹⁵⁴¹ Roosens 1975b, 1976a; Vanvinckenroye 1996, 2001; Hollstein 1980; Wankenne 1977.

¹⁵⁴² Bv. Goudineau 1990 of Lieberg 1998.

¹⁵⁴³ Metzler 1995.

¹⁵⁴⁴ Sprey 1953; Teitler 1998, 2004; Van Eijck & De Winter 1982; Van Soesbergen 1974. Zie ook de recent verschenen vertaling van Tacitus door Hunink 2005.

DE INVALLLEN VAN DE CHAUCI

HET GALLISCHE RIJK

Men mag ook aannemen dat de activiteiten van Carausius tegen de *Bagaudae* en piraten en zijn machtsgreep in het Brits en Gallische gebied (286-293) eveneens een archeologische horizont achtergelaten heeft¹⁵⁵⁷. Vooruitgang op dit gebied moet men wellicht verwachten van een gecombineerd archeologische, numismatische en historische aanpak van deze periode.

In de 4de eeuw werd een grootschalig kustverdedigingssysteem opgericht langs de Noordzee en het Kanaal, de *Litus Saxonicum*. De Belgische kustvlakte vormde hiervan een onderdeel. Tot nu toe kan maar het *castellum* van Oudenburg met enige zekerheid toegewezen worden aan deze defensielinie¹⁵⁵⁸. Dit verdedigingssysteem hield stand tot in het begin van de 5de eeuw en werd ontmanteld bij de val van *Britannia*, wat ook de volledige terugtrekking van de Romeinen uit onze gewesten inhield. Over het exacte einde van de Romeinse heerschappij in Vlaanderen zijn de meningen verdeeld. Het Oudenburgse *castellum* lijkt op grond van de tot nu toe teruggevonden terra sigillata radstempels en andere vondsten uit militaire grafveld bezet tot in het begin van de 5de eeuw¹⁵⁵⁹. Hoogstwaarschijnlijk gaat het opgeven van het fort gepaard met de crisis die zich voordeed in Noord-Gallië in de periode 406-410¹⁵⁶⁰.

In 1964 verscheen een synthese van de toenmalige beschikbare kennis op het gebied van de administratie van de Romeinse provincie *Gallia Belgica*, waarvan een groot deel van Vlaanderen voor een groot deel van de Romeinse oudheid deel uitmaakte¹⁵⁶¹. Sindsdien zijn nog diverse belangrijke werken verschenen die institutionele kwesties met betrekking tot onze streken toelichten. Het corpus

¹⁵⁶¹ Meyers 1964, met een belangrijke aanvulling van Sanders 1965.

De ligging van onze gewesten ten opzichten van de neder-Germaanse Rijnlimes en de aanwezigheid van talrijke inwoners van de *civitates Menapiorum*, *Nerviorum* en *Tungrorum* in het Romeinse leger, dwingt ons de betekenis van deze regio's voor het Romeinse militaire apparaat in te schatten. Het thema van de militaire recrutering in de *civitas Tungrorum*, de geschiedenis van de *auxilia Tungrorum* en de aanwezigheid van *Tungri* in het leger in het algemeen is het onderwerp van een proefschrift geweest¹⁵⁶⁹. Men mag hopen dat in de nabije toekomst gelijkaardige studies voor de andere bestuursdistricten worden opgezet. In afwachting kan men terecht bij enkele buitenlandse publicaties, die de recrutering voor het Romeinse leger in aangrenzende *civitates* behandelen en daarbij soms vergelijkingen met onze regio's maken¹⁵⁷⁰. Dat onze gewesten een belangrijke rol in de bevoorrading van met name het neder-Rijnse leger hebben gespeeld, wordt in welhaast elk algemeen artikel of boek over de Gallo-Romeinse tijd in mindere of meerdere mate toegelicht en komt ook in talrijke detailstudies ter sprake. Een opsomming is een welhaast onmogelijke taak. Een eerste toegang tot dit onderwerp is een recent opgemaakte status quaestionis, waarbij Tongeren en de *civitas Tungrorum* als uitgangspunt hebben gediend¹⁵⁷¹. Het thema verdient bijzondere aandacht en kan in de toekomst via minstens twee onderzoekslijnen verder worden uitgediept. Op de eerste plaats kan historisch onderzoek de militaire bevoorrading (onder meer de *annona militaris*) in een nieuw daglicht stellen. Op de tweede plaats kan men veel vernieuwend inzicht verwachten van de combinatie van archeologisch en ecologisch-archeologisch onderzoek. Ontdekkingen op het gebied van het landelijk nederzettingssysteem en studies van dierlijke en plantaardige resten kondigen nu al aan dat het beeld van het agrarische potentieel van onze streken in de Romeinse tijd grondig moet worden herzien. Zolang onvoldoende gebieden zijn gekarteerd, niet genoeg vindplaatsen zijn opgegraven en vondstensembles zijn uitgewerkt, kan dat potentieel alleen maar onvoldoende becijferd worden. Met het oog op de rol die onze gewesten in de bevoorrading van de neder-Germaanse limes gespeeld

1571 Nouwen 2007a-b.

hebben valt veel te verwachten van het in Nederland in uitvoering zijnde onderzoeksproject 'a sustainable frontier', waar de behoeftes wel cijfermatig ingeschat kunnen worden.

7.2 SOCIAAL-ECONOMISCH

7.2.1 Landbouw

A. VANDERHOEVEN

Zowel in de prehistorie als in de oudheid was de landbouwopbrengst gekenmerkt door een combinatie van dierlijke en plantaardige producten. De voor-Romeinse landbouw heeft kleinschaligheid en risicospreiding als kenmerk en hield en verbouwde daarom een breed spectrum van dier- en plantensoorten. In wezen betreft het een bestaanseconomie. In de Romeinse tijd ontwikkelt zich een meer marktgerichte productie. Naargelang de mogelijkheden van de regio specialiseert men zich in één of enkele dier- of plantensoorten die het beste rendement geven. Hoe we ons dat voor het Noord-Gallische en neder-Rijnse gebied, waartoe ook onze regio's behoren, zouden kunnen voorstellen is door Roymans uiteengezet¹⁵⁷². Hij verklaart hoe in de voor-Romeinse ijzertijd in de gemengde systemen in het rivierengebied en op de eerder marginale zandgronden veeteelt centraal stond, terwijl op de zuidelijker gelegen lösszones men zich meer op akkerbouw toelagde. Hij ziet ook hoe men na de inlijving in het Romeinse tijd op de marginale gronden de veeteelt intensiveert en op de rijke lössgronden de akkerbouw verder uitbouwt.

Dit schema is weliswaar een grove vereenvoudiging van wat ongetwijfeld een veel complexere werkelijkheid is geweest, maar het is tegelijk een ideaal uitgangspunt om de agrarische systemen in de diverse Vlaamse archeoregio's met meer oog voor nuance te reconstrueren. Alvorens dat te kunnen doen zal er echter werk gemaakt moeten worden van de aanleg van een grotere dataset dan deze waarover we op dit ogenblik beschikken.

De meest directe aanwijzingen voor akkerbouw zijn natuurlijk ploeg- en spitsporen. Deze vrij zelden waarneembare sporen zijn de voorbije jaren enkele malen geregistreerd kunnen worden. Voor het Waasland werd een archeologische aanwijzing voor beploeging tijdens de Romeinse periode aangetroffen in Temse-Velle¹⁵⁷³. Voor de kustvlakte zijn enkel ploegsporen op Raversijde-Strand gekend.

Landbouwwerktuigen zijn eveneens een zeldzaam voorkomende categorie van materiële bronnen. Op dit gebied kan één bijzondere vondst gesignaleerd worden, een houten eg uit Poppe¹⁵⁷⁴. Caes wijdde een licentiaatsverhandeling aan de landbouwwerktuigen in de Romeinse tijd¹⁵⁷⁵. Vondsten uit *Gallia Belgica* met betrekking tot de Romeinse landbouw werden bestudeerd door Marbach¹⁵⁷⁶.

De antieke landindeling is al vele jaren onderwerp van discussie. In welke mate de in de jaren 1960 aan de hand van oude kaarten en luchtfoto's gereconstrueerde perceleringen in de *villalandschappen* van ons land daadwerkelijk een Romeins fenomeen zijn is nog altijd niet uitgemaakt¹⁵⁷⁷. Deze reconstructies hebben het nadeel dat ze niet op archeologisch waargenomen sporen in de vorm van greppels of palenrijen kunnen steunen. Inmiddels zijn in niet-*villalandschappen* wel perceleringssystemen in de vorm van greppels waargenomen, o.m. te Gent/Kluizendok¹⁵⁷⁸.

¹⁵⁷² Roymans 1996.

¹⁵⁷³ Thoen 1966, 103.

1574 Deforce & Annaert 2005, 2007.

1575 Caes 1984.

1576 Marbach 2004a-b.

¹⁵⁷⁷ Mertens 1958b, 1964e; De Boe 1971b-c, 1973; Raepsaet 1977; Raepsaet-Charlier & Raepsaet 1975, 105-107; Peterson 1996; Bonnie 2008.

1578 Laloo & De Clercq 2008.

dagelijkse leven. Dat ook de socioculturele aspecten van artisanale activiteiten niet uit het oog verloren mogen worden wordt geïllustreerd door talrijke vondsten van rituele activiteiten in ambachtelijke zones¹⁵⁹¹. Deze rituele activiteiten staan wellicht vaak in verband met het beïnvloeden van welslagen van het productieproces, wat op zich weer verwijst naar het belang van deze activiteiten als economische basis voor een deel van de bevolking.

Ambachtelijke activiteiten situeren zich op twee niveaus: de huisnijverheid enerzijds en de supralokale en -regionale producties anderzijds. Bij deze laatste speelt beslist ook in bepaalde gevallen een staatsmonopolie mee, zoals het geval is bij de zoutwinning. Het is dan ook belangrijk bij toekomstig onderzoek van artisanale activiteiten aandacht te besteden aan deze factoren. De ambachtelijke activiteiten die zich buiten de huisnijverheid bevinden, omhullen een heel netwerk van relaties en systemen, waardoor nieuwe informatie over het leven in de Gallo-Romeinse maatschappij aan het licht kan komen. Belangrijke nieuwe vragen daarbij zijn bijvoorbeeld die naar de identiteit of status van ambachtslieden. Tot welke sociale klasse behoorden zij? Waren zij altijd in dienst of konden zij hun eigen ateliers uitbaten? Werden hun activiteiten gecontroleerd door de Romeinse administratie? Een ander aspect is de rol van de ambachtslieden in het continue proces van de ontwikkeling van de Gallo-Romeinse cultuur. Zij hadden namelijk voor een groot stuk de creatie van de Gallo-Romeinse materiële cultuur in handen, letterlijk en figuurlijk. Zij konden zich conservatief opstellen ten opzichte van de Romeinse cultuur of eerder open. Dergelijke onderzoeksvragen komen zelfs in buitenlandse publicaties amper aan bod. Traditioneel worden vooral de technische aspecten van de ambachtelijke productie bestudeerd, maar zelfs aan dit aspect werd tot voor kort in Vlaanderen nauwelijks aandacht besteed.

Naast de productie van voorwerpen in aardewerk, metaal, glas, steen en been, waarvan het meest restanten worden teruggevonden, werden ook voorwerpen en producten gemaakt uit riet, wol, leder, hout. Deze zijn echter eerder uitzonderlijk bewaard gebleven, zoals in waterverzadigde milieus, bv. in een waterput. Verder moeten we ook rekening houden met innovatie en schaalvergroting op het vlak van voedselproductie zoals zout, honing, wijn, bier, vleeswaren, zuivelproducten, vissauzen en non food zoals lijm, mergolie, vet, verf, zalven.

De kennis over ambachtelijke activiteiten in de Romeinse periode in Vlaanderen is totnogtoe zeer beperkt. De informatie is versnipperd en vele aanwijzingen en concrete overblijfselen van ambachtelijke activiteiten zijn doorgaans maar oppervlakkig bestudeerd of gepubliceerd. Verder dan een algemene beschrijving en identificatie van de vondsten en structuren komt men meestal niet. Wel maakten ambachtelijke producties het onderwerp uit van meerdere licentiaatsthesisen. Een goed voorbeeld hiervan is het onderzoek van metaalslakken en ijzerwinning¹⁵⁹². De aardewerkproductie van Tienen werd goed bestudeerd en in een breder kader geplaatst¹⁵⁹³. Recentelijk wordt ook de plaatselijke glasproductie onder de loep genomen¹⁵⁹⁴.

Een poging tot algemeen overzicht van de artisanale activiteiten in de Romeinse periode in België werd een eerste maal geschreven door H. Thoen in 1977. In een later overzicht spitste hij zich verder toe op Vlaanderen¹⁵⁹⁵. Voor de streek tussen Leie en Schelde nam F. Vermeulen de aanwijzingen onder de loep¹⁵⁹⁶. Uit dit overzichtsonderzoek blijkt dat de ontwikkeling van lokale nijverheid beïnvloed werd door factoren zoals de aanwezigheid van grondstoffen, een gunstige handelsligging en/of de nabijheid van een afzetmarkt. Een aantal ambachtelijke activiteiten beperkt zich tot het niveau van het huishouden en overstijgt het bereik van de nederzetting zeker niet. Recent onderzoek maakt duidelijk dat de producten van een aantal ambachtelijke ateliers in onze gebieden zeker wel een regionale of

¹⁵⁹¹ Martens *et al.* 2006; De Beenhouwer 2005.

¹⁵⁹² Rondelez 1993; Schuerman 1994, 1996; Van den Bosch 2004; Claesen 2007.

¹⁵⁹³ Martens 2001b, 2004d; Lauwers & Van Doninck 2002; Willems 2000; Martens & Willems 2002.

¹⁵⁹⁴ Martens *et al.* 2003; Cosyns *et al.* 2006b; Sevenants & Cosyns 2006; Ganio *et al.* 2012.

¹⁵⁹⁵ Thoen 1999a.

¹⁵⁹⁶ Vermeulen 1992a.

supraregionale verspreiding kenden¹⁵⁹⁷. Voor een overzicht en een goede beschrijving van de verschillende ambachtelijke activiteiten in de Gallo-Romeinse periode kan verwezen worden naar enkele buitenlandse publicaties¹⁵⁹⁸. Onze streken komen aan bod in enkele buitenlandse overzichtsstudies¹⁵⁹⁹.

AARDEWERKPRODUCTIE

De belangrijkste categorie van voorwerpen voor het dagelijkse gebruik in het huishouden van de Gallo-Romeinen werd vervaardigd in aardewerk. Aarden vaatwerk werd gebruikt om in te koken, om te serveren, te eten en te drinken en om voedingswaren en niet-voeding op te slaan en te vervoeren. Het overgrote deel van het aardewerk dat vandaag op sites wordt aangetroffen is van lokale of regionale makelij. Maar een klein gedeelte van het aardewerk werd in onze gebieden ingevoerd van op middenlange of lange afstand. Het gaat hierbij meestal om luxueus tafelservies (terra sigillata, geverfd aardewerk) of verpakkingen (amforen, potten met voedingswaren), hoewel deze ook in regionale productieplaatsen vervaardigd werden. Aardewerkproductie was dus een belangrijke economische activiteit in onze gebieden, met tal van gevolgen en invloeden op socio-cultureel gebied. Zoals hierboven al gesteld, bepaalden de pottenbakkersateliers voor een groot stuk mee hoe de Gallo-Romeinse cultuur in onze gebieden tot stand kwam. Men kon kiezen voor de integratie van zoveel mogelijk Romeinse elementen in het aanbod of net het tegenovergestelde. Zo werd er in de verschillende regio's anders omgegaan met de mogelijkheden van de technologische nieuwigheden die vanuit de Romeinse wereld werden aangereikt: het pottenbakkerswiel, de pottenbakkersovens en de manier van zuiveren en mageren van de klei. Natuurlijk speelde de vraag en de keuze van de consument in dit proces een grote rol. Ondanks het grote onderzoekspotentieel en het feit dat er heel wat gegevens voor de studie van productieplaatsen voorhanden zijn, staat Vlaanderen helemaal niet ver in de studie van pottenbakkersovens, de aard van de productie en de verspreidingspatronen.

De toenmalig bekende productieplaatsen van Gallo-Romeins aardewerk in Vlaanderen werden voor het eerst samengebracht op het einde van de jaren 1990¹⁶⁰⁰. In Vlaanderen zijn momenteel pottenbakkersovens opgegraven te Asse¹⁶⁰¹, Elewijt¹⁶⁰², Rumst¹⁶⁰³, Grobbendonk¹⁶⁰⁴, Velzeke¹⁶⁰⁵, Tienen¹⁶⁰⁶, Kontich¹⁶⁰⁷, Waasmunster-Pontrave¹⁶⁰⁸ en Wervik¹⁶⁰⁹. Hoewel in Tongeren nog geen pottenbakkersoven werd aangetroffen, wijzen heel wat elementen zoals o.a. misbaksels, op een plaatselijke productie¹⁶¹⁰. Alles samen werden in Vlaanderen minder dan 20 pottenbakkersovens opgegraven. Gezien het belang van aardewerkproductie in de Romeinse tijd moet dit maar een fractie zijn van alle ovens die in de Romeinse tijd in gebruik zijn geweest, des te meer gezien het feit dat pottenbakkersovens maar een beperkte gebruiksduur van hoogstens enkele jaren hadden.

Een vergelijkende studie van de verschillende types van pottenbakkersovens die in Vlaanderen voorkomen ontbreekt. De meeste van de ovens zijn van het ‘klassieke’ type, waarbij de stook- en bakruimte zich boven elkaar bevinden, gescheiden door een geperforeerde vloer en het geheel voorzien van een koepel. De stookruimte was tongvormig of bevatte een centrale pijler¹⁶¹¹. In Tienen

¹⁵⁹⁷ Martens & Willems 2002.

¹⁵⁹⁸ Guillaumet 1996; Ferdière 1988b.

¹⁵⁹⁹ Loridant 1999, 2001; Polfer 2005.

¹⁶⁰⁰ Thoen & Nouwen 1997.

1601 Magerman *et al.* 2008a.

¹⁶⁰² Mertens 1953.

¹⁶⁰³ Sevenants 1991.

¹⁶⁰⁴ De Greef 1966.

¹⁶⁰⁵ Deschieter & De Mulder 1998.

¹⁶⁰⁶ Martens 2001b.

¹⁶⁰⁷ Verbeeck 1993b.

¹⁶⁰⁸ Van Hove 1996.

¹⁶⁰⁹ Goeminne 1970.

¹⁶¹⁰ Vanvinckenrove 1968; Martens & Willems 2002.

¹⁶¹¹ Thoen 1977c.

in Vlaanderen¹⁶¹².

van verschillende regio's te ontdekken.

gebruikssporen en de resultaten van het onderzoek naar organische resten¹⁶²².

¹⁶¹² Hartoch & Martens 2001.

¹⁶¹³ Martens 2001b.

¹⁶¹⁴ De Clerck 1983.

¹⁶¹⁵ Provoost 1981d.

¹⁶¹⁶ Martens 2004d.

¹⁶¹⁷ Martens 2001b; Hartoch & Martens 2001; Lauwers & Van Doninck 2002.

¹⁶¹⁸ Degryse & Martens 2003.

¹⁶¹⁹ Martens *et al.* 2003.

¹⁶²⁰ Martens 2004d.

¹⁶²¹ Martens 2004d.

¹⁶²² Kimpe 2003; Smith & Craig 2001.

Een andere aardewerkgroep die vroeger vaak bestempeld werd als ‘blauwgrijs’, ‘Rupeliaans’ of ‘Waaslands’ kon na petrografisch en geochemisch onderzoek als één mineralogisch homogene productie worden gedefinieerd. Momenteel wordt deze regionale productie bij voorkeur ‘Low Lands Ware’ (LLW) genoemd. Analyses wezen uit dat voor deze productie de klei uit de mica-rijke formatie van Tegelen werd gebruikt. Deze dagzoomt op de zgn. Brabantse Wal (NL) en in de Kempische cuesta (B). Op basis van enkele vondsten en de geografische aspecten mogen onder meer productiesites in de Bergen-op-Zoom-regio worden verondersteld¹⁶³². De zgn. LLW-groep verschijnt ten tonele in de Flavische tijd en lijkt zich te handhaven tot in het laatste kwart van de 3de eeuw. Deze belangrijke aardewerkgroep kent een verspreiding van de Britse ZW-kusten tot Noord-Nederland, de Rijn en Noord-Frankrijk en bevat naast de typische en wijd verspreide transportcontainer Holwerda 139-142 (ook bekend als ‘Arentsburgpot’) een divers gamma aan vormen zoals *mortaria*, drinkbekers, borden, (kook)potten, kruiken, kannen, ... Deze productie lijkt in de beneden-Scheldevallei het handgevormd aardewerk grotendeels vervangen te hebben vanaf de vroege 2de eeuw.

zowel als afgewerkt product als als grondstof. In navolging van het werk van De Paepe zou het interessant zijn om in de toekomst de steensoorten die voorkomen op Romeinse sites verder in kaart te brengen om zo meer te weten te komen over lokale en regionale natuursteenontginningen (zie ook 6.4.15).

ZOUTWINNING

Zout behoort tot een van de basisbehoeften van elk levend wezen. Ook de mens moet dagelijks tenminste 2 gram zout innemen om gezond te blijven. Dit zout kan op natuurlijke wijze voorkomen in bepaalde voedingsstoffen maar doorgaans zijn deze hoeveelheden onvoldoende voor het menselijk organisme¹⁶⁴¹. Vandaar dat de mens altijd naar middelen heeft gezocht om op een eenvoudige en efficiënte manier grotere hoeveelheden zout ter beschikking te krijgen door dit te gaan ontginnen, hetzij uit de bodem in zgn. zoutmijnen, hetzij door het te winnen uit water van zilte bronnen of uit zeewater¹⁶⁴². Langs het Kanaal en de Noordzee was in de Romeinse tijd dan ook een bloeiende zoutindustrie die het hinterland moest voorzien van de nodige reserves zout en het is de verdienste geweest van Thoen om, in navolging van Will¹⁶⁴³, het belang ervan voor onze gewesten in de verf te zetten¹⁶⁴⁴. Kenmerkend voor de vindplaatsen die met deze zoutwinningsactiviteiten in verband kunnen worden gebracht, is vooral het zgn. 'briquetage'-materiaal, technisch aardewerk met kenmerkende vormen en een baksel dat sterk verschaald is met organische materiaal. Het zijn fragmenten van containers en steunelementen die gebruikt werden bij het uitkoken van pekkel.

De oudste aanwijsbare sporen van zoutwinning in de latere *civitas Menapiorum* dateren evenwel uit de (late) ijzertijd. Twee vindplaatsen bevinden zich op het grondgebied van de gemeente De Panne. De eerste is al meer dan een eeuw bekend en bevindt zich in de Westhoekduinen, ter hoogte van de site bekend onder de naam 'Romeins kamp'¹⁶⁴⁵. Een tweede vindplaats kwam enkele jaren terug aan het licht vlakbij het Langgeleed, nabij de grens met Koksijde¹⁶⁴⁶. Ook de derde site bevindt zich in de Westhoek; het gaat meer bepaald om sporen aangesneden bij het plaatsen van een persleiding tussen Veurne en het waterzuiveringsstation van Wulpen. In het profiel van de sleuf tekende zich op één plaats nabij de Stabelincksleed een structuur af die door de opgravers als een zoutpanne werd geïdentificeerd; de structuur was na gebruik opgevuld geraakt met onder andere afval van de zoutwinning, 'briquetage'¹⁶⁴⁷. Verder moet nog de site van Brugge - Fort Lapin aangehaald worden; ook hier gaat het om grote hoeveelheden aardewerk en zgn. *briquetagemateriaal* ingezameld bij de aanleg van een havenkom op het grondgebied van de vroegere gemeente Sint-Pieters¹⁶⁴⁸.

De meer ambachtelijke technieken uit de vorige periode maken in de Romeinse tijd ongetwijfeld plaats voor een meer grootschalige aanpak op industriële schaal. De zouthandel wordt een staatsmonopolie en een aantal epigrafische bronnen getuigt van het belang van deze activiteit. Zo is in Rimini een inscriptie gevonden waarin *salinatores* uit de *civitates Menapiorum* en *Morinorum* hulde brachten aan ene L. Lepidius Proculus, in zijn militaire carrière onder andere *centurio* bij het zesde legioen *Victrix*, gestationeerd aan de Rijn. Verder is er een votiefaltaar gevonden te Tongeren dat opgedragen is door een Menapiër die duidelijk in verband te brengen is met zout, zonder dat met zekerheid uit te maken valt of het hier om een handelaar of een producent in zout of in zoutvisproducten gaat, dan wel om een ambtenaar die de zouthandel controleerde¹⁶⁴⁹. Tenslotte beschikken we nog over vier Nehelennia-altaren opgevist in de Oosterschelde bij Colijnsplaat. Volgens het opschrift werden deze altaren gewijd aan de godin Nehelennia door 4 verschillende zouthandelaren - *negotiatores salarii* -

¹⁶⁴¹ Kurlansky 2002, 9-12.

¹⁶⁴² Nenquin 1961.

¹⁶⁴³ Will 1962.

¹⁶⁴⁴ Thoen 1975a-b, 1977c, 1978b, 1986.

¹⁶⁴⁵ De Ceunynck & Thoen 1981; Thoen 1978a, 50-53; 1987a, 53-55.

¹⁶⁴⁶ Dewilde & Wyffels 2003.

¹⁶⁴⁷ De Ceunynck & Termote 1987.

¹⁶⁴⁸ Thoen 1978a, 53-55; 1987a, 55-56.

¹⁶⁴⁹ Vanvinckenroye 1994b.

waarvan er 3 afkomstig waren uit Keulen¹⁶⁵⁰. Hoewel de productie zowel als de handel van zout in de Romeinse periode officieel een staatsmonopolie was¹⁶⁵¹, kan niet ontkend worden dat toch heel wat particulieren er van veraf of van dichtbij bij betrokken waren¹⁶⁵².

Archeologisch is de Romeinse zoutwinning in de Vlaamse kustvlakte voorsnogen enkel geattesteerd in de Midden- en Oostkust; drie gebieden leverden vondsten op die er ontegensprekelijk mee in verband te brengen zijn. Een eerste zone is de Oostelijke kustvlakte ten noorden van Brugge. Berucht is hier zeker het door Thoen met een zoutpanne vereenzelvigd houten raamwerk dat begin 20ste eeuw bij de aanleg van een dok werd aangesneden te Zeebrugge¹⁶⁵³. Evenals bij de later aan bod komende vondst van Raversijde (gemeente Middelkerke) kan bij deze interpretatie echter een kleine kanttekening geplaatst worden: in welke mate waren de klimaatsomstandigheden bij ons voldoende gunstig om de natuurlijke verdamping van gewoon zeewater mogelijk te maken¹⁶⁵⁴? Vandaag de dag situeren de meest noordelijke zoutpannen zich in het mondingsgebied van de Loire, ten zuiden van Bretagne.

Aansluitend bij de Zeebrugse vondst vormde vanaf het midden van de jaren 1980 de verdere uitbreiding van de achterhaven het onderwerp van een systematische opvolging van de werken die voor de bouw van het Zuiderdok en voor de ophoging van de aanpalende terreinen werden uitgevoerd. Over deze vondsten verscheen een overzicht van de voornaamste resultaten, waarbij heel wat aandacht werd besteed aan de ruimere context¹⁶⁵⁵. Ook bij de verbreding van het Boudewijnkanaal ter hoogte van de Herdersbrug kwam 'briquetage'-materiaal aan het licht; bij gebrek aan diagnostisch materiaal is een oudere datering hier niet helemaal uit te sluiten¹⁶⁵⁶. Later kreeg het onderzoek een meer preventief en grootschalig karakter; dit leidde tot de vondst van verscheidene pleistocene donken met vroeg-Romeins aardewerk en 'briquetage'-materiaal¹⁶⁵⁷. Aanvullende waarnemingen gebeurden ook buiten het eigenlijke havenuitbreidingsgebied, onder meer op twee uitgeveende terreinen aan beide zijden van de Heistlaan te Ramskapelle (gemeente Knokke-Heist)¹⁶⁵⁸ en in een laatmiddeleeuwse veenwining nabij de Oostkerkstraat, ten oosten van Dudzele (gemeente Brugge)¹⁶⁵⁹. Twee van de drie vindplaatsen kwamen aan het licht bij de aanleg van verschillende aardgastransportleidingen tussen Zeebrugge en het binnenland. Ook bij het VTN- project in 1997 werden sites aangesneden vlakbij de Landslag ten zuiden van de Dudzeelse dorpskern; in één geval ging het om vondsten in een al vroeger gedetecteerde middeleeuwse veenwinningscontext¹⁶⁶⁰, maar de twee vindplaatsen ten oosten van de Landslag bevonden zich nog in situ, op deels afgedekte pleistocene opduikingen¹⁶⁶¹.

Ook ten westen van Brugge werden in het ruilverkavelingsgebied Houtave op verscheidene plaatsen aanwijzingen voor Romeinse zoutwinning aangetroffen. In één geval betrof het een dik pakket zelas op vergraven veen en afgedekt door post-Romeinse sedimenten¹⁶⁶². Andere vindplaatsen leverden kleine hoeveelheden zgn. 'briquetage'-materiaal op. Hun locatie houdt mogelijk verband met een

¹⁶⁵⁰ Stuart & Bogaers 2001, 34-35.

¹⁶⁵¹ Thoen 1978a, 96.

¹⁶⁵² Hocquet 1994.

¹⁶⁵³ Thoen 1978a, 90-92; 1987a, 70-71.

¹⁶⁵⁴ Akridge 2008.

¹⁶⁵⁵ Hollevoet 1989.

¹⁶⁵⁶ Hillewaert & Hollevoet 1986.

1657 Patrouille s.d.

¹⁶⁵⁸ Hollevoet 1988a-b, 1997.

¹⁶⁵⁹ Hillewaert & Hollevoet 1986, 1987a-b.

¹⁶⁶⁰ Hillewaert 1997d: In 't Ven *et al.* 2005c. 43.

¹⁶⁶¹ In 't Ven *et al.* 2005c-d, 45-49.

1662 Hollevoet 1987c.

ijzerhoudende zandsteen uit de tertiaire formaties van de Vlaamse heuvels werden gebruikt¹⁶⁷⁷. Restanten van laagovens in situ werden aangetroffen in Destelbergen¹⁶⁷⁸ en in Velzeke¹⁶⁷⁹. Deze ijzersmederijen in Velzeke werden door E. Schuerman in 1997 onder de loep genomen¹⁶⁸⁰. Dit onderzoek volgde op een thesisonderzoek op archeometallurgie in Vlaanderen¹⁶⁸¹, een onderwerp dat ook binnen andere licentiaatsthesisen werd behandeld¹⁶⁸². In de *vicus* van Merendree werden in 1988 enorme hoeveelheden ijzerslakken gevonden over een oppervlakte van enkele m²¹⁶⁸³. Ook in de omgeving van de *vicus* van Kontich werden sporen van primaire ijzerproductie aangetroffen¹⁶⁸⁴. In de *vicus* van Tienen werd een aantal kuilen met smeedslakken aangetroffen met een concentratie in de wijk met pyroclastische ateliers, blootgelegd in de huidige Zijdelingsestraat¹⁶⁸⁵ en in de Spikdorenstraat waar ook smeedoventjes werden opgegraven¹⁶⁸⁶. Het voorkomen van smeedslakken in Tienen doet vermoeden dat er ergens in de buurt aan ijzerwinning werd gedaan. Recentelijk werd in een interessant onderzoek in het kader van een licentiaatsthesis aandacht besteed aan ijzerwinning uit ijzerzandsteen en diverse sporen van activiteiten van ijzeraanrijking in laagoventjes in het Hageland¹⁶⁸⁷. In een detailonderzoek van de ijzeren voorwerpen, waaronder duizenden nagels, van de opgravingen van het Grijpenveld in Tienen, worden interessante hypothesen voorgesteld over lokale smeedactiviteiten¹⁶⁸⁸. Onze streken komen in verband met ijzerproductie en -verwerking aan bod in enkele buitenlandse overzichtstudies¹⁶⁸⁹.

Voorwerpen in brons werden niet alleen ingevoerd maar werden ook lokaal geproduceerd. Op verschillende sites in Vlaanderen worden immers smeltkroesjes aangetroffen die wijzen op een lokale bronsgietersactiviteit. De grondstof voor brons (koper en tin) moest wel worden ingevoerd. In zijn artikel 'Artisanat et Industrie' gaf Thoen een bondig overzicht van de totdantoe gekende sporen van metaalindustrie in België, waarbij hij Velzeke en Tongeren vermeldt als plaatsen waar sporen van bronsgietersactiviteiten werden aangetroffen¹⁶⁹⁰. Sindsdien werden nog smeltkroesjes gevonden in het Kortrijkse¹⁶⁹¹, in Harelbeke¹⁶⁹² en in Tongeren¹⁶⁹³. Vermeulen herkende in Kruishoutem kuilen met bronsgietersafval die deel uitmaakten van een Flavisch bronsatelier¹⁶⁹⁴. In het centrum van de *vicus* van Tienen werd in 2005 een Gallo-Romeins gebouw blootgelegd dat onderdak gaf aan bronsgietersoventjes en smidshaarden. Ze waren van verschillende types en uitgegraven in de lemen vloer die een aantal keren was opgehoogd, waarbij telkens nieuwe oventjes werden aangebracht. Het afval van de specifieke ambachten konden onderscheiden worden met behulp van Prof. Degryse. In talrijke afvalkuiltjes kwamen verglaasde brokken van haarden en koepeltjes voor. Rondom de oventjes werden kuilen met afval van bronsgieters gevonden: smeltkroesjes, slakjes en bronsschilfers. Op de vloer rond de oventjes werden ook kapotte bronzen voorwerpen aangetroffen die dienden om te hersmelten. In de Romeinse tijd werd brons namelijk vaak gerecycleerd¹⁶⁹⁵. Dit gebouw sluit aan bij

¹⁶⁷⁷ Thoen 1978b.

¹⁶⁷⁸ De Laet *et al.* 1976.

¹⁶⁷⁹ Rogge & Van Durme 1987.

¹⁶⁸⁰ Schuerman 1997.

¹⁶⁸¹ Schuerman 1994, 1996.

¹⁶⁸² Rondelez 1993; Van den Bosch 2004.

¹⁶⁸³ De Clercq 1996.

1684 Verbeeck 1990.

¹⁶⁸⁵ Vanderhoeven *et al.* 2002b.

1686 Martens *et al.* 2004.

¹⁶⁸⁷ Claesen 2007.

1688 Guillaume 2005.

¹⁶⁸⁹ Polfer 1999, 2000b.

1690 Thoen 1977b.

1691 Despriet 1987, 1991.

1692 Despriet 1969, 1984].

1693 Coolen 2002.

1694 Vermeulen 1992a.

1695 Martens *et al.* 2006.

Over het herwerken van oud metaal (scrap) op Romeinse sites in Vlaanderen is weinig bekend. Door de hoge prijs van metaal in de Romeinse tijd moet er echter een grote noodzaak geweest zijn voor een systematische inzameling en hergebruik van metalen¹⁶⁹⁹. De vondst van talrijke kapotte bronzen voorwerpen bij de bronsateliertjes in de *vicus* van Tienen¹⁷⁰⁰ bewijst het bestaan van dergelijke praktijken. Waarschijnlijk moeten ook verschillende metaalensembles, aangetroffen in de ambachtelijke zone van het Romeinse *castellum* van de latere 3de eeuw in Oudenburg, op deze manier geïnterpreteerd worden¹⁷⁰¹. Over hoe de chaîne opératoire van de productie van ijzeren en bronzen voorwerpen precies verliep, is weinig gekend. De vondst van halffabricaten en productieafval uit de verschillende stadia van het productieproces van draad*fibulae* in de ZWhoek van het Oudenburgse fort, geeft inzicht in het verloop van het fabricatieproces van de zogenaamde 'soldaten*fibulae*'¹⁷⁰².

Door antieke auteurs worden onder de *Belgae* de *Menapii*, *Nervii* en *Morini* geprezen om hun textielproductie. Archeologisch valt dit belang echter niet op aangezien textielnijverheid zelden sporen nalaat. Wat betreft de wolverwerking vormt de duidelijkste indicatie de vondst van weefgewichten en spinschijfjes, meestal doorboorde ronde schijfjes, vooral gemaakt uit gerecupereerde aardewerkscherven of dakpanfragmenten. F. Vermeulen argumenteert dat het vermoedelijk eerder een kleinschalige huisnijverheid betrof die diende voor eigen gebruik en die waarschijnlijk een seizoenaal karakter had¹⁷⁰³. Kenmerkende ateliers of weefhutten zijn tot nu toe zelden herkend. Aan de zuidwestelijke rand van Tienen werd een hutkom aangetroffen met een kuiltje dat mogelijk de verankering van een weefgetouw bevatte¹⁷⁰⁴. Een zeldzame keer werd ook een metalen kaarde ontdekt, zoals in Hofstade¹⁷⁰⁵. Wild publiceerde een standaardwerk voor textielproductie in de noordelijke Romeinse provincies¹⁷⁰⁶.

In de Romeinse tijd werd ruw glas geproduceerd in een aantal primaire workshops. Dit ruw glas werd dan in brokken of klompen geëxporteerd naar secundaire ateliers in alle provincies van het Romeinse Rijk, waar de glazen voorwerpen zelf werden gemaakt¹⁷⁰⁷. Tot voor kort was men het erover eens dat ruw glas tot de 3de eeuw n.Chr. uitsluitend in primaire ateliers in Egypte kon worden geproduceerd¹⁷⁰⁸. Recent onderzoek, onder andere van glas uit de Tiense workshop, bevestigt het vermoeden dat er toch een kleinere primaire productieplaats van ruw glas moet geweest zijn in Oost-

¹⁷⁰⁸ Brill 1988, 1999; Freestone 2000; Freestone *et al.* 2000; Picon & Vichy 2003.

Als we het hebben over Romeinse glasproductie in Vlaanderen hebben we het wel degelijk over de secundaire workshops waar men glazen voorwerpen maakte uit ruw glas, dat men importeerde. Over deze secundaire glasproductie in Vlaanderen is amper iets gekend. Tienen is de enige site waar tot nog toe waarschijnlijk restanten van een glasoven aan het licht zijn gekomen. Of het effectief om een glasoven gaat is nog niet met volle zekerheid uitgemaakt door specialisten uit binnen- en buitenland. De restanten van de Tienense oven worden gedateerd in de 2de eeuw¹⁷¹⁰. In de pyroclastische ateliers van de Spikdorenstraat in Tienen werd ook productieafval van glas gevonden¹⁷¹¹. Ook andere sites leverden glasproductieafval op, zoals Rumst¹⁷¹² en Tongeren¹⁷¹³. Onze streken worden in het kader van glasproductie vermeld in de overzichtsstudie van Van Geesbergen¹⁷¹⁴.

Eén van de revelaties van het recente zoöarcheologisch onderzoek is de wijze en de schaal waarop de vervaardiging van secundaire dierlijke produkten als mergolie, beendervet, beenderlijm, benen voorwerpen, hoorn en huiden in de Romeinse tijd werd georganiseerd¹⁷¹⁵. Op dit gebied zijn ook voor Vlaanderen onderzoeken te melden, met name voor de *vicus* van Tienen¹⁷¹⁶ en de stad Tongeren¹⁷¹⁷. Structuren die in verband kunnen gebracht worden met de verwerking van dierlijke grondstoffen, zoals de leerlooierij van Liberchies¹⁷¹⁸, werden in Vlaanderen nog niet teruggevonden. Wel wijzen verschillende vondsten in Tongeren¹⁷¹⁹, en mogelijk ook in Kortrijk¹⁷²⁰ en in Tienen¹⁷²¹, op een leerlooierij. In Tongeren¹⁷²² en Tienen¹⁷²³ kwamen sporen van de productie van benen artefacten aan het licht. Ook in het *castellum* van Oudenburg wijzen de vondsten van afgewerkte producten, halffabrikaten en afvalproducten op artisanat met dierlijke grondstoffen: zowel been, hoorn als gewei werd bewerkt. De verwerking van de huiden van runderen, paarden en schapen/geiten tot leer moet eveneens belangrijk zijn geweest, naast de bewerking van pelzen van een aantal dieren. Ook de veren van vogels werden vermoedelijk in het artisanat gebruikt¹⁷²⁴.

De gesofisticeerde bouw van Romeinse waterputten, de constructiewijze van bepaalde huisconstructies, de ingenieuze bekisting van bv. de Claudische kelder in Kruishoutem-Kapellekouter tonen een hoog niveau van houtbewerking aan¹⁷²⁵. Voor een bespreking van alle facetten van Romeinse houtbewerking kan men terecht bij Ulrich¹⁷²⁶. Volgens H. Thoen waren de noord-Gallische

1726 Ulrich 2007.

Het enige waarover we op dit ogenblik beschikken zijn materiaalpublicaties of opgravingsverslagen die eerder terloops op aspecten van handel ingaan. Daarbij gaat het vrijwel uitsluitend om aardewerk en zijn inhoud. Zo wijdde Van Beek enkele beschouwingen aan de verspreiding van de Zuid-Gallische terra sigillata in de 1ste eeuw in het kustgebied¹⁷³⁷. De verhandeling van andere soorten aardewerk naar dezelfde regio in de 3de eeuw komt ter sprake bij Thoen¹⁷³⁸. Gedachten over de verspreiding van aardewerkproducties van Tongeren en Tienen vindt men terug bij Martens en Willems¹⁷³⁹ en over het 1ste eeuwse handelsnetwerk, waarlangs Tongeren aardewerk importeerde, bij Vanderhoeven *et al.*¹⁷⁴⁰.

Verspreidingen van pottenbakkersstempels zijn een dankbare methode om afzetgebieden van diverse soorten aardewerkproducties in kaart te brengen. Voor onze streken is dat gebeurd voor de dakpanstempels¹⁷⁴⁷ en wrijfschaalstempels¹⁷⁴⁸. De Beenhouwer reconstrueerde de toelevering van terracottastatuetten naar onze streken¹⁷⁴⁹. De studie van de amforen van nederzettingen toont de import van mediterrane voedingswaren aan¹⁷⁵⁰. Een bijzondere aardewerkcategorie, waaraan recent nogal wat aandacht werd besteed, zijn de ceramische zoutcontainers, die samen met de zoutpijlers onder de naam 'briquetage' bekend staan¹⁷⁵¹. Op heel wat sites langs de Rijn en in het hinterland

¹⁷⁵¹ Van den Broeke 1996.

Iets beter lijkt het dan weer gesteld met onze kennis van de handel in steen. Door de introductie van steenbouw is in de Romeinse tijd een uitgebreid exploitatie- en handelssysteem van natuursteen op gang gekomen. Tevoren bestond al een interregionale handel in stenen voorwerpen, waarvan de maalstenen wellicht het meest bekend zijn. Tufsteen zou als bouw materiaal gebruikt zijn in het *castellum* van Oudenburg. Het noordelijk Eifelgebied (Andernach) wordt als herkomst aangegeven¹⁷⁶². Ook maalstenen uit tefriet of lavagesteente zijn uit het Eifelgebied afkomstig. Maalstenen vervaardigd uit arkosen en microconglomeraten komen dan weer uit Zuidelijk België (zie 6.4.15 en 7.2.2: natuursteenontginning). Doornikse kalksteen werd vooral gebruikt als bouw materiaal (bv. de verdedigingsmuur en een gebouw uit het stenen fort van Oudenburg¹⁷⁶³) en voor het vervaardigen van mortel, maar ook als toeslag bij lokale ijzerwinning¹⁷⁶⁴. Voor de kustvlakte kan gewezen worden op de import van veldstenen, glauconiethoudende zandsteen van het Paniseliaan uit de aangrenzende zandstreek, die onder andere werd gebruikt in de wegeaanleg. IJzerhoudende zandsteen voor de metaalnijverheid werd dan weer ingevoerd vanuit Noord-Frankrijk of de Vlaamse Ardennen. In de *civitas Tungrorum* valt Tongeren als *civitas* hoofdplaats op door zijn diversiteit aan regionaal gewonnen en geïmporteerde natuursteen. Dat kon enkele jaren geleden indirect uit een studie van de stenen

¹⁷⁶⁴ Thoen 1978a, 126.

bouwmaterialen van de Limburgse monumenten aangetoond worden. Het valt op hoeveel soorten materiaal uit de Romeinse tijd in de historische monumenten rondom Tongeren herwerkt zijn¹⁷⁶⁵.

Specifiek voor Vlaanderen is zijn ligging in het achterland van de limes. Vanuit dit gebied werden zeker grote hoeveelheden goederen voor het leger betrokken. Op dit ogenblik maakt een Nederlands onderzoeksproject de balans op van vraag en aanbod voor een afgebakende periode in een gedeelte van het grensgebied (A sustainable frontier? The establishment of the Roman frontier in the Rhine delta). We mogen verwachten dat de conclusies van dit onderzoek onze kijk op de rol van onze gewesten in de interregionale handel met deze regio zal beïnvloeden.

Aangezien een toenemende mobiliteit en transactie van goederen een wezenskenmerk van de Romeinse periode in ons land is, is een grondige evaluatie van het toenmalige handelssysteem meer dan gewenst. Daarvoor is op de eerste plaats nood aan basisinformatie als:

- materiaalcorpora van goed in ruimte en tijd gesitueerde vondsten;
- herkomstbepalingen;
- verspreidingskaarten;
- een verzameling en evaluatie van het beschikbare historische materiaal;
- een contextanalyse van de muntvondsten, ter voorbereiding van een evaluatie van het muntgebruik;
- een evaluatie van de infrastructuur met inschatting van de mogelijkheden van respectievelijk land- en waterwegen.

Pas daarna kan met vrucht werk gemaakt worden van een reconstructie en verklaring van de handelspatronen in onze provincie. Men kan dit vanuit verschillende theoretische standpunten aanpakken. Hoofdzak is dat men expliciet maakt of men het Gallo-Romeinse transactiesysteem als sociaal ingebed, als een louter economisch handelen of nog anderszins beschouwt.

7.3 RELIGIE

M. MARTENS EN S. VANHOUTTE

De verovering van onze gebieden en de daaropvolgende geleidelijke reorganisatie van de maatschappij hadden zeker ook een impact op de geloofsbeleving van de autochtone bevolking. De bewoners van de stad, de *vici*, de *villae* en de boerderijen op het platteland hadden hun systeem van ideeën over de metafysische wereld van voorouders, geesten en goden. Het is dit systeem van overtuigingen en waarden, dat door elk individu anders beleefd en ingevuld werd, dat we hier willen benaderen onder de hoofding van Gallo-Romeinse religie. Hoe deze mensen nieuwe invloeden uit de Romeinse wereld verzoenden met hun traditionele opvattingen is een moeilijk te beantwoorden vraag. Aan de religie van de Gallo-Romeinen in onze gebieden werd in het verleden nauwelijks aandacht besteed. Buiten de publicatie van opgegraven tempels en godenbeeldjes was er tot nog toe weinig aandacht voor religie in Vlaanderen¹⁷⁶⁶. Er zijn bovendien weinig gegevens ter beschikking omwille van een algemene achterstand in het onderzoek. Aan de grondslag van deze achterstand ligt een aantal oorzaken.

Ten eerste zijn er weinig cultusplaatsen opgegraven. Bovendien zijn de onderzochte cultusplaatsen meestal maar gedeeltelijk opgegraven en vaak nog niet of amper bestudeerd. Verder zijn er voor onze regio geen syntheses studies beschikbaar. Het grondgebied van Vlaanderen komt wel aan bod in een aantal bijzonder interessante overzichten met betrekking tot één of meer aspecten van de Gallo-Romeinse religie¹⁷⁶⁷. Ten vierde werd in Vlaanderen pas de laatste jaren aandacht besteed aan de religieuze praktijken in en buiten cultusplaatsen. Over het algemeen heerste in Vlaanderen het theoretisch uitgangspunt dat de geloofs- en gevoelswereld niet te benaderen is vanuit de ons

¹⁷⁶⁵ Dreesen *et al.* 2001.

¹⁷⁶⁶ Van Doorselaer 1977; Thoen 1999b.

¹⁷⁶⁷ Cabuy 1991; Derks 1998; Scheid 2006.

Over rituele handelingen en de betekenis hiervan voor een analyse van specifieke cultusgemeenschappen kunnen we veel leren door het tot in detail analyseren van de cultusplaatsen en van de bijhorende rituele contexten met hun materiële cultuur. Binnen de context van dit hoofdstuk kan dit maar op een oppervlakkige manier. Vooreerst worden de epigrafische bronnen die meer leren over het onderwerp besproken. Vervolgens maken we een korte schets van de tempels en cultusplaatsen met hun eventuele rituele deposities en hun regionale verscheidenheid. Daarna bekijken we de overblijfselen van rituele activiteiten buiten de cultusplaatsen. Een belangrijke bron voor deze analyse is het onderzoek van de terracottabeeldjes en hun contexten in het kader van het doctoraat van J. De Beenhouwer. Dit werk leverde uitzonderlijke informatie op over rituele deposities binnen en buiten cultusplaatsen¹⁷⁷¹. Naast godenbeeldjes zijn er andere vormen van materiële cultuur van belang voor de studie van religie in onze gebieden. Een goed voorbeeld hiervan is het recent onderzoek van de vuurbokken¹⁷⁷². Vroeger werd aangenomen dat het fenomeen van de vuurbokken een betekenisloze doorleving van pre-Romeinse tradities betrof zonder veel iconografische of religieuze waarde¹⁷⁷³. Nu wordt echter aangenomen dat deze voorwerpen regionale religie-gebonden betekenissen hadden waarin diervoorstellingen zoals bv. everzwijnen figureerden¹⁷⁷⁴.

ONDERZOEK VAN EPIGRAFISCHE BRONNEN

De opschriften vertellen ons meer over welke goden vereerd werden in onze gebieden, door wie en op welke plaatsen. In de bovenvermelde studies wordt veel aandacht besteed aan de dedicanten van de opschriften. Waren het militairen, Romeinse burgers, van autochtone oorsprong of niet, autochtone inwoners zonder Romeinse burgerrechten, of voorbijgangers? Zo kan er ook een beeld geschetst worden van welke bevolkingsgroepen op welke plaatsen bij voorkeur een bepaalde godheid aanbaden.

1775 Derks 1998; Scheid 2006.

In de *Civitas Tungrorum* werden 32 opschriften aangetroffen met de vermelding van 26 godheden, waarvan 4 goden van lokale oorsprong¹⁷⁷⁶. Ondanks het feit dat voor de *Civitas Tungrorum* geen echte hoofdcultus kon bepaald worden kunnen we toch vaststellen dat de cultus van Jupiter Optimus Maximus zeer goed vertegenwoordigd is. In Tongeren zelf worden de volgende godheden in opschriften vermeld: Iupiter Optimus Maximus en de Genius Municipii Tungrorum, Fortuna, Hercules Magusanus, Iuppiter Dolichenus, Hercules (?) en Volkanus. In Jeuk werden opschriften ontdekt waarop de god Hercules 4 maal en Alcmene één keer vermeld staat. In Sint-Huibrechts-Hern werd een opschrift aan Vihansa aangetroffen en in Vliermaal eentje met de vermelding van Iupiter Optimus Maximus. In Tienen is een votiefplaatje met Deus Invictus Mithras gevonden¹⁷⁷⁷. In vergelijking met de naburige *civitates* is het opvallend dat de Matrones in de opschriften volledig ontbreken.

Uit het onderzoek van Derks 'Gods, Temples and Ritual Practices' blijkt bovendien dat meer dan 2/3 van de opschriften¹⁷⁷⁸ afkomstig zijn van formuleringen in het kader van votiefpraktijken. Dit cijfer blijft consistent, of het nu gaat om militairen, Romeinse burgers of autochtonen, en eveneens voor alle godheden in de verschillende *civitates* of de individuele plaatsen. Dit betekent dat de praktijk van het *votum* een zeer belangrijke plaats innam binnen het religieuze leven van de Gallo-Romeinen in onze gebieden. Het *votum* is een soort van contract met de een godheid over het volbrengen van een specifieke wens tegen specifieke voorwaarden. Als de godheid de wens van de aanvrager inwilligde voerde deze het contract uit, in vele gevallen door het offeren van de overeengekomen goederen/dieren of het leveren van bepaalde diensten. Het einde van een succesvol contract werd besloten met een 'schrijven' in de vorm van een inscriptie op steen, brons, keramiek of wellicht ook op meer vergankelijke materialen. Van deze laatste formuleringen is het aantreffen van zegeldoosjes in offerkuilen in en buiten cultusplaatsen wellicht het bewijs. De standaardformulering *Votum Solvit Libens Merito* (VSLM) of 'heeft zijn gelofte graag en met reden uitgevoerd' betekend dan ook het einde van de reeks handelingen die het *votum* inhoudt¹⁷⁷⁹.

CULTUSPLAATSEN EN TEMPELS

Derks omschrijft een cultusplaats als volgt: 'Cultusplaatsen zijn plaatsen bedoeld voor het aanbidden van één of meerdere kosmologische krachten, afgescheiden van de profane wereld, waar de leden van een cultusgemeenschap regelmatig samenkomen om er hun persoonlijke of collectieve rituelen uit te voeren ten opzichte van een rituele focus.'

Er zijn verschillende categorieën van cultusplaatsen te onderkennen. Ten eerste zijn er de individuele tempels met hun *temenos*. Deze tempels kunnen van het Romeinse of van het Gallo-Romeinse type zijn. De Gallo-Romeinse tempels hebben een vierkante *cella* en zijn omgeven door een zuilengadering. De tempels van het Romeinse type bestaan uit een *cella*, voorafgegaan door een voorhal met zuilen en bevinden zich op een podium, bereikbaar met trappen aan de voorzijde. Een derde mogelijkheid is een inheemse Gallo-Romeinse tempel zonder *porticus*. Tempels kunnen gelegen zijn in de stad of in de *vici* (Tongeren, Kontich, Grobbendonk, Velzeke, Tienen), maar ook buiten bewoonde kernen (Hofstade). In Grobbendonk kunnen we eerder spreken van een tempelcomplex, met verschillende tempels bij elkaar.

Naast cultusplaatsen met tempelgebouwen, werden in Vlaanderen ook enkele cultusplaatsen in openlucht aangetroffen met ceremoniële en rituele functie (Tienen, Wijnegem). Deze bestaan minimum uit een ruimte, omgeven door een gracht of wal. Op andere plaatsen werden ook deposities aangetroffen zonder enige vorm van ruimtelijke structuren (Wijshagen). Rituele natuurlijke plaatsen zoals bronnen, vennen, grotten of stenen werden in Vlaanderen nog niet aangetroffen.

¹⁷⁷⁶ Scheid 2006.

¹⁷⁷⁷ Scheid 2004.

¹⁷⁷⁸ Derks 1998.

¹⁷⁷⁹ Derks 1998.

- Tongeren

De enige plaats in Vlaanderen waar een tempel van het Romeinse type werd ontdekt, is Tongeren. Het is meteen ook de enige met zekerheid geïdentificeerde tempel van Tongeren. Het gebouw werd in de jaren 1960 met parallelle sleuven in kaart gebracht¹⁷⁸⁰. Van deze opgraving is nooit een eindverslag verschenen. Toch hebben velen er aandacht aan besteed, in het kader van onderzoek naar cultusplaatsen of tempelcomplexen¹⁷⁸¹. In de jaren 1990 werden de oude gegevens gedeeltelijk onderzocht en werd tevens een bijkomende sleuf aangelegd met als doel de bewaringstoestand van het niet in de jaren 1960 opgegraven bodemarchief na te gaan. Ook van dit onderzoek is op dit ogenblik nog geen rapport beschikbaar. Aan de Hasseltsetraat werd tijdens werken een monumentale podiumfundering van een andere vermoedelijke tempel verwijderd. De contouren daarvan werden zo goed als mogelijk door Mertens opgetekend¹⁷⁸².

- Velzeke

In Velzeke werden twee Gallo-Romeinse tempels opgegraven, één in de oostelijke en één in de westelijke sector van de *vicus*¹⁷⁸³. De tempel in de oostelijke sector was waarschijnlijk in gebruik van het laatste kwart van de 2de eeuw en in de 3de eeuw tot aan de eindfase van de site. Bij deze tempel werd in een ondiepe kuil één beeldje gevonden, van een staande Fortuna, samen met een bronzen armband en enkele dierenbeenderen. Verder onderzoek van de omgeving van deze tempel zou meer gegevens over de cultus en rituele activiteiten aan het licht kunnen brengen¹⁷⁸⁴.

De westelijke tempel werd aangelegd in de post-Flavische tijd en bleef in gebruik tot ongeveer 275 n.Chr. Bij deze tempel werden talrijke sporen van rituele activiteiten aangetroffen. In de 2de-eeuwse occupatielaag rond de tempel bevonden zich fragmenten van een terracottabeeldje van een paard en van een vrouw. De voortzetting van deze laag ten westen van de tempel leverde vooral fragmenten op van Venus en Nutrix. Ten oosten van deze tempel bevond zich een groep van kuilen met in de vulling vaak intact vaatwerk en voorwerpen die verwijzen naar de cultus van Mercurius, Jupiter en Mars. Deze complexe vergraving met op de bodem drie intacte maalstenen, bevatte verschillende fragmenten van terracottabeeldjes met de voorstellingen van Nutrix, Jupiter-Taranis, een buste en een paard. Fragmenten van een leeuw of stier werden gevonden in een kuil ten zuiden van deze vergraving¹⁷⁸⁵.

- Kontich

In Kontich werd een Gallo-Romeinse omgangstempel aangetroffen in het centrum van de *vicus*¹⁷⁸⁶. In het oostelijk deel van de *cella* werd in een kuil een fragment van een Minervabeeldje gevonden. Deze kuil was door zijn vorm en ligging het spiegelbeeld van een funderingskuil voor een stenen sokkel in het westelijk deel van de *cella*. In een vondstrijke laag bij een paalspoor tussen de tempel en de zuidoostelijke afbakening van de *temenos* werd het hoofd van een Minervabeeldje aangetroffen. Mogelijk gaat het om een fragment van hetzelfde beeldje dat in de *cella* werd gevonden. Fragmenten van een Venusbeeldje werden ontdekt in de archeologische laag ter hoogte van de noordwestelijke *cellamuur*¹⁷⁸⁷. Mogelijk wordt deze tempel voorafgegaan door een oudere fase in hout.

- Hofstade

De Gallo-Romeinse tempel van Hofstade werd aangelegd binnen een trapeziumvormige *temenos*¹⁷⁸⁸. Het gaat om een Gallo-Romeinse tempel, die alleen uit een *cella* bestaat en dus geen zuilengaanaderij

¹⁷⁸⁰ Lesenne 1975, 62-63 en 66; Mertens 1977g; De Boe 1980a.

¹⁷⁸¹ Cabuy 1991; Derks 1998; Fauduet 1993; Raepsaet-Charlier 2007; Trunk 1991; Van Doorselaer 1973.

1782 Mertens 1977g.

¹⁷⁸³ Jamée 1972; Meex & Mertens 1972. 1973; Rogge 1994.

1784 De Beenhouwer 2005.

¹⁷⁸⁵ De Beenhouwer 2005.

¹⁷⁸⁶ Lauwers 1967, 1971a; Verbeeck 2001.

1787 De Beenhouwer 2001. 2005.

1788 De Laet 1951.

- Wijnegem

- Tienen

biggen en lammeren teruggevonden. Aan de hand van kaakbeenderen van deze lammeren kon men vaststellen op welke leeftijd de dieren geslacht waren. Zo hebben we afgeleid dat de vulling van deze specifieke kuil en dus het ritueel dat eraan voorafging, heeft plaatsgevonden rond eind juni. Deze datum komt goed overeen met één van de twee belangrijkste feesten van de cultus, namelijk de langste dag van het jaar of de midzomernacht. Aan de hand van het aardewerk kon het mithraeum gedateerd worden rond de tweede helft van de 3de eeuw n.Chr.

RITUELE DEPOSITIES

Hieronder bespreken we een aantal opvallende archeologische sporen, waarvan de inhoud duidelijk in verband te brengen is met rituele activiteiten. Het is hier uiteraard niet de bedoeling om exhaustief te zijn. Een aantal van deze deposities staat mogelijk in verband met cultusplaatsen. Om de context van deze deposities beter te kunnen bepalen is verder onderzoek van hun nabije omgeving meestal aangewezen. In tegenstelling tot wat men in het verleden vaak veronderstelde kunnen rituele deposities ook worden aangetroffen buiten cultusplaatsen, in of aan de rand van woonzones. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de zuidwestelijke periferie van de *vicus* van Tienen¹⁷⁹⁷. Onderzoek van J. De Beenhouwer naar de plaatsen waar terracotta statuetten voorkomen heeft ook uitgewezen dat deze vaak in ambachtelijke zones worden begraven. Dit is het geval voor Tienen, Tongeren, Destelbergen (Eenbeekheide), Harelbeke (Halleberg), Merendree (Molenkouter) en in het *castellum* Oudenburg. Een verder onderzoek naar de samenstelling van rituele deposities dringt zich ook hier op.

■ Asse

Te Asse (Kalkoven) werd een grote kuil, met een vulling die duidelijk met rituele handelingen kan geassocieerd worden, gedeeltelijk opgegraven tussen 1982 en 1986¹⁷⁹⁸. Naast grote hoeveelheden aardewerk, bouwafval en dierenbeenderen werden ook voorwerpen die eenduidig in de rituele sfeer te situeren zijn aangetroffen: statuetten in terracotta, rookkelken, een bronzen statuette van een bok en een beeldje in vertind messing dat een paard voorstelt. Uit de refitting van de statuetten bleek dat scherven van uiteenlopende niveaus aan elkaar konden worden gepast. Dit bevestigt de homogeniteit van de kuilvulling. Blijkbaar werd deze kuil na het eerste kwart van de 3de eeuw op korte tijd gevuld met bouwpuin van een vernield gebouw en voorwerpen die verwijzen naar de cultus. In totaal werden 232 fragmenten van terracottabeeldjes ingezameld, waarvan wij er 45 aan series konden toeschrijven. De terracotta's bestaan voor het overgrote deel uit paardenvoorstellingen. Daarnaast komen fragmenten voor van minstens twee cavalisten, een groep van een man tussen twee paarden, drie Venusbeeldjes en een zittende hond. Van de bouwmaterialen en de beenderen werd niets bewaard. Algemeen beslaat het materiaal een periode van het einde van de 1ste eeuw tot het begin van de 3de eeuw. Hoewel het duidelijk is dat deze kuil in verband staat met rituele activiteiten is het niet duidelijk of ze bij een cultusplaats hoort of er onderdeel van uitmaakt. Verder onderzoek in de omgeving zou toelaten deze vondst beter te kaderen. Het bouwpuin in de kuil zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een tempel in de buurt.

In de directe omgeving van deze kuil werden in lange uitbraaksporen, samen met andere vondsten, een ring in bergkristal met de voorstelling van de god Bonus Eventus, een ketting van loden zonnewieltjes en een fragment van een terracottastatuette met de voorstelling van een *nutrix* teruggevonden. In de nabijheid werd buiten context tevens een karikaturaal hoofdje gevonden van een oude man.

■ Harelbeke

Te Harelbeke (Halleberg) werd een grote kuil aangesneden met voorwerpen die onmiskenbaar thuishoren in de cultussfeer. De voorwerpen zijn te dateren van de Flavische tijd tot het begin van de 3de eeuw. Uit deze context beschreef De Beenhouwer in totaal 201 terracottafragmenten, waarvan er 95 aan een serie konden worden toegeschreven. Veruit het grootste aantal van deze beeldjes (92

¹⁷⁹⁷ Martens *et al.* 2002a; Martens 2007a.

¹⁷⁹⁸ De Beenhouwer 2005.

De statuettes van Harelbeke-Stasegem werden samen aangetroffen met een 400-tal bekertjes¹⁸⁰⁰.

8 ROMANISATIE

W. DE CLERCQ

8.1 INLEIDING

Het begrip 'romanisatie' is sinds zijn ontstaan rond 1900 onderhevig geweest aan een bijna constante herdefiniëring en kritiek¹⁸⁰⁵ en wordt als een paradigma beschouwd¹⁸⁰⁶. Sinds de jaren 1980 is het onder invloed van de postkoloniale discoursanalyse duidelijk geworden dat de term te zwaar beladen was door koloniale visies. Dit leidde tot de herdefiniëring van het concept, waarbij er uit de sociologie en culturele antropologie geputte nieuwe invullingen toegepast werden enerzijds, terwijl anderzijds uit Angelsaksische hoek een kritische stroming uiteindelijk eind de jaren 1990 voorstelde om de term af te schaffen. Nochtans kan het romanisatiebegrip ook gezien worden als een interessant wetenschappelijk onderzoekskader en een boeiend instrument voor sociale analyse als belangrijkste doelstelling van de historische wetenschap die de archeologie is. Romanisatie heeft immers betrekking op dynamische processen van situationeel en regionaal bepaalde sociale, culturele, religieuze en economische transformaties op het niveau van het individu en de gemeenschap in een kader dat door Rome werd mede vormgegeven in de door haar veroverde gebieden. In die zin kan romanisatie gelden als de belangrijkste onderzoeksvraagstelling in de provinciaal-Romeinse archeologie.

Opvallend is dat de discussie m.b.t. tot de betekenis en bruikbaarheid van het concept romanisatie vaak loopt langs dezelfde breuklijn die historici en archeologen verdelen: een verschil in interpretatie als gevolg van de aard van de bestudeerde bronnen. Op basis van tekstbronnen (antieke auteurs, epigrafie, onomastiek,...) meestal een product van de Romeinse elite, wordt vaker een interpretatie naar voor geschoven waarin een actieve rol aan Rome wordt toegekend en waarin romanisatie als een politiek, cultureel en institutioneel unificerend proces wordt beschouwd dat het *Imperium Romanum* vorm gaf. Uit de archeologie daarentegen, die vaak werkt met de dagdagelijkse materiële resten van lokale of regionale gemeenschappen, groeide er eerder een omgekeerde tendens met meer aandacht voor de lokale verschillen en de grote inbreng vanuit de veroverde gebieden. Dit leidde tot verschillen in historiografie en de integratie van beide discours is zeldzaam en moeizaam. Dat er veranderingen plaats vinden in de provincies en dat die ingrijpend konden zijn tot op het vlak van het individu en zijn sociaal-culturele identiteit wordt door niemand gecontesteerd. Hoe we ze echter moeten interpreteren, wat de stimuli en gevolgen waren, en hoe we dit kunnen begrijpen en vertalen uit de materiële dataset die de archeologie aanreikt en uit de geschreven informatie die de antieke tekstbronnen verschaffen, blijft het voorwerp van een boeiend en wellicht eeuwigdurend debat dat steeds deels bepaald zal blijven door de tijdsgeest waarin we ons als onderzoeker zelf bevinden. De studie van Romanisatie dient o.i. dan ook vooral als descriptief en analytisch onderzoeksinstrument voor sociale analyse in historische en archeologische context gezien te worden, eerder dan als verklaringsmodel an sich.

¹⁸⁰⁵ Freeman 1997a; Hingley 2005; Schörner 2005a.

¹⁸⁰⁶ Le Roux 2004, 2006.

8.2 EEN BONDIGE HISTORIOGRAFIE VAN HET ROMANISATIE-PARADIGMA

8.2.1 'Nos ancêtres les Gaulois'. Het ontstaan van een normatief en koloniaal geïnspireerd romanisatieconcept

De term romanisatie ontstond vrijwel samen met West-Europese archeologiebeoefening in de late 19de en vroege 20ste eeuw. Onderzoekers als Mommsen¹⁸⁰⁷ en wat later Haverfield¹⁸⁰⁸ en Jullian¹⁸⁰⁹ introduceerden met het begrip Roma-nisatie en het onderscheid tussen 'Romeins' en 'Inheems' meteen ook de dichotomie en paradox die aan de basis ligt van de latere kritiek op de term. Ze bekeken de Romeinse provincies, net zoals de antieke auteurs, vooral in het licht van de verovering van barbaarse territoria door een militair, sociaal, economisch en cultureel superieur Rome. De Romeinse legers brachten uit de sinds lang beschaafde Grieks-Romeinse wereld culturele waarden en hun materiële neerslag mee en bleven die gebruiken in de door hen veroverde gebieden die daarmee de facto 'geromaniseerd' werden. Een eigen culturele identiteit of agency van de onderworpen stammen was zo goed als onbestaande, alhoewel er in het denkpatroon van Haverfield wel plaats was voor een zeer embryonale vorm van contact, waarbij de onderontwikkelde inheemse volkeren sommige van deze beschaafde culturele aspecten overnamen. Dit teleologisch, evolutief en vooral normatief cultuurbeeld, waarbij in een traject van minimale interactie de bevolking van de door Rome veroverde gebieden evolueerden van het negatief naar het positief deel van een fictief beschavingsspectrum, dient natuurlijk begrepen worden in het contemporaine imperialistische en koloniale tijds kader van 'Empire and Nationhood', waarin de vorsers zichzelf bevonden¹⁸¹⁰. De meeste West-Europese landen kenden rond 1900 en zeker tot ca. 1960 volop een territoriale en economische expansie in hun Afrikaanse en Aziatische kolonies en het destijds in al zijn aspecten hoogtij vierende koloniale beschavingsdiscours en de bijhorende beschavingsmissie wogen dan ook duidelijk zwaar door in het romanisatieconcept.

Bijna een eeuw later, onder invloed van socioloog Edward Said en de uit zijn werk gegroeide postkoloniale beweging, werd ook in de archeologie duidelijk dat de toenmalige invulling van het romanisatieconcept sterk ideologisch en koloniaal getint was¹⁸¹¹. Postkoloniale theorievorming en discoursanalyse, wellicht niet toevallig gestuurd vanuit de koloniaal zelf zwaar beladen Anglo-Saksische wereld, maakte duidelijk dat in het oudste romanisatieconcept op stereotypische en door aan de Westerse wereld gespiegelde archetypische culturele categorieën, zoals het bekende 'nos ancêtres les Gaulois', invulling werd gegeven aan een nieuw, naar Westers model gecreëerd cultureel beeld van de kolonies. Mutatis mutandis gebeurde dit dan ook in de historische en archeologische beeldvorming van de door Rome veroverde gebieden. In deze visie start en loopt de geschiedenis van de veroverde gebieden in feite gelijk met die van de verovering en de veroveraar.

Ironisch genoeg baseerden de historici zoals Mommsen zichzelf sterk op de Romeinse tekstbronnen, geschreven door enkele antieke auteurs zoals Caesar en Tacitus, aan wie net hetzelfde verwijt van koloniale discoursvoering kan gemaakt worden. Met hun romanisatieconcept reactiveerden ze dan ook zelf de facto het Romeinse imperialistische discours bijna 2000 jaar post datum! Ook sommige Romeinse auteurs schreven immers vanuit een opportunistische en imperialistische opzet, zeker ten tijde van het ontstaan en ontwikkelen van keizer Augustus' programma van keizerlijke propaganda en civiliseringsdrang¹⁸¹². Enkele schaarse teksten zoals onder meer een vaak geciteerde passage uit

¹⁸⁰⁷ Mommsen 1885.

1808 Haverfield 1905.

1809 Jullian 1929.

¹⁸¹⁰ Freeman 1996, 1997b; Hingley 2005, 16; Schörner 2005b.

1811 Said 1978.

¹⁸¹² MacMullen 2000.

8.2.2 'Becoming Roman' (Woolf 1997). Romanisatie in een nieuw perspectief

In de jaren 1980 en 1990 werden aan de sociologie, antropologie en geografie ontleende modellen toegepast in het romanisatieconcept. Centrum-periferiemodellen¹⁸²³, creolisatie¹⁸²⁴, pidginisatie¹⁸²⁵ en integratie¹⁸²⁶ zijn de voornaamste. Het zou in deze context te ver leiden ze alle in detail te

¹⁸²⁶ Metzler *et al.* 1995; Graen 2005.

David Mattingly's begrip 'discrepant identity'¹⁸²⁷ ter vervanging van de term romanisatie (infra) biedt een kader waarin personen en groepen zowel inheemse als Romeinse identiteitsaspecten kunnen ontwikkelen. De veelvuldig als *auxillarii* gerekruteerde Bataafse gemeenschappen¹⁸²⁸ mogen - gezien vanuit een normatief romanisatieconcept - dan wel het materiële uitzicht hebben van weinig geromaniseerde boerenclans die leven in woonstalhuizen en sterk op hun voorvaderlijke culturele tradities voortbouwen, vanuit strikt juridisch oogpunt waren ze volstrekt 'Romeins', vermits velen het Romeinse burgerrecht kregen na hun *honnesta missio*. Uit de vondst van kleine zegeldoosjes kon bovendien afgeleid worden dat sommigen onder hen deels gelatiniseerd waren. Deze eigen rol of het erkennen van het bestaan van inheemse identiteiten tot op het niveau van het individu zelf neemt tot op vandaag een belangrijke rol in het romanisatiedebat in. Een individu kan zich een meervoudige identiteit - in welke vorm dan ook (status, culturele groep, etniciteit,...) - creëren in een sterk veranderlijke, situationeel bepaalde context. Echter, ook op dit onderzoeksconcept kan kritiek uitgeoefend worden. Zo voerde M. Pitts recent aan dat het identiteitsconcept vooral dreigt te leiden tot het zoeken naar verschillen in identiteiten op zich, eerder dan naar het analyseren van hoe ze in de bredere context van de Romeinse wereld tot stand kwamen en zich ontwikkelden.¹⁸²⁹

Hingley stelde recent in het indrukwekkende ‘Globalizing Roman culture. Unity, Diversity and Empire’ het globalisatiekader als substituut interpretatiemodel voor¹⁸³⁷. Het boek biedt een zeldzame integratie van epigrafische, literaire en archeologische data. De auteur interpreteert vele culturele veranderingen echter voornamelijk vanuit een economisch oogpunt. Hij ziet het *Imperium Romanum* als een ‘consumer culture’¹⁸³⁸. Er zijn natuurlijk zeker parallellen aan te voeren tussen het Romeinse wereldrijk met zijn voor die tijd grote mate van connectiviteit enerzijds en de moderne wereld anderzijds. Centraal in het globaliseringsmodel staan immers ingrijpende veranderingen op sociaal en economisch vlak en vooral ook een toenemende connectiviteit en mobiliteit van mensen, ideeën en goederen. De ruimtelijke context waarin sociale en culturele handelingen zich voltrokken wordt groter en beslissingen genomen veraf hebben directe gevolgen op lokaal vlak en vice versa. De transformaties die de lokale gemeenschappen uit de door Rome veroverde gebieden ondergaan zijn zeker gedeeltelijk interpreteerbaar in een dergelijk kader, al dient men zich te hoeden voor over-simplificatie en - opnieuw - het reflectieloos terugprojecteren in het verleden van een moderne ideologie. Het globaliseringsmodel heeft immers het paradoxale nadeel om zelf ook erg tijdsbepaald te zijn en vooral te focussen op de globale economie en de connectiviteit, dé iconen bij uitstek van de huidige neo-liberale wereldvisie (supra), waarvan men bezwaarlijk kan aannemen zelf geen neokoloniale kiemen in zich te dragen.

In het laatste decennium ontstond er een duidelijke breuklijn tussen de Anglo-Saksische en continentale onderzoekstraditie. Het is opvallend hoe zwaar in aantal en impact de bijwijlen sterk deconstructivistische Britse en Amerikaanse studies doorwegen in de historiografie met betrekking tot romanisatie. Mogelijk speelt het Britse imperialistische verleden hierin een rol al kan ook de aparte plaats die Britannia innam in het Romeinse Rijk mee aan de basis liggen. Feit is dat men op het continent heel wat minder 'radicaal' van leer getrokken is tegen het begrip en men de romanisatie sinds de jaren 1980 vooral als een processueel gebeuren is gaan beschouwen zonder daarbij de relatie tussen het archeologisch en historisch bronnenmateriaal uit het oog te verliezen. In meerdere recente continentale studies¹⁸³⁹ is romanisatie als begrip in gebruik gebleven en stuurt men er eerder op aan om de term niet te vervangen door een andere dan wel om aan de bestaande terminologie een heldere en nieuwe invulling te geven. Slofstra heeft in een recent overzicht o.i. terecht gewezen op de bruikbaarheid en de nood tot rehabilitatie van het concept¹⁸⁴⁰. Juist omdat het zo centraal staat in de continue ontwikkeling en theoretisatie binnen de Romeinse archeologie moet de term behouden blijven¹⁸⁴¹. Dondin-Payre en Raepsaet-Charlier pleiten eveneens voor een blijvend gebruik¹⁸⁴². Vanuit een sterk op de tekstbronnen gebaseerd perspectief zien zij romanisatie als een proces dat leidt tot politiek, culturele en institutionele unificatie, maar met regionale variaties¹⁸⁴³. Ze wijzen er op dat het gebruik van de term romanisatie niet noodzakelijk als rigide doorleving van de theorieën van Mommsen et al. moet worden beschouwd en dat het negatieve discours t.a.v. de term ook door de historisch bepaalde context van de Angelsaksische critici zelf bepaald lijkt te zijn. De definitie die door Dondin-Payre en Raepsaet-Charlier¹⁸⁴⁴ wordt gehanteerd erkent het processueel karakter, de complexiteit en de diversiteit van het fenomeen, maar baseert zich voornamelijk op het institutioneel

¹⁸⁴⁴ Dondin-Payre & Raepsaet-Charlier 2006, V-VI.

Het ziet er dus naar uit dat de weg vooruit er zou in kunnen bestaan om romanisatie als begrip te bestendigen niet alleen ob meritas maar ook omdat het een uniek voorwerp voor wetenschappelijk vraagstelling vormt. Belangrijk daarbij is om het bepalende karakter van eigen tijdscontext te realiseren en om vooral verder te werken in een historisch en archeologisch bepaalde context waarin de diversiteit en complexiteit van de veranderingen worden erkend.

Belangrijke bijdragen m.b.t. de romanisatie, geschreven vanuit in Vlaanderen verzamelde data of gegevens die betrekking hebben op het huidige grondgebied van Vlaanderen zijn in het licht van het hoger beschreven internationale debat schaars te noemen. In studies van Roymans¹⁸⁴⁸ en Slofstra¹⁸⁴⁹ komen wel aspecten m.b.t. de romanisatie van de rurale wereld in Vlaanderen aan bod, maar deze maken niet de kern van het betoog uit. Enkele opvallende artikels verschenen echter wel eerder van de hand van Sigfried De Laet, die onder meer in 'Un siècle de résistance à l'occupation romaine'¹⁸⁵⁰ maar ook in enkele oudere artikels¹⁸⁵¹ een scherp beeld van verzet, weerstand en verovering ophing, net zoals eerder Lambrechts¹⁸⁵² of De Maeyer¹⁸⁵³ hem hadden voorgedaan. Anderzijds hadden de studies van de klassiek historicus en archeoloog De Laet de grote verdienste voor het eerst op diepgaande wijze archeologische en historische data met elkaar te confronteren. In het spijtig genoeg zo goed als onbekende doch indrukwekkende artikel 'L'interaction de la civilisation romaine et de la civilisation celtique dans le nord de la Gaule' lijkt De Laet in beperkte mate onder invloed van de internationale tendens, de klemtoon te verplaatsen naar interactie¹⁸⁵⁴. Hij kent de inheemse (elite)

1854 De Laet 1984.

In een meer toegepaste benadering van het acculturatie-concept bracht Vermeulen door middel van prospectie en opgraving voor het eerst in een wetenschappelijk onderzoeksprogramma m.b.t. romanisatie de inheemse gebieden duidelijker in het voetlicht¹⁸⁵⁶. De studie bracht duidelijke verschillen in materiële cultuur en nederzettingsstructuur aan het licht tussen deze inheemse boerenerven in het zandgebied, en de *villae* economie uit het aansluitende leemgebied in het zuiden en dit leidde tot het zoeken naar verklaringsmodellen voor deze discrepanties in materiële neerslag. De ‘moderate acculturation’¹⁸⁵⁷ of ‘trage romanisatie’¹⁸⁵⁸ die de onderzoeksregio tussen Leie en Schelde volgens hem karakteriseerde, werd geïnterpreteerd in een economisch en politiek-militair verklaringskader, een soort globalisatiekader avant la lettre. *Vici* of lokale centra, gekenmerkt door een ‘hogere romanisatiegraad’, worden door hun betere toegang tot de stroom van materiële en geestelijke goederen als stuwende krachten in de romanisatie van dit gebied beschouwd¹⁸⁵⁹. Interessant is ook dat de auteur aandacht besteed aan de ‘Germanisatie’.

1855 De Laet 1984.
1856 Vermeulen 1992a-b, 1995.
1857 Vermeulen 1992b.
1858 Vermeulen 1992a, 251.
1859 Vermeulen 1992a, 252-253; 1995.
1860 Vanderhoeven *et al.* 2001.
1861 Nouwen 2006, 2008.
1862 Nouwen 2008.
1863 Nouwen 2006, 81-86.
1864 Nouwen 2008.
1865 De Clercq 2007.

- BYVANCK A.W. 1931/1935/1947: *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage.
- BYVANCK A.W. 1942: *Nederland in den Romeinschen tijd I-II*, Leiden.
- BYVANCK A.W. 1949: De verovering en de bezetting door de Romeinen. In: VAN HOUTTE J.A., NIERMEYER J.F., ROMEIN J. & VAN WERVEKE H. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden I: Oudheid en Vroege Middeleeuwen tot het jaar 925*, Utrecht/Antwerpen/Brussel/Gent/Leuven, 83-132.
- CABAL M. & THOEN H. 1985: L'industrie du sel à Ardres à l'époque romaine, *Revue du Nord - Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* 67, 193-206.
- CABUY Y. 1991: *Les temples gallo-romains des cites des Tongres et des Trévires*, Publications Amphora 12, Bruxelles.
- CAES W. 1984: *De landbouw in Noord-Galië: een onderzoek naar de Gallo-Romeinse landbouwwerktuigen uit België*, Licentiaatsverhandeling KULeuven, Leuven.
- CAES W. 2002a: De Romeinen in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen, *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 17 (1), 6-30.
- CAES W. 2002b: De Romeinen in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen (vervolg), *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 17 (2), 114-131.
- CAES W. 2002c: De Romeinen in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen (vervolg), *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 17 (3), 240-257.
- CAES W. 2003a: Haachts archeologisch prospectieteam (HAP): archeologische veldprospectie in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen (november 2002 - februari 2003). In: LODEWIJCKX M. & CORBAU M.-H. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 28 03 2003*, Leuven, 7-8.
- CAES W. 2003b: De Romeinen in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen (vervolg), *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 18 (1), 11-23.
- CAES W. 2003c: De Romeinen in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen (vervolg), *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 18 (3), 192-206.
- CAES W. 2004a: De Romeinen in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen (vervolg), *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 19 (1), 6-17.
- CAES W. 2004b: De Romeinen in de regio Aarschot-Leuven-Mechelen (vervolg), *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 19 (2), 122-130.
- CAES W. 2005: Landbouw op de Gallo-Romeinse villa's in Midden-België (75 n.C. - ca. 275 n.C.): gecultiveerde gewassen, teeltwijze en landbouwmachines, *Haachts Oudheid- en Geschiedkundig Tijdschrift* 20 (3), 202-218.
- CAGNAT R. 1914: *Cours d'épigraphie latine*, Paris.
- CAHEN-DELHAYE A. 1979: *Le cavalier aux géants anguipèdes et trois autres statues gallo-romaines de Tongres*, *Archaeologia Belgica* 219, Brussel.
- CAHEN-DELHAYE A. 1984: Bibliographie de bijoux, *Vie Archéologique* 14, 113-123.
- CAHEN-DELHAYE A. & SMEESTERS J. 1981: *Tongeren Romeins beeldhouwwerk*, *Archaeologicum Belgii Speculum* 13, Brussel.
- CALDERINI A. 1974: *Epigrafia*, Turijn.
- CALLEBAUT D. 1977: Sint-Lievens-Esse (O.-VI.): Gallo-Romeinse vindplaats, *Archeologie* 1977 (2), 95.
- CALLEBAUT D., COOREMANS B., DE GROOTE K., DE SWAEF W., ERYNCK A., MOENS J. & PIETERS M. 1994: *Aalst. Archeologie en archief*, Herlevend Verleden 2, Zellik.

- DE CLERCQ W., VAN RECHEM H. & VAN STRYDONCK M. 2005d: Activiteiten in een landschap uit de 4de-3de eeuw voor Chr. te Denderbelle, plaats Fonteintje (gem. Lebbeke, prov. Oost-Vlaanderen). In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTn-project 1997-1998*, Archeologie in Vlaanderen Monografie 5 (2), Brussel, 231-258.
- DE CLERCQ W. & VAN STRYDONCK M. 2007: La méthode de datation par radiocarbone comme indicateur chronologique alternatif pour l'époque Romaine. Possibilités et limites méthodologiques pour la période 200cal BC - 500cal AD sur base d'études de cas, *SFECAG. Actes du Congrès de Langres*, Marseille, 97-109.
- DE CLIPPELE L. 1968: Het Gallo-Romeins grafveld van Balgerhoeke, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks 22, 109-144.
- DE COCK S. 1977: *De Gallo-Romeinse niet-geëmailleerde fibulae uit de Flavische tijd in België*, Licentiaatsverhandeling RUGent, Gent.
- DE COCK S. 1983: Tiegem (W.-VI.): Gallo-Romeinse bewoning, *Archeologie* 2, 111.
- DE COCK S. 1985: Leest (Antw.), *Archeologie* 1985 (2), 111.
- DE COCK S. 1986a: Elewijt (Zemst, Br.), *Archeologie* 1986 (2), 109.
- DE COCK S. 1986b: Rumst (Antw.), *Archeologie* 1986 (2), 109.
- DE COCK S. 1986c: Hombeek (Mechelen, Antw.), *Archeologie* 1986 (2), 108-109.
- DE COCK S. 1987: Het archeologisch onderzoek te Kooigem-Kortrijk, *West-Vlaamse Archaeologica* 3, 3-15.
- DE COCK S. 1988: Onderzoek van een Gallo-Romeinse villa te Tiegem (gemeente Anzegem), *Westvlaamse Archaeologica* 4 (3), 76-83.
- DE COCK S. 1995: Kerkhove, *Westvlaamse Archaeologica* 11, 83.
- DE COCK S. 1996: Van archeologische site tot openluchtmuseum. De Gallo-Romeinse baanpost en Merovingische nederzettingen van Kerkhove ca. midden 1ste eeuw - midden 8ste eeuw n. Chr. In: VAN ROEYEN J.-P. (ed.), *Uit Vlaamse bodem. 10 Archeologische verhalen. Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek*, Sint Niklaas, 79-87.
- DE COCK S. & GODERIS J. 1994: Veldactiviteiten van de Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen over de werkjaren 1993 en 1994, *Westvlaamse Archaeologica* 10, 76-80.
- DE COCK S. & HOMBROUX C. 1984: La-Tène en Romeinse bewoning te Mechelen en te Muizen, *Aspecten van de Archeologie in Brabant* 1984, 16-19.
- DE COCK S. & ROGGE M. 1984: Kooigem (W.-VI.): Gallo-Romeinse villa, *Archeologie* 2, 107.
- DE COCK S. & ROGGE M. 1985: Oudenaarde-Donk (O.-VI.): Romeinse nederzetting, *Archeologie* 1985 (2), 135-136.
- DE COCK S. & ROGGE M. 1988: De V.O.B.O.W.-activiteiten te Kerkhove (Gem. Avelgem) in 1986-87: Romeinse bewoning, *Westvlaamse Archaeologica* 4 (1), 13-19.
- DE COCK S., ROGGE M. & VAN DOORSELAER A. 1985a: Kerkhove (W.-VI.), *Archeologie* 2, 89.
- DE COCK S., ROGGE M. & VAN DOORSELAER A. 1987: Het archeologisch onderzoek te Zerkegem-Jabbeke, *Westvlaamse Archaeologica* 3 (2), 37-50.
- DE COCK S., ROGGE M. & VELGHE M. 1985b: Michelbeke-Brakel (O.-VI.): Romeinse villa, *Archeologie* 2, 111.
- DE COCK S. & THOEN H. 1983: Oudenburg (W.-VI.): Gallo-Romeins aardewerk, *Archeologie* 1983 (2), 112-113.
- DECONINCK J. 1966: Romeinse villa te Etikhove, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse* 15, 69-70.
- DECONINCK J. 1968: Vondsten in de St. Hermeskerk te Ronse, *Annalen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse* 17, 65-70.

- DE PAEPE P. & VERMEULEN F. 1988: Arceo-petrografisch onderzoek van natuursteen gevonden in enkele Gallo-Romeinse nederzettingen uit het Gentse, *VOBOV-Info* 32/33, 1-15.
- DE POORTER A. & CLAEYS P.-J. 1989: *Les sigles sur matériaux de construction romains en terre cuite en Belgique*, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 1, Leuven.
- DERKS T. 1998: *Gods, temples and ritual practices. The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul*, Amsterdam Archaeological Studies 2, Amsterdam.
- DERKS T., VAN KERCKHOVE J. & HOFF P. (eds) 2008: *Nieuw archeologisch onderzoek rond de Grote Kerk van Elst, gemeente Overbetuwe (2002-2003)*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 31, Amsterdam.
- DERU X. 1994: *Les bains publics et domestiques dans la cité des Tongres*, Documents d'Archéologie Régionale 4, Collection d'Archéologie Joseph Mertens X, Louvain-la-Neuve.
- DERU X. 1996: *La céramique belge dans le nord de la Gaule. Caractérisation, chronologie, phénomènes culturels et économiques*, Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain LXXXIX, Louvain-la-Neuve.
- DERU X. & VILVORDER F. 1997: Les contextes de référence et les horizons chronologiques. In: BRULET R. & DEMANET J.-CL. (eds), *Liberchies III vicus gallo-romain*, Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain XCIV, Louvain-la-Neuve, 297-317.
- DE RYNCK P. & WELKENHUYSEN A. 1992: *De Oudheid in het Nederlands. Repertorium en Bibliografische gids voor vertalingen van Griekse en Latijnse auteurs en geschriften*, Baarn.
(http://www.digitalebibliotheek.nl/tekst/rync001oudh01_01/index.htm)
- DESCHIETER J. 1993: *Romeins Kortrijk II. De zuidwijk. Vondsten uit de periode 1969-1976*, Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 29, Kortrijk.
- DESCHIETER J. 1994: Een Gallo-Romeinse nederzetting te Menen, *Westvlaamse Archaeologica* 10, 5-22.
- DESCHIETER J. 1995: *Romeins Kortrijk III. De zuidwijk. Vondsten uit de abdij van Groeninge 1988-1992*, Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 32, Kortrijk.
- DESCHIETER J. 2003: Over grachten, grenzen en gebouwen in de uithoek van een vicus...het archeologisch noodonderzoek op de "Kwakkel"-site te Velzeke (2002-2003), *VOBOV-info* 58, 26-39.
- DESCHIETER J. 2005: Uit de mode... Romeinse fibulae uit de "Kwakkel"-site te Velzeke (1997-2002), *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* XII, 219-240.
- DESCHIETER J. & DE CLERCQ W. 1999: Romeinen en Middeleeuwen in een Deerlijkse bouwput: archeologisch noodonderzoek op het Overlacc-terrein, *Derlike* 21 (4), 100-138.
- DESCHIETER J., DE CLERCQ W. & MORTIER S. 2001: Merelbeke - Dijsegem. Een Romeinse vindplaats op de schop. In: MESSIAEN K. & COCK S. (red.), *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium*, Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen 2000, Gent, 216-217.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G. 1998: Een Gallo-Romeinse pottenbakkersoven te Velzeke, *VOBOV-info* 48, 15-19.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G. 1999: Archeologisch noodonderzoek in de Gallo-Romeinse vicus te Velzeke (1997-1998), *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 9 (1), 155-180.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G. 2000: Archeologisch noodonderzoek van een Gallo-Romeinse villa te Denderwindeke-Kerkveld, *VOBOV-Info* 51, 14-17.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G. 2001: Archeologisch noodonderzoek in de Gallo-Romeinse vicus te Velzeke (1999-2000), *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* 10, 1, 143-162.
- DESCHIETER J. & DE MULDER G. 2002: Zottegem-Velzeke. Het archeologisch onderzoek in 2001. In: DE KEGEL A., DEMEY A. & PIETERAERENS M. (red.), *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium*, Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 2001, Gent, 171-175.

DEWULF M. 1972: Archeologische vondsten in het Land van Waas. Terra sigillata met de stempel van Lugetius te Waasmunster (Pontrave), *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 75, 266.

DEWULF M. 1974a: Gallo-Romeinse loodgieters te Waasmunster-Pontrave, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 77, 115-116.

DEWULF M. 1974b: Een eigenaardige grafitus in sommige Gallo-Romeinse brandrestengraven van Elversele. In: SMEESTERS J. (ed.), *Archeologisch congres - Tongeren 11-14 11 1971. Handelingen*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 19, Tongeren, 95-99.

DEWULF M. 1975: De Gallo-romeinse vicus van Pontrave te Waasmunster strekte zich uit over de Lage Heirweg, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 78, 216.

DEWULF M. 1978: De Gallo-Romeinse industriële vicus op de cuesta te Tielrode, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 81, 15-27.

DEWULF M. & THOEN H. 1976: Waasmunster (O.-VI.): Romeinse nederzetting, *Archeologie* 1976 (2), 81.

DE ZEGHER C. & ROGGE M. 1983: Kooigem - Kortrijk (W.-VI.): Gallo-Romeinse nederzetting, *Archeologie* 1983 (2), 110.

DHAEZE W. 2004: Het wegennet en het Romeinse leger. In: MEULEMEESTER J.L. (red.), *Alle wegen leiden naar... Romeinse wegen in Vlaanderen*, Kunsttijdschrift Vlaanderen 53 (301), 137-140.

DHAEZE W. 2008: In het land van de Menapiërs, *Zeeuws Tijdschrift* 2008 (3/4), 35-44.

DHAEZE W. (in druk): The military occupation along the coasts of Gallia Belgica and Germania Inferior, from ca. AD 170 to 275. In: *Proceedings of the 20th International Congress of Roman Frontier Studies, September 04 11 2006 León, Spain*.

DHAEZE W. (in voorbereiding): *De Romeinse kustverdediging langs het Kanaal en de Noordzee. Vier case studies over de militaire versterkingen van Boulogne-sur-Mer, Maldegem-Vake, Aardenburg en Oudenburg en een kritisch overzicht a.d.h.v. archeologische, historische, epigrafische en numismatische bronnen*.

DHAEZE W., DECORTE J. & VANHOUTTE S. 2008: Sporen aan de rand van de Romeinse nederzetting van Oudenburg. Opgravingen langs de Ettelgemsestraat (project Riethove). In: DE CLERCQ W., DEMETER S., GUILLAUME A., MASSART C., PARIDAENS N. & VAN BELLINGEN S. (red.), *Journée d'Archéologie Romaine - Romeinendag 19 04 2008*, Brussel, 35-36.

DHAEZE W. & DE PAEPE P. 2004: The hand-thrown stones from the Roman fort of Maldegem-Vake (East-Flanders, Belgium). In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAEZE W. (eds), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen*, Archaeological Reports Ghent University 2, Gent, 165-180.

DHAEZE W. & VERBRUGGE A. 2007a: *Archeologisch onderzoek langs de Kortewaagstraat te Menen (2006-2007) (plangebied Menen-Oost-uitbreiding)*, Intern Rapport Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Zarren. (<https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/RELT/14/RELT014-001.pdf>)

DHAEZE W. & VERBRUGGE A. 2007b: Twee Gallo-Romeinse nederzettingen langs de Kortewaagstraat te Menen (prov. West-Vlaanderen). In: BOSMAN A., CORBAU M.-H., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Journée d'Archéologie Romaine - Romeinendag 21 04 2007*, Namur, 73-78.

DHAEZE W. & VERBRUGGE A. 2008: Menen-Oost: landelijke Romeinse nederzetting. In: DESPRIET P. (red.), *Zuid-Westvlaamse Opgravingen 2007*, Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen 67, Kortrijk, 36-40.

D'HONDT M. 1981: Les récentes fouilles du site gallo-Romain de Kooigem, *Mémoires de la Société d'Histoire de Mouscron et de la Région III* (2), 9-13.
(= *Westvlaamse Bijdragen II*, 1983, 22-25)

DIEPENDAELE S. 2003: *Archeologisch onderzoek van twee Gallo-Romeinse waterputten te Velzeke (Oost-Vlaanderen, België)*, Licentiaatsverhandeling UGent, Gent.

HOLLEVOET Y. 1987a: Prospectie in Oudenburg. In: THOEN H. (red.), *De Romeinen langs de Vlaamse Kust*, Tentoonstellingscatalogus, Brussel, 48-50.

HOLLEVOET Y. 1987b: Oudenburg (W.-VI.), *Archeologie* 1987 (2), 137.

HOLLEVOET Y. 1987c: Zoutwinning in het ruilverkavelingsgebied Houtave (Zuienkerke, W.-VI.), *Archeologie* 1987 (2), 154-155.

HOLLEVOET Y. 1988a: Dudzele (Brugge, W.-VI.): inheems Romeinse bewoning, *Archeologie* 1988 (1), 29.

HOLLEVOET Y. 1988b: Ramskapelle (Knokke-Heist, W.-VI.): Romeinse zoutwinning, *Archeologie* 1988 (2), 169.

HOLLEVOET Y. 1989: Archeologische noodonderzoek in de Zeebrugse achterhaven: de Romeinse vondsten, *Westvlaamse Archaeologica* 5 (2), 33-48.

HOLLEVOET Y. 1990a: Archeoscopie van een stad: het Oudenburgse bodemarchief doorgelicht. In: MEULEMEESTER J.L. (red.), *Alle wegen leiden naar... Romeinse wegen in Vlaanderen*, Kunsttijdschrift Vlaanderen 39 (231), 41-44.

HOLLEVOET Y. 1990b: Oudenburg (W.-VI.): Romeinse bewoningssporen, *Archeologie* 1990, 61.

HOLLEVOET Y. 1990c: Roksem (Oudenburg, W.-VI.): vroeg-Romeinse en Merovingische nederzettingssporen, *Archeologie* 1990 (1), 48.

HOLLEVOET Y. 1991: Een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Hoge Dijken te Roksem (gem. Oudenburg), *Archeologie in Vlaanderen* I, 181-196.

HOLLEVOET Y. 1993: Speuren onder het sportveld. Romeinse en middeleeuwse sporen ten zuiden van de Stedebeek te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1990-1992, *Archeologie in Vlaanderen* II, 195-207.

HOLLEVOET Y. 1994: Ver(r)assingen in een verkaveling. Romeins grafveld te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen). Interimverslag, *Archeologie in Vlaanderen* III, 207-216.

HOLLEVOET Y. 1997: Beter laat dan nooit. Nederzettingen nieuws uit het westelijk front. In: THOEN H., VERMEULEN F., DE BOE G. & LODEWIJCKX M. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 27 03 1997*, Gent, 28-29.

HOLLEVOET Y. 1999: *Archeologisch onderzoek op de toekomstige industrieterreinen Plassendaele II & III te Oostende-Zandvoorde. Interimrapport*, Zellik.

HOLLEVOET Y. 2001: Nieuwe gegevens over een rijk verleden. Nogmaals archeologie in Oudenburg, *Brugs Ommeland* 41, 67-88.

HOLLEVOET Y. 2002a: Oudenburg. In: BECK H., GEUENICH D. & STEUER H. (eds), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 22, Berlin/New York, 403-408.

HOLLEVOET Y. 2002b: Waar Jabbeek en Zandstraat elkaar kruisen. Archeologische waarnemingen en vondsten in het Jabbeekse, *Brugs Ommeland* 42, 32-54.

HOLLEVOET Y. 2002c: D'Hoogne Noene te Varsenare van midden Bronstijd tot volle Middeleeuwen. Archeologisch onderzoek in een verkaveling langs de Zandstraat te Varsenare (gem. Jabbeke, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VI, 161-189.

HOLLEVOET Y. 2003: Romeinse off site-fenomenen en vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen in de verkaveling Molendorp te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* VII, 65-82.

HOLLEVOET Y. 2004: Le site militaire d'Oudenburg et la Bretagne insulaire durant l'Antiquité tardive: quelques éléments inédits. In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAEZE W. (eds), *Archaeology in Confrontation. Aspects of Roman Military Presence in the Northwest. Studies in honour of Prof. Em. Hugo Thoen*, Archaeological Reports Ghent University 2, Gent, 335-342.

HOLLEVOET Y. 2006: Romeinen onder de dienstweg. Nederzettingssporen en brandrestengraven te Beernem (W.-VI.). In: D'HAENINCK S. (ed.), *Gemeente Beernem. Open Monumentendag Vlaanderen 2006*, Beernem, 14-20.

- HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B. 2002: Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis Refuge te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen, *Archeologie in Vlaanderen* VI, 191-207.
- HOLLEVOET Y. & VAN ROEYEN J.-P. 1991: Germanic settlers at Sint-Gillis-Waas? (Prov. of East Flanders), *Archeologie in Vlaanderen* I, 209-221.
- HOLLEVOET Y. & VAN ROEYEN J.-P. 1995: Archeologisch onderzoek te Sint-Gillis-'t Hol (O.-VI.). Een Gallo-Romeinse veldindeling en een "Romeins-Germaanse" nederzetting, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 98, 419-456.
- HOLLSTEIN E. 1976: Dendrochronologische Datierung von Hölzern aus der Wallanlage von Kanne, Caster. In: *Conspectus MCMLXXV*, Archaeologia Belgica 186, Brussel, 59-61.
- HOLLSTEIN E. 1979: Bauholzdaten aus augusteischer Zeit, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9, 131-133.
- HOLLSTEIN E. 1980: *Mitteuropäische Eichenchronologie*, Trierer Grabungen und Forschungen 11, Mainz.
- HOMBROUX CL. & LODEWIJCKX M. 1984: Enkele Romeinse vondsten te Landen - Wange en hun lokale kontekst, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 23, 1-16.
- HOORNE J., BARTHOLOMIEUX B., DE MULDER G., DE CLERCQ W., RYSSAERT C., BERKERS M., DE DONCKER G., ISEBYT N. & KLINKENBORG S. 2008: Voorlopige resultaten van het preventief archeologisch onderzoek te Sint-Denijs-Westrem-Flanders Expo (stad Gent, provincie Oost-Vlaanderen): drie Gallo-Romeinse erven. In: DE CLERCQ W., DEMETER S., GUILLAUME A., MASSART C., PARIDAENS N. & VAN BELLINGEN S. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 19 04 2008*, Brussel, 67-72.
- HOORNE J. & DE CLERCQ W. 2007: Vroeg-Romeinse nederzetting te Wielsbeke-Vaartstraat (West-Vlaanderen). In: BOSMAN A., CORBIAU M.-H., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Journée d'archéologie romaine - Romeinendag 21 04 2007*, Namur, 73-78.
- HOORNE J., DE CLERCQ W. & VERBRUGGE A. 2007a: Een Romeinse steenbouw te Aalter-Loveldlaan (provincie Oost-Vlaanderen). In: BOSMAN A., CORBIAU M.-H., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Journée d'Archéologie Romaine - Romeinendag 21 04 2007*, Namur, 67-71.
- HOORNE J., DE CLERCQ W. & VERBRUGGE A. 2007b: *Archeologisch onderzoek Aalter-Loveldlaan (3 tot 31 juli 2006)*, KLAD-Rapport 5, Aalter.
- HOORNE J. & VANHEE D. 2006: Romeinse resten op het aquafintrace Knesselare-Aalter-Brug. Fase 1B en 2. In: BOSMAN A., CORBIAU M.-H., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 21 04 2007*, Namur, 111-115.
- HOORNE J., VANHEE D., EGGERMONT N. & DECORTE J. 2006: Dwars door het Romeinse landschap. Resten van een nederzetting, akkersystemen en begravingen op het aquafintrace Aalter-Brug-Knesselare. In: BOSMAN A., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 06 05 2006*, Gent, 41-47.
- HOSE M. 1998: Libertas an Pax. Eine Beobachtung zu Tacitus' Darstellung des Bataveraufstandes, *Hermes* 126, 297-309.
- HULST R.S. 1978: Druten-Kleppeheide, Vorbericht der Ausgrabung einer römischen Villa, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, 133-153.
- HUNINCK V. 2005: *Tacitus, De opstand van de Bataven*, Amsterdam.
- IBENS W. 1976: Gallo-Romeinse bewoningssporen te Ekeren, *Annalen van het 44ste Congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, Huy, 49-54.
- IN 'T VEN I. & HOLLEVOET Y. 2005a: Een Romeinse nederzetting ten westen van de Stoofweg te Damme/Sijsele (prov. West-Vlaanderen). In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.), *Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTn-project 1997-1998*, Archeologie in Vlaanderen Monografie 5 (2), Brussel, 29-34.

- LALLEMAND J. 1991: La circulation des monnaies de la période valentinienne (364-378) sur le territoire de la Belgique actuelle. In: NOESKE H.-C. & SCHUBERT H. (red.), *Die Münze. Bild - Botschaft - Bedeutung. Festschrift für Maria R.-Alföldi*, Frankfurt/M., 328-334.
- LALOO P., DE CLERCQ W., PERDAEN Y. & CROMBÉ PH. 2008: Grootchalig nederzettingsonderzoek in een inheems-Romeins landschap. Resultaten 2006-2007 en voorlopig bilan van het preventief archeologisch onderzoek "Kluizendok" in de Gentse haven. In: DE CLERCQ W., DEMETER S., GUILLAUME A., MASSART C., PARIDAENS N. & VAN BELLINGEN S. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 19 04 2008*, Brussel, 73-84.
- LAMBRECHTS P. 1953: De streek tussen Noordzee en Schelde tijdens de Romeinse overheersing. In: DHONDT J. (red.), *Bijdragen van de kringen voor geschiedenis en oudheidkunde, Vierde deel*, Cultureel Jaarboek voor de Provincie Oostvlaanderen 1951 (2), Gent, 21-44.
- LAMBRECHTS P. 1966: *De geestelijke weerstand van de westelijke provincies tegen Rome*, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 28 (1), Brussel.
- LANGHE H. 1994: Die koroplastik der Colonia Claudia Ara Agrippinensium. Untersuchungen zur Typologie, Technik, Werkstattfunden, Betrieben, Signaturen und Produktionszeit, *Kölner Jahrbuch* 17, 117-309.
- LANGOHR R., MIKKELSEN J. & VANWESENBEECK V. 2004: Twee HSL-potstallen. In: VERBEECK C., DELARUELLE S. & BUNGENEERS J. (eds), *Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen, 207-209.
- LASSÈRE J.-M. 2007: *Manuel d'épigraphie romaine*. Paris.
- LAURENCE R. 2001: Roman narratives. The writing of archaeological discourse. A view from Britain, *Archaeological Dialogues* 8 (2), 89-101.
- LAURENT R., CALLEBAUT D. & ROOSENS H. 1972: *De landelijke bewoning in de Romeinse tijd*, Archeologische Kaarten van België 3, Brussel.
- LAUREYS D. 1989: Archeologische vondsten in Aartrijke, *Heemkundige Kring David Jonckheere* 49/50, 35-52.
- LAUWERIER R.C.G.M. & HESSING W.A.M. 1992: Men, horses and the Miss Blanche effect: Roman horse burials in a cemetery at Kesteren, the Netherlands, *Helinium* 32 (1/2), 78-109.
- LAUWERS F. 1964: Kontich, *Archeologie* 1964 (2), 70.
- LAUWERS F. 1967: Kontich: Romeinse vicus, *Archeologie* 1967 (2), 62-63.
- LAUWERS F. 1968: Kontich: Gallo-Romeinse vicus, *Archeologie* 1968 (2), 65-66.
- LAUWERS F. 1969: Kontich: vicus, *Archeologie* 1969 (2), 63-64.
- LAUWERS F. 1970: Kontich: vicus, *Archeologie* 1970 (1), 8-9.
- LAUWERS F. 1971a: De Gallo-Romeinse opgravingen te Kontich. In: *Handelingen van het 41ste Congres der Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, Mechelen, 50-57.
- LAUWERS F. 1971b: Kontich: vicus, *Archeologie* 1971, 1, 16-17.
- LAUWERS F. 1972: Kontich: Kapelleveld, *Archeologie* 1972, 1, 14.
- LAUWERS F. 1973a: Rijmenam: Classis Germanica, *Archeologie* 1973, 2, 77-78.
- LAUWERS F. 1973b: Kontich-Alfsberg: Romeinse overblijfselen, *Archeologie* 1973, 2, 70.
- LAUWERS F. 1973c: Kontich: Pronkenberg: Romeinse overblijfselen, *Archeologie* 1973, 2, 70.
- LAUWERS F. 1975: De Gallo-Romeinse vindplaats op de Alfsberg te Kontich, *Annalen van het 43ste Congres van de Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, Sint-Niklaas, 25-27.
- LAUWERS F. 1978: Romeinse nederzetting op de Steenberg te Oelegem. In: *Conspectus MCMLXXVII*, Archaeologia Belgica 206, Brussel, 69-72.

- MAES M., OOST T., SCHRYVERS A. & VANBRABANT K. 1999: Romeinen op het (HST)spoor. De villa van Hoegaarden-Goudberg. In: THOEN H., VERMEULEN F., DE BOE G., LODEWIJCKX M. & ROGGE M. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 24 03 1999*, Gent, 37-40.
- MAGERMAN K. 2005: *De Vici. Een inventarisatie en functionele analyse van enkele zogenaamde vici in Vlaanderen tussen het begin van de 1e eeuw n.C tot het einde van de 4e eeuw n.C.*, Licentiaatverhandeling KULeuven, Leuven.
- MAGERMAN K. 2006: De vici. Een inventarisatie en functionele analyse van enkele zogenaamde vici in Vlaanderen tussen het begin van de 1ste eeuw n.Chr. en het einde van de 4de eeuw n.Chr., *Terra Incognita. Annual Review of Archaeological Master Research in Flanders (Belgium)* 1, 139-154.
- MAGERMAN K. 2008: De vici. Een inventarisatie en functionele analyse van enkele zogenaamde vici in Vlaanderen tussen het begin van de 1ste eeuw n.Chr. en het einde van de 4de eeuw n.Chr. In: BERGMANS M., DERKS T., DORELEIJERS R., VAN DER VEER K. & WILLEMSSEN S. (red.), *SOJA-Bundel 2007*, Groningen, 1-6 en 108.
- MAGERMAN K., LODEWIJCKX M. & PEDE P. 2008a: *Asse - Krokegemseweg. Eindverslag van het archeologisch onderzoek (31 mei - 22 december 2007), intern verslag*, Leuven.
- MAGERMAN K., PEDE P. & LODEWIJCKX M. 2007: Asse-Krokegemseweg. Eerste resultaten van het archeologisch onderzoek. In: MAGERMAN K. & SAERENS S. (red.), *Feniks - Jaarboek van de Archeologische Vereniging Agilas VZW* 2, 117-135.
- MAGERMAN K., PEDE P. & LODEWIJCKX M. 2008b: Een Romeins pottenbakkersatelier, spitsgrachten en andere Romeinse sporen te Asse-Krokegemseweg. In: DE CLERCQ W., DEMETER S., GUILLAUME A., MASSART CL., PARIDAENS N. & VAN BELLINGEN S. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 19 04 2008*, Brussel, 93-98.
- MAGERMAN K. & SAERENS S. 2004: Een beschouwing rond de munten van de vicus van het Vlaams-Brabantse Asse, *Bulletin du Cercle d'Etudes Numismatiques* 41 (3), 82-98.
- MAGERMAN K. & Saerens S. 2005: Trouvailles dans le vicus romain de Kester (Brabant Flamand): la collection Rudy Van Cutsem, *Bulletin du Cercle d'Etudes Numismatiques* 42 (1), 118-121.
- MAILLEUX B. 1994: Tongres - "Atuatuca Tungrorum". In: *La pax Romana de Tongres à Arlon*. Catalogue d'exposition, Liège, 33-38.
- MALAISE M. 1970: A propos d'un buste balsamaire en bronze du musée de Tongres. Sur les traces d'influences alexandrines à Atuatuca, *Latomus* 29 (1), 142-155.
- MALRAIN F., MATTERNE V. & MÉNIEL P. 2002: *Les paysans Gaulois (Ile siècle -52 av. J.-C.)*, Paris.
- MARBACH A. 2004a: *Recherches sur les instruments aratoires et le travail du sol en Gaule Belgique*, BAR International Series 1235, Oxford.
- MARBACH A. 2004b: *Recherches sur les instruments aratoires des Gaules et de Germanie Supérieure: catalogue des pièces métalliques*, BAR International Series 1236, Oxford.
- MARIËN M.E. 1944: *Les monuments funéraires de Buzenol*, Bruxelles.
- MARIËN M.E. 1945: *Les monuments funéraires d'Arlon romain*, Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg 76.
- MARIËN M.E. 1970: Poëlon en argent dragué dans la Nèthe près de Duffel, *Helinium* 10 (2), 105-119.
- MARIËN M.E. 1971: Rasoir romain découvert dans la grotte de Han, *Helinium* 11 (3), 213-227.
- MARIËN M.E. 1974: Objets de bronzes comme 'antiquités' dans les mobiliers de tumuli belgo-romains. In: *Actes des IIIe journées internationales consacrées à l'étude des bronzes romains*, Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire 46, 9-19.
- MARIËN M.E. 1977: Opgravingen in Overhespen (Brab.): drie afgegraven tumuli, *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 49, 229-230.

- MERTENS J. 1964c: Oudenburg Laat-Romeins grafveld, *Archeologie* 1964 (1), 25-26.
- MERTENS J. 1964d: Waasmont: Romeinse kelder, *Archeologie* 1964 (2), 71.
- MERTENS J. 1964e: *Enkele beschouwingen over Limburg in de Romeinse tijd*, *Archaeologia Belgica* 75, Brussel.
- MERTENS J. 1964f: Romeinse vazen te Zandvoorde, *Archeologie* 1964 (2), 79.
- MERTENS J. 1964g: Terra-Sigillatakomp uit Velzeke, *Archeologie* 1964 (2), 105.
- MERTENS J. 1965: Velzeke: Gallo-romeinse trechter (?), *Archeologie* 1965 (1), 18-19.
- MERTENS J. 1966a: Het grafveld van Oudenburg en de Laat-Romeinse kustverdediging. In: *Algemeen verslag van het XXXIXe Congres van de Federatie van de Kringen van Geschiedkundigen en Oudheidkundigen van België, Brugge, 16-18 09 1966*, Brugge, 17-19.
(= *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis Gesticht onder de Benaming Société d'Émulation te Brugge* 103, 273-275)
- MERTENS J. 1966b: Laat-romeinse munten te Oudenburg, *Archeologie* 1966 (2), 101.
- MERTENS J. 1966c: Etikhove: Gallo-Romeinse vindplaats, *Archeologie* 1966 (2), 86.
- MERTENS J. 1966d: Ronse (O.-VI.): Romeins beeldhouwwerk, *Archeologie* 1966 (2), 72.
- MERTENS J. 1967a: Elewijt: oogartsstempel, *Archeologie* 1967 (2), 55.
- MERTENS J. 1967b: Harelbeke: waterput, *Archeologie* 1967 (1), 10.
- MERTENS J. 1967c: *Nouvelles sculptures romaines d'Arlon*, *Archaeologia Belgica* 103, Bruxelles.
- MERTENS J. 1968a: Oudenburg: laat-Romeins grafveld, *Archeologie* 1968 (1), 22.
- MERTENS J. 1968b: Waasmunster: Romeinse waterputten, *Archeologie* 1968 (2), 76.
- MERTENS J. 1968c: Belsele: Romeinse villa, *Archeologie* 1968 (1), 17.
- MERTENS J. 1969: Velzeke: Romeinse villa, *Archeologie* 1969 (2), 72.
- MERTENS J. 1970: Chronique archéologique, *Archeologie* 1970 (2), 58-59.
- MERTENS J. 1971: Oogartsstempels, *Archeologie* 1971 (1), 58.
- MERTENS J. 1972a: Elewijt: Gallo-Romeinse waterput, *Archeologie* 1972 (1), 38.
- MERTENS J. 1972b: Tienen. Een Gallo-Romeinse nederzetting, *Acta Archaeologica Lovaniensia* 5, 119-127.
(= *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving* 12, 113-162)
- MERTENS J. 1972c: Grobbendonk: Romeins tempelcomplex, *Archeologie* 1972 (1), 22-23.
- MERTENS J. 1972d: *Oudenburg, Romeinse legerbasis aan de Noordzeekust*, *Archaeologicum Belgii Speculum* 4, Brussel.
- MERTENS J. 1974a: Stokkem. In: BOGAERS J.E. & RÜGER C.B. (eds), *Der niedergermanische Limes*, Kunst und Altertum am Rhein 50, Köln, 152-153.
- MERTENS J. 1974b: Elewijt: urne met graffito, *Archeologie* 1974 (1), 46.
- MERTENS J. 1975a: Tongeren: archeologisch repertorium, *Archeologie* 1975, 107.
- MERTENS J. 1975: Landelijke bewoning, *Archeologie* 1975 (1), 37.
- MERTENS J. 1975b: Romeins en Merovingisch grafveld te Ophoven, *Archeologie* 1975 (2), 97.
- MERTENS J. 1976a: Oudenburg, *Archeologie* 1976 (1), 37.
- MERTENS J. 1976b: Tongeren: laatromeinse stadsmuur, *Archeologie* 1976 (2), 94.

- ROWLANDS M. 1987: Centre and periphery: a review of a concept. In: ROWLANDS M., LARSEN M. & KRISTIANSEN K. (eds), *Centre and periphery in the ancient world*, New Directions in Archaeology, Cambridge/New York/Oakleigh, 1-11.
- ROYMANS N. 1983: The North Belgic Tribes in the 1st century B.C.: a historical-anthropological perspective. In: BRANDT R. & SLOFSTRA J. (eds), *Roman and native in the Low Countries. Spheres of interaction*, BAR International Series 184, Oxford, 43-70.
- ROYMANS N. 1990: *Tribal societies in Northern Gaul: an anthropological perspective*, Cingula 12, Amsterdam.
- ROYMANS N. 1993: Romanisation and the transformation of a martial elite-ideology in a frontier province. In: BRUN P., VAN DER LEEUW S.E. & WHITTAKER D. (eds), *Frontiers d'empire. Actes de la table ronde internationale de Nemours 1992*, Mémoires du Musée de Préhistoire d'Île-de-France 5, Nemours, 33-50.
- ROYMANS N. 1996a: The sword or the plough. Regional dynamics in the romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area. In: ROYMANS N. (ed.), *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Belgic Gaul and the Rhineland area*, Amsterdam Archaeological Studies 1, Amsterdam, 9-126.
- ROYMANS N. (ed.) 1996b: *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam Archaeological Studies 1, Amsterdam.
- ROYMANS N. 1999: Man, cattle and the supernatural in the Northwest European plain. In: FABECH C. & RINGTVED J. (eds), *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Aarhus, Denmark, 04-07 05 1998*, Copenhagen, 291-300.
- ROYMANS N. 2004: *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam Archaeological Studies 10, Amsterdam.
- ROYMANS N. & DERKS T. (eds) 1994: *De tempel van Empel. Een Herculesheiligdom in het woongebied van de Bataven*, 's-Hertogenbosch.
- ROYMANS N., DERKS T. & HEEREN S. (eds) 2007: *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen Tiel-Passewaaij*, Utrecht.
- ROYMANS N. & GERRITSEN F. 2002: Landscapes of Ecology and Mentalités: a long-term perspective on developments in the Meuse-Demer-Scheldt region, *Proceedings of the Prehistoric Society* 68, 257-287.
- ROYMANS N. & HEEREN S. 2004: L'archéologie des habitats ruraux romains aux Pays-Bas. Bilan de cent années de recherches, *Revue du Nord - Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* 86 (358), 19-36.
- ROYMANS N. & TOL A. 1996: Veranderende bewoningspatronen in het Land van Weert, *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* 4, Amsterdam, 7-16.
- RÜGER C.B. 1968: *Germania Inferior*, Beiheft der Bonner Jahrbücher 30, Köln.
- RÜTTI B. 1991: *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 13 (1/2), Augst.
- SABBEN-CLARE J. 1995: *Caesar and Roman Politics. 60-50 BC. Source Material in Translation*, Bristol.
- SABLEROLLES Y. 2006: Marks on Glass Vessels from the Netherlands and Flanders (Belgium). In: FOY D. & NENNA M.-D. (eds), *Corpus des signatures et marques sur verres antiques* 2, Aix-en-Provence/Lyon, 15-68.
- SAID E. 1978: *Orientalism*, New York.
- SANDERS G. 1965: Recensie, *Helinium* 5 (1), 76-83.
- SANDYS J.E. 1927: *Latin Epigraphy*, Oxford.
- SAS K. 1992a: *Studie van de Romeinse gemmen - intaglio's en cameeën - in België*, Licentiaatsverhandeling UGent, Gent.
- SAS K. 1992b: Een Romeinse ring met gem uit Raversijde (Oostende), *Westvlaamse Archaeologica* 8 (3), Brugge, 86-88.

- VANDERHOEVEN A. 2004b: Tongres/Atuatuca (Belgique). In: FERDIÈRE A. (red.), *Capitales éphémères. Des capitales de cités perdent leur statut dans l'antiquité tardive. Actes du colloque organisé par le Laboratoire Archéologie et Territoires (UMR CITERNES). Tours, 06-08 03 2003*, 25e Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France, Tours, 481-485.
- VANDERHOEVEN A. 2005: Een bijgebouw van de Romeinse villa van Neerharen-Rekem herbekeken. In: MAENEN J., DRIESSEN R. & INDEKEU B. (eds), *Tesi samanunga vvas unde scona. Liber amicorum Theo Coun*, Limburg - Het Oude Land van Loon. Extranummer 4, Hasselt, 31-45.
- VANDERHOEVEN A. 2006: Veldwezelt. Vues socio-économiques nouvelles sur les campagnes. Archéologie et sciences d'origine. In: BRULET R. (ed.), *La Belgique romaine*, Dossiers Archéologie et Sciences des Origines 315, 60-61.
- VANDERHOEVEN A. 2007: Tongres au Haut-Empire romains. In: HANOUNE R. (ed.), *Les villes romaines du Nord de la Gaule. Vingt ans de recherches nouvelles. Actes du XXVe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 8164*, Revue du Nord - Archéologie de la Picardie et du nord de la France. Hors Série. Collection Art et Archéologie 10, Villeneuve d'Ascq, 309-336.
- VANDERHOEVEN A. 2008: Tongeren en het Romeinse leger. In: MEULEMEESTER J.L. & NOUWEN R. (red.), *Pax Romana. De Romeinse vrede in de Lage Landen*, Kunsttijdschrift Vlaanderen 57 (320), 77.
- VANDERHOEVEN A. & ERVYNCK A. 2007: Not in my back yard? The industry of secondary animal products within the Roman civitas capital of Tongeren, Belgium. In: HINGLEY R. & WILLIS S. (eds), *Roman finds. Context and theory. Proceedings of a conference held at the university of Durham*, Oxford, 156-175.
- VANDERHOEVEN A., MARTENS M. & VYNCKIER G. 2001: Romanization in the central part of the civitas Tungrorum. In: ALTEKAMP S. & SCHÄFER A. (eds), *The impact of Rome on settlement in the Northwestern and Danube provinces*, BAR International Series 921, Oxford, 57-90.
- VANDERHOEVEN A., NOUWEN R. & VYNCKIER G. 1992: Tongeren. In: WILLEMS W.J.H. (ed.), *Speurwerk. Archeologische monumentenzorg in de Euregio Maas-Rijn*, Kunst und Altertum am Rhein 136, Mainz, 387-402.
- VANDERHOEVEN A., RAEPSAET-CHARLIER M.-TH., VAN DEN HOVE P. & VYNCKIER G. 2002a: Tongres. In: GAUTHIER N., DE LA HAY R., HELLENKEMPER H., PANHUYSEN T., RAEPSAET-CHARLIER M.-TH. & VANDERHOEVEN A. (red.), *Topographie chrétienne des cités de la Gaule XII. Province ecclésiastique de Cologne (Germania Secunda)*, Paris, 75-89.
- VANDERHOEVEN A., VAN DE KONIJNENBURG R. & DE BOE G. 1987a: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren, *Archaeologia Belgica*, Nieuwe Reeks III, 127-138.
- VANDERHOEVEN A. & VANDERHOEVEN M. 2004: Confrontation in archaeology: aspects of Roman military presence in Tongeren. In: VERMEULEN F., SAS K. & DHAEEZE W. (eds), *Archaeology in confrontation. Aspects of Roman military presence in the Northwest. Studies in honour of prof. dr. em. Hugo Thoen*, Archaeological Reports Ghent University 2, Gent, 143-154.
- VANDERHOEVEN A., VAN RECHEM H. & VYNCKIER G. 2003: Een noodopgraving aan de Sint-Truidersteenweg te Tongeren. In: LODEWIJCKX M. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 28 03 2003*, Leuven, 75-76.
- VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G. 1991a: Het project "Stadsonderzoek" te Tongeren. De oudste (?) bewoning, *Archeologie in Limburg* 47, 1-7.
- VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G. 1991b: Het project "Archeologisch stadsonderzoek Tongeren". Doelstellingen en eerste resultaten. In: CREEMERS G., NOUWEN R., VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G. (eds), *Gallo-Romeinse vondsten in privé-bezit, tentoonstellingscatalogus*, Tongeren, 13-19.
- VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G. 1992a: Stratigraphie du 1er siècle à Tongres et céramique belge, *SFECAG. Actes du congrès de Tournai*, Marseille, 59-69.
- VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G. 1992b: Romeins Tongeren, hoofdstad in de Lage Landen, *Natuur en Techniek* 60, 126-139.
- VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G. 1992c: Opgraving aan de Kielenstraat te Tongeren. *Museumfax* 1992 (2), 1-2.

- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1989a: Opgravingen aan de Hondstraat te Tongeren, *Museumfax* 1989 (3), 3-4.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1989b: Recente opgravingen te Tongeren, *Archeologie in Limburg* 42, 257.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1990a: Opgravingen aan de Hondstraat te Tongeren (vervolg), *Museumfax* 1990 (2), 3.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1990b: Tongeren (Limb.): noodopgraving aan de Hondstraat, *Archeologie* 1990, 56-57.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1991: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren. Interimverslag 1987, *Archeologie in Vlaanderen* I, 107-124.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1993b: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Hondstraat te Tongeren (prov. Limburg). Interimverslag 1989, *Archeologie in Vlaanderen* II, 65-88.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1994: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Veemarkt te Tongeren. Eindverslag 1988, *Archeologie in Vlaanderen* III, 127-205.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., VYNCKIER P. & CREEMERS G. 1988: Tongeren (Limb.): Veemarkt, *Archeologie* 1988 (2), 190-200.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & WESEMAEL E. 2006: Veldwezelt (Lanaken): sporen uit de prehistorie, de Romeinse tijd en de postmiddeleeuwse periode. In: CREEMERS G. & VANDERHOEVEN A. (red.), *Archeologische kroniek van Limburg 2003*, Limburg - Het Oude Land van Loon 85 (4), 318-321.
- VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & WOUTERS W. 2002b: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Zijdelingsestraat te Tienen (prov. Vlaams-Brabant). Interimverslag 1995-1996, *Archeologie in Vlaanderen* VI, 133-160.
- VANDERHOEVEN M. 1958: *Verres romains tardifs et mérovingiens du Musée Curtius*, Liège.
- VANDERHOEVEN M. 1961: *Verres romains (Ier-IIIème siècle) des Musées Curtius et du Verre à Liège*, Liège.
- VANDERHOEVEN M. 1962: *De Romeinse glasverzameling in het Gallo-Romeins museum te Tongeren*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren 2, Tongeren.
- VANDERHOEVEN M. 1968: *De terra sigillata te Tongeren III. De Italische terra sigillata*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 12, Tongeren.
(= 1967 *Helinium* 7 (1), 32-64 en *Helinium* 7 (3), 193-228)
- VANDERHOEVEN M. 1973: Een Romeinse begraafplaats te Overpelt (Belgisch Limburg). In: VAN ES W.A., HUBRECHTS A.V.M., STUART P., MANK W.C. & WYNIA S.L. (eds), *Archeologie en historie. Opgedragen aan H. Brunsting bij zijn zeventigste verjaardag*, Bussem, 383-391.
- VANDERHOEVEN M. 1975: *De terra sigillata te Tongeren IV. Analytische inventaris van de stempels in openbaar en privaat bezit*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 21, Tongeren.
- VANDERHOEVEN M. 1977: *De terra sigillata van Grobbendonk. Opgravingen 1971-1973*, *Archaeologia Belgica* 199, Brussel.
- VANDERHOEVEN M. 1979: *De terra sigillata te Tongeren V. De radjessigillata*, Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 27, Tongeren.
- VANDERHOEVEN M. 1989: Van de prehistorie tot het einde van het Romeinse Keizerrijk. In: ENGEN L. (ed.), *Het glas in België: van oorsprong tot heden*, Antwerpen, 11-21.
- VANDERHOEVEN M. 1998: Un dépôt pré-Flavien à Tongres. In: BIRD J. (ed.), *Form and fabrics. Studies in Rome's material past in honour of B.R. Hartley*, Oxbow Monograph 80, Oxford, 183-190.
- VANDERHOEVEN M. & JANSSEN L. 1974: De archeologische verzameling Coenegracht uit Rekem, *Het Oude Land van Loon* 29, 141-171.

- VAN RECHEM H. (red.) 2005c: *Archeologische opgravingen fase 2. Nieuwsbrief O.L.V.- Geboorte Basiliek Tongeren* 3, s.l.
- VAN RECHEM H. (red.) 2006a: *Archeologische opgravingen fase 2. Nieuwsbrief O.L.V.-Geboorte Basiliek Tongeren* 4, s.l.
- VAN RECHEM H. (red.) 2006b: *Archeologische opgravingen fase 2-3. Nieuwsbrief O.L.V.-Geboorte Basiliek Tongeren* 5, s.l.
- VAN RECHEM H. (red.) 2008: *Archeologische opgravingen fase 2-3. Nieuwsbrief O.L.V.-Geboorte Basiliek Tongeren* 6, s.l.
- VAN RECHEM H. & VYNCKIER G. 2006: Tongeren: Sint-Truidersteenweg. In: CREEMERS G. & VANDERHOEVEN A. (red.), *Archeologische kroniek van Limburg 2001*, Limburg - Het Oude Land van Loon 85 (1), 57-60.
- VAN ROEYEN J.-P. 1993: Sint-Niklaas-Europark-Zuid, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1992, 27-30.
- VAN ROEYEN J.-P. 1994: Waasmunster-Pontrave, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1994, 9-23 en 36.
- VAN ROEYEN J.-P. 1996a: Het Merovingisch grafveld van Waasmunster-Kloosterbos. Bronnenkritiek en nieuwe lokalisatie, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 99, 353-400.
- VAN ROEYEN J.-P. 1996b: Gallo-Romeinse pannenbakkers op de markt te Temse, *Gemeentemuseum van Temse. Jaarboek* 1996, 62-75.
- VAN ROEYEN J.-P. 1996c: Temse-Markt en Oeverstraat, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1996, 13-22.
- VAN ROEYEN J.-P. 1997: Kruibeke-Argex, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1996, 24-26.
- VAN ROEYEN J.-P. 1998a: Sint-Gillis-Houtvoortstraat, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1997, 22-29.
- VAN ROEYEN J.-P. 1998b: Nieuwkerken-Wallenhofwijk, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1997, 18-21.
- VAN ROEYEN J.-P. 1999a: Waasmunster-Pontrave, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1998, 11-12.
- VAN ROEYEN J.-P. 1999b. Sint-Gillis-Houtvoort, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1998, 14-23.
- VAN ROEYEN J.-P. & VAN HOVE R. 1992: Waasmunster-Pontrave, *Archeologische Dienst Waasland. Jaarverslag* 1991, 9-22.
- VAN ROEYEN J.-P. & VAN HOVE R. 1995: Archeologische prospectie van de gasvervoerleiding ND250 Sint-Gillis - Sint-Niklaas (O.-VI.). Nieuwe vindplaatsen uit de ijzertijd, de Romeinse tijd en de middeleeuwen, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 98, 445-460.
- VAN SOESBERGEN P. 1974: The phases of the Batavian revolt, *Helinium* 11 (3), 238-256.
- VAN STRYDONCK M. 1995: C-14 datering van platte slijkgapers (*Scrobicularia plana*) in levenspositie aangetroffen in een boven opgevlude Romeinse veenwinningsputten afgezet pakket klei, *Archeologie in Vlaanderen* IV, 232-233.
- VAN STRYDONCK M., DE MULDER G. & DESCHIETER J. 2001: Radiocarbon as a tool for modeling the diachronic analysis of the occupation phases at the Velzeke site (Belgium), *Radiocarbon* 43, 987-995.
- VANSWEEVELT J. & ANNAERT R. 2007: Archeologisch noodonderzoek op de site Grobbendonk-Melkerijstraat. In: BOSMAN A., CORBIAU M.-H., DE CLERCQ W. & HOEVENBERG J. (red.), *Journée d'Archéologie Romaine - Romeinendag 21 04 2007*, Namur, 85-88.
- VAN VAERENBERGH J., VAN ROEYEN J.-P. & VAN HOVE R. 2007: Recent archeologisch onderzoek in het Waasland (2004-2006), *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 110, 381-454.
- VANVINCKENROYE W. 1961: Emailfibula met inscriptie te Tongeren, *Limburg* 40 (1), 62-64.
- VANVINCKENROYE W. 1963: *Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren*, Publikaties van het Gallo-Romeins Museum te Tongeren 6. Tongeren.

- WILLIAMS H. 2002: Cemeteries as central places - Place and identity in migration period Eastern England. In: HARDH B. & LARSSON L. (eds), *Central Places in the Migration and Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium Lund, August 2001*, Acta Archaeologica Lundensia Series 39, Uppåkrastudier 6, Lund, 341-362.
- ([https://www.uppakra.lu.se/fileadmin/migrated/content/uploads/6. Central Places in the Migration and Merovingian Periods.pdf](https://www.uppakra.lu.se/fileadmin/migrated/content/uploads/6_Central_Places_in_the_Migration_and_Merovingian_Periods.pdf)Wuyts 2003)
- WILLIAMS H. 2004: Assembling the dead. In: PANTOS A. & SEMPLE S. (eds), *Assembly places and practices in medieval Europe*, Dublin, 109-134.
- WILLIS S. 1994: Roman Imports into Late Iron Age British Societies: towards a critique of existing models. In: COTTAM S., DUNGWORTH D., SCOTT S. & TAYLOR J. (eds), *TRAC 94. Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Durham 1994*, Oxford, 141-150.
- WILLIS S. 1996: The romanization of pottery assemblages in the east and north-east of England during the first century AD: a comparative analysis, *Britannia* 27, 179-221.
- WILLIS S. 2005: *Samian pottery, a resource for the study of Roman Britain and beyond: the results of the English Heritage funded Samian project, An e-monograph*, Internet Archaeology 17.
- WOOLF G. 1997: Beyond Romans and Natives, *World Archaeology* 28 (3), 339-350.
- WOOLF G. 1998: *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul*, Cambridge.
- WOUTERS W., ERYNCK A., COOREMANS B., VAN NEER W. & VAN BULCK G. 1995: Een postmiddeleeuwse beerput aan de Hasseltse Poort te Tongeren (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen IV*, 323-363.
- WOUTERS W., IN 'T VEN I. & DEBRUYNE T. 2002: Lauw (Tongeren): Romeinse weg Tongeren - Bavay doorsneden op het Distrigas-traject. In: CREEMERS G. & VANDERHOEVEN A. (red.), *Archeologische kroniek van Limburg 1998*, Limburg - Het Oude Land van Loon 81 (3), 234.
- WOUTERS W., IN 'T VEN I., DEBRUYNE T. & ROOVERS I. 1999: Romeinse sporen op het Distrigastraject Opwijk-Raeren. In: THOEN H., VERMEULEN F., DE BOE G., LODEWIJCKX M. & ROGGE M. (red.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie Romaine 24 03 1999*, Gent, 33-36
- WUYTS V. 2003: *Conservation of Gallo-Roman tumuli in the Flemish region. Problems and possibilities. Case study: the 'Drie Tommen' of Grimde near Tienen*, Masterthesis KULeuven, Leuven.
- WYNS S. 2008: *Tongeren, de Colruyt-site*, Vlaams Archeologisch Rapport 1, ADC-Rapport 1135, Amersfoort.
- ZIMMERMAN W.H. 1992: *Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögel-Eekhöltjen, Niedersachsen: Die Bauformen und ihre Funktionen*, Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet 19, Hildesheim.
- ZIMMERMAN W.H. 1999: Why was cattle-stalling introduced in prehistory? The significance of byre and stable and of outwintering. In: FABECH C. & RINGTVED J. (eds), *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Arhus, Denmark, 04-07 05 1998*, Copenhagen, 301-318.